

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№3(47) 2018

Том 2

Сєвєродонецьк 2018

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**
№ 3(47) 2018 Том 2

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет
імені Володимира Даля**

Збірник зареєстровано
Міністерством юстиції України
Свідцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15358-3930P
від **05.06.09**

**THEORETICAL AND
APPLIED PROBLEMS OF
PSYCHOLOGY**
№ 3(47) 2018 V. 2

Collection of scientific works
It was founded in 2001

**The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine
**Registration certificate
КВ № 15358-3930P dated
05.06.09**

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України №1604 від 22.12.2016 р.), в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з психології.

ISSN 2219-2654

Голова редакційної колегії збірника:

Завацька Н.Є., доктор психологічних наук, професор

Редакційна колегія збірника:

Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф. (заступник голови); Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф.; Гарькавець С.О., д.психол. н., проф.; Карамушка Л.М., член-кор. НАПН України, д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Лешек Фредерік Корженьовський, д.психол.н., проф. (Польща); Ложкін Г.В., д.психол.н., проф.; Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Альфред Прігц, д.психол.н., проф. (Австрія); Соловьев О.В., д.психол.н., доц.; Тоба М.В., д.психол.н., проф.; Чернобровкін В.М., д.психол.н., проф.; Швалб Ю.М., д.психол.н., проф.; Шевяков О.В., д.психол.н., проф.; Щербан Т.Д., д.психол.н., проф.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., к.психол.н., доц.

В збірник увійшли статті вчених у різних галузях психології, докторантів, аспірантів, магістрантів провідних вищих навчальних закладів України та світу.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Збірник підготовлено кафедрою практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 8 від 30.03.2018 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2018

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2018

ЗМІСТ

Бугайова Н. М., Завацький Ю.А. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТОСТІ ЕФЕКТИВНОГО ТРЕНЕРА СПОРТИВНОГО КОЛЕКТИВУ.....	5
Бурлакова І.А., Ващенко І.В. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ.....	11
Завацька Н.Є., Шевяков О.В., Журба М.А., Жигаренко І.Є., Дахно Т.М., Мушина О.Ю., Черниченко О.О. РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КРИЗИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ.....	19
Завацький В.Ю. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ДО АНТИЦИПАЦІЇ.....	25
Каширіна Є.В., Бровендер О.О., Побокіна Г.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	31
Ковальчук З.Я., Карамушка Т.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЩІ.....	41
Кононенко О.І., Аржаткіна В.І. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ ЯК ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	48
Круцюк О. В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНИХ ТА ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ВОЛОНТЕРА	53
Левченко О.О., Жигаренко І.Є. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ НА СПРИЙМАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИКА.....	59
Літвінова О. В. ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЖІНКИ ПІД ЧАС ВАГІТНОСТІ.....	67
Лозіна В.Е. АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТІКАННЯ І СПОСОБІВ ЛІКУВАННЯ ПТСР У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	75
Losiyevska O.G., Mordus K.V., Poluektova K.O. PSYCHOLOGICAL TYPOLOGY OF CONFLICT RELATIONSHIPS IN THE ORGANIZATION: THE GENDER ASPECT.....	82
Мазурик В.М., Кіреєва З.О. ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ: НАРАТИВНИЙ ПІДХІД.....	87
Максименко Н.Л. МОДЕЛЬ СТРУКТУРИ УПРАВЛІНСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІТ-ФАХІВЦЯ.....	94
Мартинюк В.О. ВІКОВА ДИНАМІКА ДЕЗАДАПТИВНИХ ПРОЯВІВ ДЕПРИВОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	104
Михайлишин У. Б., Шмідзен І. Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ... 110 Піддубняк С.В.	

ОСОБИСТІСНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЯВІВ АУТОАГРЕСІЇ У МОЛОДИХ ОСІБ ТА ЇЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИКА.....	119
Почтарьова О.Е., Федорова О.В., Ткаченко Н.Е.	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ОСОБИСТОСТІ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	125
Семененя О.І.	
МОДЕЛІ ВЗАЄМОВПЛИВУ ЕГО-ФУНКЦІЙ ЖИТТЄВИХ ПРАГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ У ЧАСОВОМУ ДИСКУРСІ.....	133
Склярчук А. В.	
СОЦІАЛІЗУВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ СІМ'Ї.....	144
Соколова Г.Б.	
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ БАТЬКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА.....	152
Soloviov O., Yeromenko D.	
THE CAUSAL SPECIFICITY OF MENTAL PROCESSES AS PREREQUISITE FOR HUMAN SOCIAL PROCESSES.....	157
Спицька Л.В.	
СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ АФЕКТИВНОГО СПЕКТРУ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ.....	166
Талдонова Л.А.	
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПРИ РОБОТІ З ОСОБИСТІСТЮ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ.....	171
Тасбулатова Е.А., Цветний І.В., Чеботарьов Е.В., Шелюк В.І.	
ВИКОРИСТАННЯ ЗДОБУТКІВ СВІТОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УПРАВЛІННІ СОЦІАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ.....	182
Тихонова В.О., Добровольська Н.А.	
ТВОРЧИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ КЕРІВНИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	191
Фролова Л.Б.	
ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ.....	198
Чала Т.І., Журба А.М., Боярин Л.В.	
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ З ЕМОЦІЙНОЮ СТІЙКІСТЮ У НЕПОВНОЛІТНІХ.....	205
Черних Л.А.	
СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З СЕНСОРНИМИ ТА МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	211
Шрамко І.А.	
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА МАТЕРІВ-ГОДУВАЛЬНИЦЬ.....	220
Яремчук В. В.	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	227
Ярошук М. В.	
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РЕЛІГІЙНОСТІ У СТУДЕНТІВ.....	233

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТОСТІ ЕФЕКТИВНОГО ТРЕНЕРА СПОРТИВНОГО КОЛЕКТИВУ

У статті представлено аналіз наукових досліджень щодо вивчення складових особистості спортивного тренера. Розглянуто критерії вимог та особливості професійної діяльності тренера. Визначено основні функції діяльності тренера. Надано соціально-психологічні характеристики основним групам професійно важливих якостей особистості спортивного тренера.

Ключові слова: *вольові якості, інтелектуальні якості, комунікативні якості, майстерність, моральні якості, організаторські якості, професійно важливі якості, спортивна діяльність, спортсмен, тренер, фізичні якості.*

Постановка проблеми. У сучасному світі спорт посідає одне з головних місць у розвитку, вихованні та соціалізації особистості. Спорту як соціальної діяльності притаманні дві домінуючі тенденції: досягнення максимального спортивного результату і формування гармонійної особистості спортсмена. Досягненню ефективної реалізації цих аспектів може сприяти тільки людина з професійною майстерністю, етичним потенціалом, психологічною та фізичною готовністю до виконання професійної діяльності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема вивчення соціально-психологічної характеристики особистості і діяльності спортивного тренера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особистості тренера почалося в середині 20 століття. В кінці 60-х років в Англії Хендрі намагався виявити особистісні особливості, необхідні ідеальному тренеру, і опитував для цього спортсменів і самих тренерів. Аналізуючи результати різних досліджень, Кертті Б. Дж. підкреслює, що уявлення про ідеальну особистість тренера існує як у спортсменів, так і у тренерів. Однак успіх у тренерській роботі, вважає він, значною мірою залежить від знань, якими володіє спортивний педагог, і від того, в яких він стосунках зі своїми вихованцями та їх батьками, а також від того, як він передає свої знання. Кертті Б. Дж. говорить про те, що спортивний тренер високого класу повинен володіти такими особистісними рисами, як емоційний самоконтроль, агресивність і високий рівень інтелектуального розвитку. Він має бути досить стійким, активним, з твердим характером і визначеністю поглядів [5]. Корх А. Я. - пропонує оцінювати індивідуальні властивості особистості спортивного тренера за такими якостями:

- ідейно-політичні якості (патріотизм, інтернаціоналізм, цілеспрямованість, принциповість);

- моральні якості (колективізм, почуття обов'язку, відповідальність, спортивна честь, скромність, гуманізм, доброта, порядність, самокритичність, працьовитість);

- вольові якості (активність, мужність, наполегливість, самостійність, ініціативність, рішучість, впевненість, сміливість, самовладання, витримка, воля до перемоги);

- поведінка в колективі (товариськість, доброзичливість, вимогливість до інших, самолюбство, самокритичність, поважність, оптимальна емоційність, ставлення до успіхів і невдач, вміння володіти собою, розважливості, чуйність);

- ставлення до роботи (захопленість, старанність, акуратність, дисциплінованість, пунктуальність, творче ставлення до справи, фанатизм);

- особистісно-професійні якості (спортивна майстерність, педагогічна майстерність, спостережливість, інтуїція, педагогічний такт, вміння розподіляти увагу, педагогічна уяву, абстрактне мислення, допитливість, дидактичні вміння, побудова взаємин зі спортсменами, вміння прогнозувати, моделювати, авторитетність) [4]. Деркач А.О., Ісаєв А.А. виділяють цілий ряд особистісних характеристик спортивного тренера. Серед них: пасивність - енергійність, агресивність - підтримка; розпличастість - ясність; заохочення - байдужість до активної участі учнів в процесі тренування; стриманість - образність; заохочення до обміну думками - читання нотацій; доброзичливість, теплота - холодність, стриманість. Виходячи з цього, автори висловлюють припущення про те, що «ідеальний» тренер енергійний, розумно агресивний, чітко висловлює свої думки, досить емоційний [2].

Льїн Є. П. вважає, що вміння спортивного тренера поділяються на конструктивні, організаційські, комунікативні, гностичні і рухові. Конструктивні вміння допомагають фахівцям планувати свою діяльність. До них відносять вміння: відбирати і будувати навчальний матеріал, здійснювати перспективне і поточне планування. Організаційські вміння пов'язані з реалізацією намічених планів. Вміння тренера спілкуватися з вихованцями, колегами по роботі, батьками, знаходити раціональні шляхи взаємодії з оточуючими - це все комунікативні вміння. Гностичні вміння пов'язані з пізнанням тренера як окремих спортсменів, так і колективу в цілому, з аналізом психолого-педагогічних ситуацій і результатів своєї діяльності. Рухові вміння відображають, перш за все, вміння тренера виконувати фізичні вправи, правильний показ тієї чи іншої фізичної вправи, що входить в програму навчання, визначає ефективність діяльності спортсменів [3].

Зарубіжні та вітчизняні фахівці зробили чималий внесок у вивчення особистості тренера. Слід відзначити роботу таких психологів як М. Мосстон, Дж. Лой, Дж. Вуден, Б. Хусман, Ніл, Р. Л. Кричевський, О. М. Леонтьєв, Г. М. Андреева, І. П. Волков, Ю. А. Коломейцев.

Мета статті - визначити соціально-психологічні складові особистості ефективного тренера спортивного колективу та розглянути їх прояв і віддзеркалення в спортивній діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Спортсмен будь-якого рівня - від новачка до майстра високого класу - удосконалює свої навички і тренуваність в умовах перевантаження нервової і фізіологічних систем. Високий рівень фізичної підготовленості можна досягти тільки за умови повного розуміння і співпраці між тренером і спортсменом.

За своїм змістом та метою тренерська діяльність є важкою працею, яка об'єднує різні напрямки впливу на особистість та її формування: педагогічний, організаційський, виховний, психологічний тощо. Тренер впливає на спортсмена не тільки методами навчання та спортивного тренування, які використовує, скільки своєю особистістю у всьому різноманітті її якостей та здібностей до соціально-психологічного впливу. У зв'язку з цим можна виділити основні критерії вимог щодо особистості ефективного тренера: вміння оцінювати власні можливості, стиль керівництва спортивним колективом, індивідуальний стиль його виховного впливу на спортсмена тощо.

Тренеру, щоб бути успішним у своїй діяльності, необхідно постійно розвивати і вдосконалювати здібності, пов'язані з компонентами професійної діяльності: проєктувальні, організаційські, комунікативні, гностичні та рухові.

Виділяють спеціальні вимоги до тренерської діяльності:

- знання теоретичних і методичних основ фізичного виховання, медичного контролю;
- вміння володіти техніко-тактичними навичками і знання сучасних науково-методичних досягнень у своєму виді спорту;
- вміння вибирати найбільш здібних до даного виду спорту осіб;
- здатність планувати перспективну підготовку спортсменів, враховуючи їх індивідуальні особливості;
- вміння виховувати у своїх учнів прагнення регулярно займатися спортом;
- здатність готувати спортсмена до досягнення найвищих результатів на змаганнях та ін.

На підставі вищесказаного Є. П. Ільїн виділяє сім основних психологічних особливостей тренерської діяльності, що відрізняють її від інших педагогічних професій.

1. Постійне спілкування зі своїми учнями на тренувальних заняттях, зборах і змаганнях, що дозволяє краще вивчити психологію спортсменів і оказувати на них систематичний вплив. Це накладає на тренера особливу відповідальність за фізичне здоров'я і особистісний розвиток його підопічних. Виховна роль тренера повинна базуватися на його авторитеті і особистості професіонала.

2. Наявність «професійного ризику»: тренер змушений чекати високого результату своїх учнів довгі роки (при цьому без гарантії, що той буде), а це вимагає не тільки терпіння, а й моральної відповідальності за здоров'я і розвиток таланту своїх учнів.

3. Стресогенність в період змагань - тренер постійно відчуває дуже високе нервово-емоційне напруження. Часто на змаганнях тренер не має можливості внести корективи в діяльність спортсмена і повинен зберігати всі переживання в собі.

4. Відірваність тренера від дому та сім'ї протягом тривалого часу. Для тренера практично не буває вихідних днів.

5. В процесі своєї діяльності тренер повинен вступати в контакт з широким колом людей, які причетні до забезпечення навчально-тренувального та змагального процесу: з батьками спортсменів, представниками адміністрації, суддями, журналістами, лікарями тощо, що вимагає комунікабельності та витримки.

6. Неминучі падіння після злетів. Звідси нестабільність соціального статусу тренера, невпевненість в майбутньому.

7. Публічність (особливо в спортивних змаганнях): успішна або невдала діяльність тренера зі спортсменами високого класу обговорюється в засобах масової інформації, його показують під час трансляцій матчів, прес-конференцій, що вимагає постійного контролю своїх емоцій, грамотності мови, дотримання етики спілкування з журналістами [3].

Діяльність тренера як офіційного керівника команди досить багатогранна. Аналіз цієї діяльності дозволив Т. В. Головіній, В. М. Смоленцевій виділити основні функції тренера.

Інформаційна функція. Тут тренер розглядається як фахівець, що володіє необхідними знаннями в області спорту і суміжних дисциплін: теорії і методики спортивного тренування, педагогіки, психології, фізіології тощо. Дуже важливо, щоб тренер постійно стежив за новітніми досягненнями в області розвитку сучасної спортивної науки.

Навчальна функція. Тренер як людина, що постійно працює з колективом, виконує функції педагога. Під його керівництвом спортсмени вдосконалюють свої рухові навички та вміння, фізичні якості, розучують техніко-тактичні комбінації. У порівнянні з

іншими педагогічним професіями діяльність тренера ускладнюється тим, що йому часто доводиться навчати спортсменів таким діям, які вони самі зараз не в змозі виконати на необхідному рівні.

Виховна функція. Тренер своїм прикладом надає цілеспрямований вплив на розвиток і формування особистості спортсменів, виховує у них високу свідомість і відповідальність за виконання поставлених цілей. Дуже важливо, щоб тренер володів соціально-позитивними рисами і був професіоналом у своїй справі. Виховання в значній мірі відбувається стихійно завдяки ефекту наслідування свого вихователя.

Керівна функція. У тренерській діяльності дана функція є центральною. У ній найбільш повно розкривається професіоналізм і майстерність тренера. Як керівник команди тренер несе відповідальність за всіх членів команди, за формування і досягнення високих спортивних результатів, за націленість команди на високі результати.

Адміністративна функція. В обов'язки тренера входить виконання ряду адміністративно-господарських обов'язків: організація і проведення зборів і змагань, знаходження спонсорів, забезпечення спортсменів інвентарем тощо.

Тренерська діяльність - це різноманітна діяльність, яка складається з педагогічного, психологічного, виховного напрямків, тому і вимоги до особистісних та професійно важливих якостей мають свою специфіку. Як пише Н. Ф. Пурахін, узагальнюючи наукові дослідження останнього століття, все професійно важливі якості тренера прийнято ділити на наступні групи: світоглядні; моральні; комунікативні (включаючи педагогічний такт); вольові; інтелектуальні; перцептивні; рухові (психомоторні).

Майстерність тренера багато в чому визначається наявними у нього якостями, які надають своєрідність його спілкуванню з учнями, визначають швидкість і ступінь оволодіння ним різними вміннями. До професійно важливих якостей тренера відносяться моральні, комунікабельні, вольові, інтелектуальні та психомоторні.

Тренер повинен володіти повним комплексом моральних якостей: гуманізмом, ввічливістю, чесністю, вимогливістю, оптимізмом тощо, так як моральне виховання учнів повинно базуватися не тільки на словесній формі впливу на них, але, перш за все, на особистому прикладі. Тренер зобов'язаний постійно стежити за собою, пред'являти до себе високі вимоги. Не можна, виховуючи в учнів шанобливе ставлення до праці, самому проявляти халатне ставлення до своїх обов'язків: спізнюватися на заняття, приходити на нього незібраним, скасовувати заплановані заходи. Тренер повинен володіти і такими моральними якостями, як принциповість, правдивість, самокритичність, працьовитість і справедливість.

Комунікативні якості, до яких відноситься товариськість, ввічливість, доброзичливість і ряд інших, допомагають тренеру встановлювати контакт зі спортсменами в процесі спілкування і тим самим сприяють успіху виховної роботи тренера.

Розвиток вольових якостей є передумовою успіху в професійній діяльності тренера. Найважливішими вольовими якостями тренера вважаються: цілеспрямованість, ініціативність, сміливість, рішучість, витримка і самовладання. Нестриманий тренер не може успішно вести виховну роботу з учнями, так як в їх очах він не володіє авторитетом. Нетерплячі тренери, бажаючи швидше досягти результату, надають великі навантаження своїм учням, порушуючи тим самим принципи поступовості і доступності і ставлячи під загрозу здоров'я учнів. Тренер без самовладання буде губитися в конфліктних і несподівано виникаючих ситуаціях. Не володіючи наполегливістю, тренер не зможе неухильно проводити в вихованні учнів свою лінію. Спокій і витримка тренера

не повинні підмінятися його байдужістю, байдужістю до своєї роботи. Тренер не повинен виходити з себе, втрачати над собою контроль, переходити на грубий і образливий тон.

Інтелектуальні якості допомагають тренеру знаходити правильні рішення у своїй роботі, обумовлюють ефективність творчості тренера, пошуку ним нових шляхів в навчанні і вихованні. До цих якостей відносять: ясність і логічність мислення, його критичність, уяву, винахідливість, дотепність, оперативність мислення, що характеризують здатність тренера швидко знаходити оптимальні рішення виникаючих задач. Майстерність тренера виявляється у специфічній інтуїції - здатності по невидимим для інших ознаками оцінювати виконання елементів, програм, передбачити тенденції і прогнозувати розвиток спортсмена і спортивного колективу.

Вимоги, пред'явлені до діяльності тренера, обумовлюють наявність у нього якостей перцептивної сфери (що визначають точність сприйняття, рухів спортсмена, швидкість сприйняття і оцінки ситуації), психомоторної сфери (впливають на точність виконання технічних прийомів при їх показі).

Фізичні якості. Багато вправ, які повинен демонструвати тренер, вимагають великої фізичної сили, гнучкості, швидкості реакції. Тому тренеру необхідно підтримувати ці якості на належному рівні. А це пов'язано з дотриманням режиму харчування, зі спостереженням за своїм здоров'ям.

Висновки. Таким чином, майстерність тренера багато в чому визначається наявністю у нього якостей, які надають своєрідність його спілкуванню з учнями, визначають швидкість і ступінь оволодіння їм різними вміннями. Аналіз різних підходів до вивчення особистості ефективного тренера надав можливість виокремити основні якості, необхідні для здійснення ефективної спортивної діяльності, а саме: вимогливість, самоконтроль (постійний контроль за своєю поведінкою необхідний тренеру в зв'язку з розвинутою у вихованців схильністю до наслідування), емоційно позитивне ставлення до дітей, відкрита доброзичливість (заохочує учнів на спілкування з тренером, робить їх відвертими, ініціативними, створює в групі товариську атмосферу), позитивний настрій (майже всі учні вловлюють настрій тренера, і на більшість з них цей настрій впливає позитивно, якщо настрої тренера хороші, або негативно, якщо настрої погані), правдивість (спортсмени повинні бути впевнені в щирості намірів і почуттів; якщо вихованець відчує, що в словах тренера є фальш, то він логічно вирішує, що його хочуть обдурити, і його довіра до слів і вчинків тренера зникає, між тренером і учнем виникає бар'єр недовіри), принциповість (не повинна переходити у пряmlinійність дій і вчинків і в упертість), самокритичність, працьовитість, справедливість, товариськість, ввічливість, доброзичливість (допомагають тренеру встановлювати контакт з учнями в процесі спілкування і тим самим сприяють успіху виховної роботи), витримка, наполегливість, терплячість, рішучість, сміливість, винахідливість, розподілення уваги (тренер одночасно повинен стежити за багатьма об'єктами і моментами у своїй діяльності: за змістом і формою викладу ним матеріалу, якістю вправи, яка демонструється, своєю позою, ходою, мімікою і одночасно постійно тримати під наглядом всю групу), швидкість та міцність запам'ятовування тощо. Професійно важливі якості особистості тренера сприяють вмінню сформувавши позитивні міжособистісні відносини в команді, уникати конфліктів або виходити з них, створювати такий соціально-психологічний клімат, який сприяв би успішному формуванню мотивації спортсмена, його готовності переносити навантаження і прагненню до досягнення високих результатів.

Література

1. Головина Т. В., Смоленцева В. Н. Психология управления в спорте : учебно-методическое пособие / Т. В. Головина, В. Н. Смоленцева. - Омск : Сиб ГУФК, 2011. - 188 с.
2. Деркач А. А., Исаев А. А. Педагогическое мастерство тренера / А. А. Деркач, А. А. Исаев. – М. : Физкультура и спорт, 1981. – 375 с.
3. Ильин Е. П. Психология физического воспитания : учебник для институтов и факультетов физической культуры : 2-е изд., испр. и доп. / Е. П. Ильин. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 486 с.
4. Корх А. Я. Тренер : деятельность и личность / Корх А. Я. - М. : Terra- спорт, 2000. - 120 с.
5. Кретти Брайен Дж. Психология в современном спорте : пер. с англ. Ханина Ю. Л. – М. : Физкультура и спорт, 1978. - 224 с.

Транслітерація

1. Golovina T. V., Smolenceva V. N. Psihologiya upravleniya v sporte : uchebno-metodicheskoe posobie / T. V. Golovina, V. N. Smolenceva. - Omsk : Sib GUFK, 2011. - 188 s.
2. Derkach A. A., Isaev A. A. Pedagogicheskoe masterstvo trenera / A. A. Derkach, A. A. Isaev. – М. : Fizkul'tura i sport, 1981. – 375 s.
3. Il'in E. P. Psihologiya fizicheskogo vospitaniya : uchebnik dlya institutov i fakul'tetov fizicheskoy kul'tury : 2-e izd., ispr. i dop. / E. P. Il'in. – SPb. : Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, 2000. – 486 s.
4. Korh A. YA. Trener : deyatel'nost' i lichnost' / Korh A. YA. - M. : Terra- sport, 2000. - 120 s.
5. Kretti Brajen Dzh. Psihologiya v sovremennom sporte : per. s angl. Hanina YU. L. – М. : Fizkul'tura i sport, 1978. - 224 s.

Bugayova N. N., Zavatskyi Yu.A.

Socio-psychological components of the personality of the effective trainer of a sports collective

The article presents an analysis of scientific research on the study of the components of a sports trainer. Considered the criteria requirements and features of the professional activity of a trainer. Defined the main functions of the trainer. Provided the socio-psychological characteristics of the main groups of professionally important personal qualities of a sports trainer.

Key words: *volitional qualities, intellectual qualities, communicative qualities, skill, moral qualities, organizational qualities, professionally important qualities, sports activities, athlete, trainer, physical qualities.*

Бугайова Наталія Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ

В статті здійснено спробу визначити різноманітні підходи щодо поняття «соціалізації». Виділено групи чинників, які безпосередньо впливають на соціалізацію індивіда. Зазначено, що сім'я являється найголовнішим інститутом людського суспільства. Охарактеризовано роль сімейних цінностей у соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, особистість, соціалізація особистості, сім'я, сімейні цінності, ідентичність, суспільство.

Постановка проблеми. Протягом всієї історії людства сім'я залишається найбільш стійким інститутом суспільства і є ключовою життєвою цінністю для переважної більшості людей. Від інших соціальних структур сім'я відрізняється своєю роллю у формуванні та становленні культури особистості, оскільки лише сім'я моделює гармонійні взаємини між поколіннями, засновані на культурних традиціях, саме сім'я є середовищем формування ціннісних орієнтацій підростаючого покоління. Сім'я здатна робити істотний вплив на суспільство в цілому. Через цей соціальний інститут транслюються гуманістичні цінності, що виробляються багатьма поколіннями людей. Духовно-моральні сімейні цінності, концентруючи в собі норми міжособистісних і міжнаціональних відносин, виступають своєрідним культурним базисом, на якому відбуваються найважливіші соціокультурні процеси суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я та її соціальні проблеми стали предметом аналізу таких американських і європейських вчених як М. Беккомбо, Е. Берджесс, В. Берр, Г. Вільям, Е. Воугел, Е. Гідденс, Ф. Гідденс, Р. Глік, Е. Гроссе, У. Гуд, К. Девіс, А. Жирар, Т. Задрожни, Н. Ламан, Ф. Лаутман, Б. Малиновський, М. Мід, Дж. Мердок, Р. Мертон, М. Мерфі, І. Най, Т. Парсонс, Б. Рассел, І. Рейс, Л. Руссель, Н. Смелзер, А. Тоффлер, Р. Хілл, М. Чертой, К. Штарке, М. Штраус, Я. Щепанський, М. Елмер та ін.

Результати докладного розгляду стану сучасної сім'ї не зводяться лише до констатації того, що сім'я в XXI столітті має інший набір характеристик, ніж сім'я минулих епох. Дослідження сім'ї, її місця і ролі в житті індивіда і суспільства, важливо з наступних причин:

1. Історія розвитку людства показує, що жодне суспільство не могло обійтися без сім'ї (нехай і примітивних її форм) як виконавця деяких специфічних соціальних замовлень соціуму;

2. Сім'я унікальний і поки-що єдиний соціальний інститут виховання, що відтворює людей як носіїв соціальної, культурної, етнічної інформації;

3. Жоден суспільний, державний, соціальний інститут, як би гуманно він не був влаштований, сьогодні не в змозі реально вирішити проблему психологічної самотності сучасної людини.

Саме тому, **метою статті** є виявлення впливу сім'ї на соціалізацію особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Автором терміну «соціалізація» є американський соціолог Ф. Г. Гіддінгс, який в 1887 році в книзі «Теорія соціалізації» вжив його в значенні, близькому до сучасного, а саме: «розвиток соціальної природи або характеру індивіда, підготовка людини до соціального життя» [18]. У соціологічному словнику А.І. Кравченко, термін «соціалізація» визначено як «засвоєння

людиною самостійно або за допомогою цілеспрямованого впливу (виховання) певної системи цінностей, соціальних норм та зразків поведінки, необхідних для становлення особистості, набуття соціального становища в суспільстві; що починається в дитинстві і закінчується в глибокій старості процес освоєння культурних ролей і норм» [7].

Теорія і дослідження соціалізації мають досить значну історію. Поява поняття «соціалізація» було пов'язане з виникненням соціології як науки і визнанням людини як істоти соціальної. Значний вплив на становлення теорії соціалізації зробив Карл Маркс зі своєю концепцією про сутність людини як сукупності всіх суспільних відносин. Відповідно до цієї концепції, у будь-якої людини формується суспільне середовище одночасно як з умовами її діяльності, так і результатом. Формування особистості людини являється не просто пристосуванням до навколишнього суспільного середовища - воно також охоплює і самостійну діяльність людини [9].

Розроблена на основі позитивістського підходу теорія соціалізації Емілія Дюркгейма також ґрунтується на подвійності людини: її біологічна природа (здатності, бажання, пристрасті) вступає в конфлікт з її соціальною природою, сконструйованою вихованням (норми, цінності, ідеали). Цей конфлікт обумовлює вічне внутрішнє протиріччя, що знімається лише дією суспільства: воно контролює біологічну природу, вводячи її в певні соціальні рамки. Головна функція соціалізації, згідно з теорією Дюркгейма, полягає в залученні індивідів до «колективної свідомості», що, в свою чергу, призводить до однорідності і цілісності всього суспільства. Виходячи з цього, соціалізована особистість - це особистість, яка здатна ставити суспільні інтереси вище за власні [6].

Ідея Франкліна Гідденса про визначальну роль соціального примусу по відношенню до діяльності людини стала фундаментом його теорії соціалізації як «сплаву різних елементів в однорідний тип суспільства». На його думку, на суспільство діють два визначальні типи сил, які називаються «вольовим процесом» і «штучним відбором для соціального вибору». Людська особистість може жити індивідуально, не вступаючи в суспільні відносини. Зі століття в століття суспільство, яке саме і створило людину, змінюється самою людиною.

Фундаментальна теорія соціалізації особистості представлена в роботах Толкотта Парсонса. З його точки зору, соціалізація індивіда є першим і найважливішим засобом підтримки соціальної рівноваги. Другим засобом є подальший соціальний контроль, що підтримує порядок у суспільстві. У зв'язку з цим, процес інтеграції людини в соціальну систему відбувається за допомогою «вбирання» в себе загальноприйнятих суспільних цінностей в процесі спілкування з «значущими іншими». Важливою умовою успішної соціалізації особистості є адаптація до всього соціуму, підсумком якої стає кристалізація найважливіших соціальних ролей в ній самій. Важлива роль в цьому процесі дістається школі, яка, на думку Парсонса, згладжує протиріччя між сім'єю і виробництвом. В цілому, система освіти повинна і здатна зробити відбір учнів для виконання певних соціальних ролей [19].

Ерік Еріксон у своїй теорії соціалізації виділяє вісім послідовних ступенів становлення особистості. Кожна ступінь соціалізації покликана вирішити певні завдання. Підлітковий вік Еріксон характеризує як ключову стадію становлення ідентичності. Саме на цьому етапі відбувається цілісне усвідомлення самого себе, свого місця в світі. Підліток схильний пробувати себе в різних соціальних ролях, експериментуючи з іншими. Іншими словами, в цей період людина набуває свої остаточні риси і відбувається її остаточне становлення як особистості [16].

З другої половини ХХ століття тема соціалізації особистості входить до основних проблемно-дослідних питань. Серйозний внесок у розробку теоретичних підходів до соціалізації вніс Андрєєв Г.М. В рамках своєї концепції вона виділила три основні сфери процесу соціалізації індивіда: спілкування, самосвідомість та діяльність. На її думку, сутність даного процесу полягає не лише в освоєнні соціального досвіду, а й в його перетворенні самою людиною. У зв'язку з цим, доцільно виділяти такі соціалізаційні етапи: перші етап дотрудовий (виховання і період навчання), трудовий і післятрудоий [3].

Вчений Мудрик А.В. в своїй роботі «Соціальна педагогіка» виділяє чотири групи чинників, які безпосередньо впливають на соціалізацію індивіда:

1. Мегафактори - космос, планета, світ, які в тій чи іншій мірі через інші групи факторів впливають на соціалізацію всіх жителів Землі;

2. Макрофактори - країна, етнос, суспільство, держава, які впливають на соціалізацію всіх, хто живе в певних країнах;

3. Мезофактори - умови соціалізації великих груп людей, що виділяються: по місцевості і типу поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище), за належністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення та ін.), за належністю до тих чи інших субкультур;

4. Мікрофактори - безпосередньо впливають на конкретних людей, які з ними взаємодіють, - сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації, різні громадські, державні, релігійні, приватні та контрсоціальні організації, мікросоціум [10].

Таким чином, аналіз наданих концепцій соціалізації показує, що всі вони так чи інакше тяжіють до одного з двох підходів, що розходяться між собою в розумінні ролі самої людини в процесі соціалізації. Перший підхід передбачає пасивну роль індивіда в процесі соціалізації, а саму соціалізацію розглядає як процес його адаптації до суспільства, яке формує кожного свого члена відповідно до притаманної йому культури. Цей підхід може бути названий суб'єкт-об'єктивним (суспільство - суб'єкт впливу, а людина - його об'єкт).

Представники другого підходу виходять з того, що людина бере активну участь у процесі соціалізації і не лише адаптується до суспільства, але і впливає на свої життєві обставини та на себе саму. Цей підхід можна визначити як суб'єкт-суб'єктивний. Одне з компромісних рішень полягає в уникненні полюсних (лише об'єктивістських або лише суб'єктивістських) підходів.

Коли ми говоримо про найважливіші соціальні інститути, то до числа перших відносимо сім'ю. Сім'я - найголовніший інститут людського суспільства. У свою чергу інститут сім'ї включає безліч більш приватних інститутів, а саме: інститут шлюбу, інститут споріднення, інститут материнства та батьківства, інститут власності, інститут соціального захисту дитинства й опіки та інші.

Сім'я з самого народження дитини створює ту основу, на якій розгортається процес соціалізації. Цією основою є соціальні взаємодії, спрямовані на розуміння себе та інших, побудова відносин. Недаремно психологічним критерієм подолання кризи новонародженості традиційно вважається комплекс поживлення як показника встановлення перших ефективних соціальних зав'язків в житті дитини. С.Л. Рубінштейн стверджував, що «Інша людина зі своїми діями входить в «онтологію» людського буття, становить необхідний компонент людського буття» фактично через кожну дію, в тому числі і суто матеріальну [12].

Динаміка соціалізації дитини в сім'ї описується такими переходами, як первинні комунікації і сигналізація близького дорослого; обмін з членами сім'ї психічними

станами; оволодіння експресивними засобами взаємодії; становлення соціальних взаємодій; інтеріоризація основних норм; становлення суб'єкта соціального життя, орієнтація свого психічного життя та співставлення з психічним життям інших людей. Відносини суб'єкта та світу аналізуються в двох напрямках: як «вростання» особистості шляхом інтеріоризації в середовищі культури і як твердження особистістю власної екзистенції в соціальному середовищі взаємодії зі світом.

Соціалізація і автономізація особистості розгортаються в нових умовах тісного переплетення, а часто і конкурентного впливу середовища сім'ї, соціального середовища, інформаційного середовища. Соціалізація сучасної дитини відбувається в умовах невизначеності і варіативності традиційних соціальних інститутів, де категоризація соціального середовища відбувається в умовах недостатньої інформації та ще не сформованого суб'єктивного досвіду.

Це веде до того, що, з одного боку, розвиваюча особистість набуває досвіду «швидких рішень» і гнучкої взаємодії з реальністю. Однак, з іншого боку, відсутність процесу вироблення та присвоєння соціальних категорій ускладнює, якщо не редукує процес соціального і морального розвитку особистості. На думку Є.А. Сергієнко, психологічним механізмом соціалізації є модель психічного, що забезпечує становлення суб'єкта соціального життя [13].

Становлення «Я» і «самостверджуючого Я» відбувається першочергово в сім'ї, де батьки демонструють самопрезентаційні моделі і стають референтною групою, в якій дитина пред'являє свої перші самопрезентації. Соціальне середовище сім'ї є значущим, системним середовищем відносин, взаємодій, ціннісних орієнтирів розвитку особистості, адже саме тут розгортається базове протиріччя загальнопсихологічної реальності між індивідуалізацією та соціалізацією. Дуже точно розставила акценти в цьому протиріччі М.С. Гусельцева, розділивши індивідуалізацію-соціалізацію як гармонійний процес розвитку й індивідуалізацію-маргіналізацію як процес неоднозначний, неадаптивний. Необхідною стає «семантична диференціація» для визначення «індивідуалістичної» індивідуалізації та індивідуалізації, спрямованої на солідарність [5]. Від батьківського зворотного зв'язку перш за все залежить та соціалізаційна модель, яка буде формуватися у дитини.

З одного боку, сім'я пропагується як найбільш консервативне джерело збереження та підтримки соціальних цінностей, інституту соціального, культурного розвитку особистості. З іншого боку, саме перед сім'єю постає завдання введення дитини в нову соціальну реальність відносин та допомога в набутті себе в умовах глобалізації, культурних трансформацій, мінливих соціальних орієнтирів. Соціальне середовище сім'ї задає умови розвитку та присвоєння ідентичності як персональної моделі, так і моделі соціальної репрезентації, тобто в соціалізаційній динаміці.

Соціальне середовище сім'ї, що включає себе батьків, прабатьків, функціонує за певними нормами і правилами, які стають для дитини першим джерелом регулювання відносин з навколишнім світом та основою побудови власного соціального середовища, яке являється кордоном особистості, значимими компонентами цього середовища, правила проникнення через кордони й середовищні втілення особистості, маркери відносин суб'єкта і середовища.

Батьківсько-дитячі відносини стають моделлю самоорганізації відносин зростаючої особистості і середовища, відкривають сенс соціального середовища між полюсами активності-пасивності, відкритості-замкнутості, близькості-відчуженості, аксіологічного і нормативності. Батьки стають для дитини спочатку джерелом категоризації соціального середовища, а потім контекстом оцінки значень тих чи інших

соціальних категорій. Категоризація соціальної інформації як спосіб її усвідомлення та присвоєння через батьківські значення дозволяє дитині моделювати широкі орієнтування в соціальному середовищі й привласнювати певні соціальні позиції. У спрощеному розумінні батьки «розкривають» перед дитиною складну систему соціальних зв'язків та в спрощеній, задалегідь категоризованій моделі подаються як картини світу.

Батьки презентують дитині соціальні категоризації через ставлення до оточуючих людей, один до одного всередині сім'ї та до самої дитини. Головною функцією віднесення соціальних об'єктів до категорій, згідно Г.М. Андреевою, є скорочення шляху визначення стратегії поведінки [2]. У сім'ї дитину орієнтують в системі цінностей, визначаючи їх зв'язок з соціальними категоріями. На відміну від фізичного досвіду, який носить більш об'єктивний характер, соціальний досвід, набутий дитиною, багато в чому суб'єктивний і спирається на соціальні цінності. Соціальний світ пізнається дитиною через соціальні цінності, що вводяться сім'єю. Цінності є в концепції А. Тешфела однієї з детермінант соціального пізнання [15]. По суті, важливою ланкою соціалізації особистості протягом онтогенезу є включення цінностей в соціальне пізнання, а потім і формування персоніфікованих ціннісних орієнтацій.

Система цінностей людини є «фундаментом» її ставлення до світу. Цінність - позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу. Як правило, оцінка визначається не стільки властивостями предметів самих по собі, а їх залученістю в сферу людської життєдіяльності, людськими інтересами, потребами, соціальними відносинами.

Сімейні цінності - позитивні і негативні показники значущості об'єктів, що відносяться до заснованої на єдиній спільній діяльності спільності людей, пов'язаних узами шлюбу - батьківства - споріднення, в зв'язку з залученням цих об'єктів в сферу людської життєдіяльності, людськими інтересами, потребами, соціальними відносинами [4, С. 28].

Категоризація в міру когнітивного розвитку і виникнення рефлексії починає поширюватися і на саму особистість як механізм соціального пізнання «Я» в світі. Тоді соціалізація багато в чому стає процесом визначення та висунення підстав і критеріїв соціальної категоризації. Людина, як вказує Г.М. Андреева, пізнає соціальний світ в значній мірі через визначення власного місця в ньому [2]. Якщо Е. Еріксон визначав епігенез особистості на різних етапах такі формулювання, як «Я є те, чого я можу вільно бажати» (для раннього віку) або «Я те, чого можу навчитися» [16], то ідентичність сучасної особистості, що дорослішає, багато в чому описується формулою «Я те, що я хочу про себе розповісти», тобто представляє собою ідентичність, яку я готовий представити в конкретному соціальному середовищі, в конкретному часі/місці. Е. Еріксон описував психосоціальний розвиток як пошук свого місця в соціальних зв'язках, побудову соціальної ідентичності, що забезпечує порядок з особистісною ідентичністю цілісність і внутрішню узгодженість. Епігенез життєвого шляху, як звертає нашу увагу Е. Еріксон, являє собою шлях здобуття самототожності, безперервності і «постійності деякої розділяючої з іншими людьми картини світу» [16].

Соціалізація розгортається в конструюванні світу через розділеність образів світу з соціальним оточенням, послідовно розширюється на різних етапах онтогенезу. У дитинстві, відповідно до Еріксона, таким соціальним оточенням, що становить радіус значущих відносин, є сім'я. Уявлення про себе дитини є суб'єктивною, внутрішньою оціночною картиною «Я», що відображає знання про себе, емоційне сприйняття Я» в контексті думок й оцінок оточуючих (для дитини - в першу чергу батьків).

С.Л. Рубінштейн розглядав особистість як «Я», «яке в якості суб'єкта привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі похідні від неї справи та вчинки і

свідомо бере на себе за них відповідальність як їх автора та творця» [11, С. 499]. Уявлення про себе відображаються у самовідношенні (емоційно-ціннісному відношенні до себе), а потім і усвідомлюються когнітивним переліком рис, що співвідносяться з соціальними характеристиками.

Рефлексивні уявлення про себе не зводяться до елементарного знання своїх якостей подібності та відмінності від інших людей, але формуються в складній системній взаємодії саме в процесах соціалізації та індивідуалізації. Через переживання психологічний механізм та міжособистісні відносини уявлення про себе виростають в цілісну, об'єктивну ідентичність. Уявлення про себе інтегруються з уявленнями про світ в різноманітних соціальних відносинах, в апробації себе в соціальному і предметному досвіді [1].

Структура сім'ї та особливості батьківсько-дитячих відносин впливають як на розвиток особистості, так і на характер соціалізації дітей. Так, в різних дослідженнях доведено, що в неповних сім'ях або в сім'ях, де один з батьків не рідний, рівень екстернальних та інтернальних проблем істотно вище, ніж у дітей з повних сімей, де обоє батьків рідні [8; 17]. У ряді досліджень виявлено відхилення в поведінці та труднощі соціальної адаптації у дітей, в сім'ях яких відзначалися ворожість, емоційні проблеми, конфлікти й переважна орієнтація на жорстку дисципліну [8].

У лонгітудному дослідженні психологічного здоров'я дітей В.Б. Кузнецова показала роль згуртованості сім'ї в збереженні психологічного здоров'я та компенсації проблем у дошкільнят і молодших школярів, а конфлікти в родині, навпаки, є значимим чинником розвитку і збереження в довгостроковій перспективі ряду екстернальних проблем, таких як гіперактивність, агресивність, порушення поведінки та ін. [8].

Сім'я стає першим і основним джерелом соціального знання, моделі психіки. І навпаки, можна говорити про «дефіцитні моделі психіки у дітей, позбавлених повсякденних контактів з родиною, яка є основним джерелом соціального пізнання» [13, С. 122]. Умовою розкриття особистісного потенціалу дитини є саморозкриття і внутрішня гармонія близьких дорослих, які виховують дитину. На думку А.С. Співаковської, для гармонійно розвиненої людини, для психічно здорової особистості немає нічого природнішого, ніж виховання. Працюючи над собою, допомагаючи саморозкриттю, батько допомагає самовдосконаленні та саморозкриттю своєї дитини [14].

Сімейна депривація впливає на соціалізацію дітей і розвиток соціальних уявлень деструктивно, тобто не просто зменшуючи соціальні моделі, не надаючи базових структурних основ формування ставлення до себе і ставлення до інших. У дослідженнях Е.А. Сергієнко було показано, що діти з сімей ефективно використовують соціальну контекстну інформацію в ситуаціях соціальної взаємодії, тоді як діти без сім'ї розпізнають лише прояви суб'єкта, і уявлення дітей-сиріт про соціальну бажаному поведінку незрівнянно менші [13, С. 122]. Пізнання свого «Я» і «Я іншого», включеність у відносини з близьким дорослим, починаючи з дитинства, створюють основу формування соціальних уявлень і моделей соціальної взаємодії. Надзвичайно чутливими для процесу соціалізації є дошкільний і молодший шкільний вік.

Отже, сім'я являє собою найважливіший інститут соціалізації особистості, історичної трансляції культурних, етнічних, моральних цінностей. Характер такого складного людського і соціального явища, як сім'я, визначається не лише внутрішньосімейними відносинами, але і загально-економічними, історичними, національними та іншими умовами. Сім'я розвивається та змінюється разом з суспільством, залишаючись найбільш стійким та консервативним його елементом. В наш

час зміни соціокультурних умов різко посилюють протиріччя між сімейними і позасімейними відносинами, які нерідко визначаються як «ціннісна криза сім'ї».

Суспільство зацікавлене в духовно міцній сім'ї, здатній виростити біологічно і морально здорову дитину. Фізичне, соціальне, моральне здоров'я підростаючого покоління - це і здоров'я нації в цілому. Саме в сім'ї формуються основи особистості громадянина, його ціннісні установки і орієнтації, зміст яких відповідає потребам соціально справедливого, правового та економічно ефективного суспільства. Сім'я ще до недавнього часу служила організуючим початком у виконанні індивідом власне основних сімейних функцій, була джерелом оволодіння людиною деяких трудових навичок і умінь, що гарантувало успішну адаптацію в соціумі.

Література

1. Авдулова Т.П. Возрастные кризисные явления в формировании идентичности подростков. Deutschland: LAP, 2011.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: Аспект Пресс, 2005.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. М., 1996 – С. 34-37
4. Бердникова Ю. Семейная жизнь / Ю. Бердникова. – Санкт-Петербург: Наука и техника, 2008. – 96 с.
5. Гусельцева М.С. Парадигмы в психологии: историко-методологический анализ. В кн.: А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич (Ред.), Парадигмы в психологии: науковедческий анализ. М.: ИП РАН, 2012. С. 34–56.
6. Дюркгейм Э. Социология образования. М., 1996 – С. 157
7. Кравченко А.И. Краткий социологический словарь. – Москва: проспект, К78 – 2011. – С. 254
8. Кузнецова В.Б. Чувствительность к подкреплению как фактор психологического здоровья детей и подростков: дис. ... канд. психол. наук, Моск. гор. психол.-пед. университет, М., 2013.
9. Маркс К. Процесс труда и процесс увеличения стоимости // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23 – С. 116
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 5
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2000.
12. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. СПб.: Питер, 2012. - С. 366
13. Сергиенко Е.А. Модель психического в онтогенезе человека. // Е.А. Сергиенко, Е.И. Лебедева, О.А. Прусакова // М.: ИП РАН, 2009.
14. Спиваковская А.С. Как быть родителями: о психологии родительской любви. М.: Педагогика, 1986.
15. Тэшфел А. Эксперименты в вакууме. В кн.: Современная зарубежная социальная психология. М.: Моск. гос. университет, 1984. С. 229–243.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996 – С. 88-90
17. Bourdon K.H., Goodman R., Rae D.S., Simpson G., Koretz D.S. The Strengths and Difficulties Questionnaire: U.S. normative data and psychometric properties. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2005, 44(6), 557–564
18. Giddings, F. H. The Theory of Socialization : A Syllabus of Sociological Principles for the Use of College and University Classes. N. Y. ; L. : MacMillan & Co., Ltd. xiv, 1897, 47 P.
19. Parsons T. The Social System. Glencoe, 1951 – С. 170.

Транслітерація

1. Avdulova T.P. Vozrastnyie krizisnyie yavleniya v formirovanii identichnosti podrostkov. Deutshland: LAP, 2011.
2. Andreeva G.M. Psihologiya sotsialnogo poznaniya. M.: Aspekt Press, 2005.
3. Andreeva G. M. Sotsialnaya psihologiya. M., 1996 – S. 34-37
4. Berdnikova Yu. Semeynaya zhizn / Yu. Berdnikova. – Sankt-Peterburg: Nauka i tehnika, 2008. – 96 s.
5. Guseltseva M.S. Paradigmy v psihologii: istoriko-metodologicheskyy analiz. V kn.: A.L. Zhuravlev, T.V. Kornilova, A.V. Yurevich (Red.), Paradigmy v psihologii: naukovedcheskiy analiz. M.: IP RAN, 2012. S. 34–56.
6. Dyurkgeym E. Sotsiologiya obrazovaniya. M., 1996 – S. 157
7. Kravchenko A.I. Kratkiy sotsiologicheskii slovar. – Moskva: prospekt, K78 – 2011. – S. 254
8. Kuznetsova V.B. Chuvstvitelnost k podkrepleniyu kak faktor psihologicheskogo zdorovya detey i podrostkov: dis. ... kand. psihol. nauk, Mosk. gor. psihol.-ped. universitet, M., 2013.
9. Marks K. Protsess truda i protsess uvelicheniya stoimosti // Marks K., Engels F. Soch. 2-e izd. T. 23 – S. 116
10. Mudrik A.V. Sotsialnaya pedagogika: Ucheb. dlya stud. ped. vuzov / Pod red. V.A. Slastenina. - 3-e izd., ispr. i dop. - M.: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2000. – S. 5
11. Rubinshteyn S.L. Osnovy obschey psihologii. SPb.: Piter, 2000.
12. Rubinshteyn S.L. Chelovek i mir. SPb.: Piter, 2012. - S. 366
13. Sergienko E.A. Model psihicheskogo v ontogeneze cheloveka. // E.A. Sergienko, E.I. Lebedeva, O.A. Prusakova // M.: IP RAN, 2009.
14. Spivakovskaya A.S. Kak byit roditelyami: o psihologii roditelskoy lyubvi. M.: Pedagogika, 1986.
15. Teshfel A. Eksperimentyi v vakuume. V kn.: Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psihologiya. M.: Mosk. gos. universitet, 1984. S. 229–243.
16. Erikson E. Identichnost: yunost i krizis. M., 1996 – S. 88-90
17. Bourdon K.H., Goodman R., Rae D.S., Simpson G., Koretz D.S. The Strengths and Difficulties Questionnaire: U.S. normative data and psychometric properties. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2005, 44(6), 557–564
18. Giddings, F. H. The Theory of Socialization : A Syllabus of Sociological Principles for the Use of College and University Classes. N. Y. ; L. : MacMillan & Co., Ltd. xiv, 1897, 47 p.
19. Parsons T. The Social System. Glencoe, 1951 – S. 170.

Burlakova I.A., Vashchenko I.V.

FEATURES OF FAMILY INFLUENCE ON SOCIALIZATION OF PERSONALITY

The article attempts to define various approaches to the notion of "socialization". Groups of factors directly influencing the socialization of the individual are singled out. It is noted that the family is the main institution of human society. The role of family values in the socialization of the personality is characterized.

Key words: socialization, personality, socialization of the individual, family, family values, identity, society.

Бурлакова Ірина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри кібербезпеки та соціальних наук Університету банківської справи, м. Київ;

Ващенко Ірина Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

УДК 159.9.37.015.3

*Завацька Н.Є., Шевяков О.В., Журба М.А., Жигаренко І.Є.,
Дахно Т.М., Мушина О.Ю., Черниченко О.О.*

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КРИЗИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

В статті розкрито особливості розвитку професійно важливих якостей соціальних працівників як чинника подолання професійної кризи в умовах сучасного соціуму. Визначено основні теоретико-методологічні підходи до проблеми вивчення професійно важливих якостей: особистісно-компетентнісний (конструювання й здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту, робота над розвитком власної особистості); організаційної безпеки (забезпечення гармонізації особистісно-професійного зростання і можливості її забезпечення організаційними засобами в континуумі відносин «людина-людина», «людина-організація»); системного управління (відображення функціональних суб'єктів та об'єктів управління, його механізмів й результативності показників); трансьметодичний (визначення психологічного потенціалу особистості в напрямку підвищення аутопсихологічної компетентності й відповідальності за професійно-посадове зростання, конструктивне вирішення протиріч, що виникають на професійному шляху); психолого-акмеологічний (врахування умов особистісно-професійного розвитку у системі підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації).

Встановлено, що професійно важливі якості соціального працівника – це комплекс особистісних та соціально-психологічних властивостей, які необхідні та достатні для успішного виконання його професійної діяльності на нормативному рівні та безпосередньо включені у процес її реалізації.

Ключові слова: *особистість, професійна діяльність, професійно важливі якості, соціально-психологічні особливості розвитку професійно важливих якостей, соціальні працівники, професійна криза.*

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних змін сучасного суспільства зростає значущість ефективності управлінської діяльності в соціальній сфері та становлення особистості соціального працівника як суб'єкта, який якісно реалізує свої функції, володіє засобами самовираження і саморозвитку, протидії професійним деформаціям. Особливої актуальності набуває оптимізація роботи в соціальній сфері, важливою умовою якої є розвиток професійно важливих якостей їх працівників як провідної ланки у зв'язках між державою та інституціями суспільства, між органами державної влади й населенням [1; 5; 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що проблема забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості соціальних працівників безпосередньо не розроблялася, а в наукових

дослідженнях у галузі соціальної психології, організаційної психології, психології управління вивчалися питання, що висвітлюють окремі її аспекти [2; 3; 4; 6]. Так, досліджувалися питання розвитку особистості й досягнення нею соціальної зрілості в загальній теорії соціалізації (Г. Андреева, А. Коваленко, В. Москаленко, С. Московічі, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Дж. С. Тернер, Т. Шибутані та ін.) та проблеми людини як суб'єкта особистісного й професійного розвитку (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Т. Титаренко, М. Фетіскін, О. Шмельов та ін.); становлення особистості при підготовці до професійної діяльності та в її процесі (Б. Ананьєв, Г. Балл, Н. Волянук, В. Гордієнко, Е. Зєєр, Г. Ложкін, В. Семиченко, Т. Яценко та ін.); висвітлювалися окремі чинники та умови розвитку професійних якостей управлінців (О. Бондарчук, В. Казміренко, Л. Карамушка, Н. Коломінський, М. Пірен, Д. Френсіс, Ю. Швалб та ін.); розкривалися технології роботи щодо надання психологічної допомоги у розв'язанні проблем професіоналізації, попередження професійного стресу і планування кар'єри (В. Байдик, О. Бондарчук, І. Ващенко, Л. Джоуелл, Т. Зайчикова, Л. Карамушка, Л. Куренчук, Я. Плужник та ін.).

Визначено, що важливі для професії якості особистості вивчалися науковцями через: професійні здібності (Н. Кузнецов, М. Паламарчук, С. Ступницька); професійне мислення (М. Кашапов); процес спілкування (М. Васильєв, В. Дуброва, С. Лігер, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, О. Сидоренко, Л. Цветкова, та ін.); ідентифікацію та її вплив на професійне становлення особистості (Ж. Вірна, Е. Еріксон, Л. Попова, В. Рибалка та ін.), професійне зростання (Н. Пов'якель, Н. Пророк, О. Саннікова, Н. Чепелєва, І. Ханенко та ін.).

Разом із тим, зміст і показники розвитку професійно важливих якостей особистості соціального працівника у зіставленні з соціально-психологічними чинниками та умовами такого розвитку ще не знайшли свого достатнього висвітлення.

Мета статті – розкрити особливості розвитку професійно важливих якостей соціальних працівників як чинника подолання професійної кризи в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Встановлено, що термін «професійно важливі якості» в науковій літературі трактується неоднозначно.

Під ними розуміють: сукупність таких якостей фахівця, які сприяють успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних задач, особистісно-професійному зростанню та вдосконаленню (М. Громкова); індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на її ефективність й успішність опанування (О. Смірнова, В. Шадріков), та є стійкими, суттєвими, рівноцінними і можуть бути оцінені (О. Гура). Більш широкого розуміння надає цьому поняттю В. Толочек, зазначаючи, що до них традиційно відносять широкий спектр різних якостей – від природних задатків до професійних знань, одержуваних у процесі професійного навчання і самопідготовки.

Виокремлено напрямки, в межах яких розробляється проблема розвитку професійно важливих якостей особистості: нормативний (удосконалення узагальнених інструкцій, в яких відображено усереднені умови розвитку професійно важливих якостей особистості абстрактного фахівця) (О. Абдулліна, О. Клімов, Ю. Корнілов, Л. Матяш, О. Тихоміров, В. Шадріков та ін.); функціональний (визначення та аналіз окремих функцій професійної діяльності людини) (Н. Бітянова, Т. Браже, Д. Завалішина, Л. Катаєва, Ю. Поваренков, Т. Шугурова та ін.); комплексний (розробка універсальної моделі управління професійним розвитком особистості, побудова проблемно-орієнтованої системи підвищення кваліфікації працівників, вдосконалення функцій, принципів і

механізмів розвитку їх професійно важливих якостей) (О. Бондарчук, І. Ващенко, Б. Вульф, Л. Вязнікова, П. Долгова, В. Зазикін, Е. Зеєр, С. Кандибович, Л. Карамушка, Т. Кудрявцев, С. Степанов та ін.). Кожен напрям проаналізовано з точки зору теоретичних та практичних здобутків і обмежень.

Констатовано, що вивчення соціально-психологічних особливостей професійної діяльності соціальних працівників ґрунтується на дослідженнях теоретичних і практичних аспектів сутності управлінської діяльності та її функцій (Н. Драгомирецька, Л. Карамушка, В. Малиновський та ін.); психології управління (І. Ващенко, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, В. Третьяченко та ін.); наукові уявлення про особистість як суб'єкт професійної діяльності (К. Абульханова-Славська, Л. Бурлачук, І. Ващенко, Г. Костюк, М. Савчин, Н. Чепелева та ін.); психологічні теорії і концепції професійної успішності та самоідентифікації особистості (П. Анохін, Ю. Бохонкова, В. Віллонас, Є. Ільєнков, В. Пекеліс, М. Тоба, Г. Тульчинський та ін.), саморозвитку особистості, розгортання її внутрішніх потенцій і ресурсів (В. Бочелюк, О. Газман, О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко, Т. Шугурова та ін.); уявлення про професійну самосвідомість і рефлексію як регулятори процесу професійної самоідентифікації (А. Борисюк, Є. Клімов, Л. Мітіна, Х. Хайрова, О. Чуднова та ін.). Визначено структуру професійної діяльності соціальних працівників через соціально задані цілі та уявлення про результат діяльності, її предмет, засоби, професійні функції та професійне середовище (О. Борисова, А. Деркач, Є. Клімов, В. Толочек, В. Шадріков, Є. Яськов).

З'ясовано, що особливості діяльності соціальних працівників як *професії* у сфері державного управління полягають у наданні адміністративних послуг громадянам держави. Як соціально-професійна група соціальні працівники характеризуються специфічною структурою та ієрархією соціальних функцій і виконуваних ролей у суспільстві, обумовлених суспільними потребами, в яких вони здійснюються, засобами діяльності, які використовуються, її об'єктом, а з іншого боку, – здатністю оволодівати такими знаннями, вміннями, навичками, які дозволять ним професійно виконувати свої функції. Соціальні працівники як суб'єкти діяльності беруть участь у певній фазі, стадії суспільного виробництва соціальних послуг. Суттєвою умовою такої діяльності є знання або передбачення працівником характеру соціальної активності людей, прямих і опосередкованих відносин між ними на різних етапах, іноді опосередкованих часом й простором міжособистісної взаємодії (В. Авер'янов, К. Гавриловська, Б. Гасвський, Л. Куренчук, Н. Нижник, О. Лоза, Л. Пашко, М. Пірен та ін.).

Показано, що професійно важливі якості особистості соціального працівника доцільно розглядати в контексті кількісних, якісних і структурних перетворень його особистості як суб'єкта професійної діяльності, що ґрунтуються на прагненні до професійного вдосконалення, особистісного зростання, готовності до самозмін і самоствердження у соціальній сфері.

Аналіз поняття професійно важливих якостей соціальних працівників, особливостей їх професійної діяльності та використання теоретико-методологічних положень суб'єктно-діяльнісного та особистісно-компетентісного підходів дозволив розробити та обґрунтувати структурно-функціональну модель розвитку їх професійно важливих якостей та виокремити такі її складові: мотиваційно-ціннісну (сукупність мотивів, цінностей і цілей успішної професійної діяльності соціального працівника); когнітивно-емоційну система специфічних знань працівника державної служби, його когнітивних здібностей та емоційних особливостей); комунікативно-адаптивну (сукупність комунікативних, організаційних здібностей і параметрів соціальної адаптивності) та конативно-рефлексивну (система вмінь й здатностей до моніторингу

результатів своєї діяльності, професійного та особистісного розвитку, конструктивність поведінки). Визначено, що розвиток професійно важливих якостей особистості соціального працівника є складним процесом, прогресивний чи регресивний напрям якого в цілому можна оцінювати за особливостями функціонального поєднання окремих складових, що починають виявляти себе у режимі взаємодії стосовно досягнення мети професійної діяльності.

Встановлено, що проблеми розвитку професійно важливих якостей соціальних працівників можуть виявлятися в різного роду професійних деструкціях, які зумовлені як особистісними особливостями, так і специфікою їх професійної діяльності, системою організаційних форм й методів процесу професійного зростання, соціально-психологічним кліматом професійного середовища (Г. Андреева, О. Бондарчук, К. Гавриловська, О. Лоза, Л. Михайлишин, В. Пахальян, М. Сіцінська, Р. Шакурів та ін.).

На підставі аналізу теоретичних підходів до особливостей функціонування особистості як динамічної системи (Г. Андреева, О. Асмолов, Л. Афанасенко, Л. Мітіна, О. Фонарьов) з'ясовано, що формою психологічної регуляції розвитку її професійно важливих якостей може виступати професійна самоідентифікація як семантична умова формування професіоналізму, яка відображає рівень оволодіння психологічною структурою професійної діяльності, що, зокрема, дозволяє запобігати професійним кризам та деструкціям.

Зазначене визначає необхідність операціоналізації запропонованої теоретичної моделі професійно важливих якостей особистості соціальних працівників та визначення соціально-психологічних особливостей сприяння їх розвитку.

Висновки. Визначено основні теоретико-методологічні підходи до проблеми вивчення професійно важливих якостей: особистісно-компетентнісний (конструювання й здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проєкту, робота над розвитком власної особистості); організаційної безпеки (забезпечення гармонізації особистісно-професійного зростання і можливості її забезпечення організаційними засобами в континуумі відносин «людина-людина», «людина-організація»); системного управління (відображення функціональних суб'єктів та об'єктів управління, його механізмів й результативності показників); трансметодичний (визначення психологічного потенціалу особистості в напрямку підвищення аутопсихологічної компетентності й відповідальності за професійно-посадове зростання, конструктивне вирішення протиріч, що виникають на професійному шляху); психолого-акмеологічний (врахування умов особистісно-професійного розвитку у системі підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації).

Встановлено, що професійно важливі якості соціального працівника – це комплекс особистісних та соціально-психологічних властивостей, які необхідні та достатні для успішного виконання його професійної діяльності на нормативному рівні та безпосередньо включені у процес її реалізації.

Література

1. Баранова С. В. Соціально-психологічні особливості тренінгу як форми особистісного зростання / С. В. Баранова // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2008. – № 1 (18). – С. 14–20.
2. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія [Текст] / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.

3.Бочелюк В. Й. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві / В. Й. Бочелюк. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2009. – 280 с.

4.Вольнова Л. М. Соціальна психологія: формування компетентності майбутнього фахівця / Л. М. Вольнова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 283 с.

5.Гарькавець С. О. Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості: автореф. дис ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Сергій Олексійович Гарькавець. – К., 2011. – 44 с.

6.Загорський В. С. Модернізація підготовки управлінців : концептуальні та стратегічні аспекти / В. С. Загорський // Ефективність держ. упр. : зб. наук. праць. – Л. : Львів. регіон. ін.-т держ. упр., 2008. – Вип. 14/15. – С. 13-22.

7.Мірошніченко О. М. Особистісне зростання як фактор психічного здоров'я / О. М. Мірошніченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 31. – Серія : Психологічні науки. – Т. II. – Чернігів : ЧДПУ, 2005. – С. 150-153.

Транслітерація

1.Baranova S. V. Sotsialno-psihologichni osoblivosti treningu yak formi osobistisnogo zrostannya / S. V. Baranova // Teoretichni i prikladni problemi psihol. : Zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – 2008. – № 1 (18). – S. 14–20.

2.Bondarchuk O. I. Sotsialno-psihologichni osnovi osobistisnogo rozvitku kerivnikov zagalnoosvitnih navchalnih zakladiv u profesyniy diyalnosti : monografiya [Tekst] / O. I. Bondarchuk. – K. : Nauk. svit, 2008. – 318 s.

3.Bochelyuk V. Y. Sotsialno-psihologichni osoblivosti samorealizatsii osobistosti v suchasnomu suspilstvi / V. Y. Bochelyuk. – Zaporijjya : Klasichniy privatniy universitet, 2009. – 280 s.

4.Volnova L. M. Sotsialna psihologiya: formuvannya kompetentnosti maybutnogo fahivtsya / L. M. Volnova. – K. : Vid-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – 283 s.

5.Garkavets S. O. Psihologichni zasadi zminyuvannya sotsialno-normativnoi povedinki osobistosti: avtoref. dis ... d-ra psihol. nauk : 19.00.05 / Sergiy Oleksiyovich Garkavets. – K., 2011. – 44 s.

6.Zagorskiy V. S. Modernizatsiya pidgotovki upravlintsiv : kontseptualni ta strategichni aspekti / V. S. Zagorskiy // Efektivnist derj. upr. : zb. nauk. prats. – L. : Lviv. region. in.-t derj. upr., 2008. – Vip. 14/15. – S. 13-22.

7.Miroshnichenko O. M. Osobistisne zrostannya yak faktor psihichnogo zdorov'ya / O. M. Miroshnichenko // Visnik CHernigivskogo derjavnogo pedagogichnogo universitetu. – Vip. 31. – Seriya : Psihologichni nauki. – T. II. – CHernigiv : CHDPU, 2005. – S. 150-153.

Zavatska N.E., Shevyakov O.V., Zhurba M.A., Zhigarenko I.Ye.

Dakhno T.M., Mushina O.Yu., Chernichenko O.O.

THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF SOCIAL WORKERS AS A FACTOR OF PROFESSIONAL CRISIS UNDER THE CONDITIONS OF THE MODERN SOCIETY

The article reveals the peculiarities of the development of professionally important qualities of social workers as a factor in overcoming the professional crisis in the conditions of modern society. The basic theoretical and methodological approaches to the problem of the

study of professionally important qualities are defined: person-competence (construction and implementation of life as an individual-personal life project, work on the development of their own personality); organizational security (ensuring the harmonization of personal and professional growth and the possibility of providing it with organizational means in the continuum of relations "man-man", "man-organization"); system control (display of functional entities and objects of management, its mechanisms and performance indicators); transmethodical (definition of the psychological potential of the person in the direction of increasing the autopsychological competence and responsibility for professional and professional growth, constructive resolution of contradictions arising in the professional way); psychological and acmeological (taking into account the conditions of personal and professional development in the system of training, retraining and advanced training).

It has been established that professionally important qualities of a social worker are a complex of personal and socio-psychological properties that are necessary and sufficient for successful performance of his professional activity at the normative level and are directly included in the process of its implementation.

Key words: *personality, professional activity, professionally important qualities, socio-psychological peculiarities of development of professionally important qualities, social workers, professional crisis.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Шевяков Олексій Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Журба Микола Анатолійович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Дахно Тетяна Миколаївна – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальна робота» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Мушина Олеся Юрійвна – магістрант 2 курсу спеціальності «Психологія» (спеціалізація «Практична психологія») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Черниченко Ольга Олександрівна – магістрант 2 курсу спеціальності «Психологія» (спеціалізація «Практична психологія») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ДО АНТИЦИПАЦІЇ

В статті наведено результати аналізу особливостей впливу соціальної підтримки особистості на її здатність до антиципації. Встановлено значуще зниження основних видів антиципації та соціальної підтримки по всіх групах досліджуваних. При цьому загальний показник соціальної підтримки і показник соціальної інтеграції нижче в групі осіб з деструктивним рівнем соціальної адаптації у порівнянні з іншими групами досліджуваних.

Ключові слова: особистість, антиципація, соціальна підтримка, соціальна інтеграція, соціальна підтримка.

Постановка проблеми. Узагальнення різних підходів до розкриття сутності адаптації та реадaptaції особистості до умов соціального середовища дозволяє зробити висновок про необхідність розуміння цього процесу з системних позицій. Беручи до уваги механізми адаптивних реакцій особи у відповідь на вплив соціального середовища доцільним є включення опосередкуючого чинника соціальної реадaptaції – адаптаційного потенціалу особистості. Адаптаційний потенціал особистості визначається як інтегральне утворення, що об'єднує інтраперсональні (певні параметри функціонування сфери самосвідомості, емоційно-вольової, мотиваційно-ціннісної сфери та індивідуально-типологічні особливості) та інтерперсональні (соціальну підтримку та особливості соціальної інтеграції) складові. Зважаючи на системний підхід до процесу соціальної адаптації особистості, надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграє соціальна підтримка (емоційна та інструментальна) та соціальна інтеграція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній психології соціально адаптована поведінка особистості визначається як система складних актів, регульованих на різних рівнях. Дослідники виділяють біохімічний, біофізичний, інформаційний, психологічний рівні регуляції. Поведінка людини вважається продуктом еволюції та суспільного розвитку як особлива форма взаємодії з навколишнім світом, де на відміну від тваринного світу більшого значення набувають вищі психічні форми регуляції, які носять активний, свідомий, цілеспрямований характер та пов'язані з мисленням, мовою, культурою, морально-етичними нормами й правилами [3; 4; 7; 8; 9]. Констатовано, що проблеми людської поведінки розглядаються в чисельних психологічних теоріях та з різноманітних теоретико-методологічних позицій. Визначено, що стереотипні моделі поведінки, стратегії поведінки розглядалися з точки зору когніцій щодо пізнавальних процесів (А. Адлер Р. Гарднер, Дж. Каган, Дж. Келлі, Ю. Козелецький, Г. Олпорт та ін.); у контексті цілеспрямованої діяльності (Б. Вяткін, Є. Ільїн, Є. Климов, С. Максименко, В. Мерлін, В. Моляко, Б. Паригін, В. Роменець та ін.). Проблема стереотипів поведінки була предметом наукового дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Асмолов, Г. Балл, Л. Виготський, М. Вебер, І. Кон, О. Кронік, Д. Леонтєв, С. Максименко, В. Моляко, К. Роджерс та ін. Праці наведених учених мають велике значення для вивчення цієї проблеми саме на загальнометодологічному рівні, оскільки надають змогу цілісно осмислити, як у контексті соціально-психологічних проблем життєвого шляху відбувається усвідомлення особистістю власного майбутнього.

Стратегія є сукупністю правил і положень особистості при виборі рішень. Стратегія спрямована на майбутні події, вона зумовлює їхній зміст та характер. Зазначимо, що не всі вчені розглядають стратегію як раціональне утворення, спрямоване, насамперед, на адаптацію особистості до змін зовнішніх та внутрішніх умов життєдіяльності [2].

Мега статті - провести аналіз особливостей впливу соціальної підтримки особистості на її здатність до антиципації.

Основні завдання полягають у визначенні особливостей емоційної та інструментальної підтримки, рівня соціальної інтеграції, а також виявленні наявних джерел підтримки, об'єму і характеру соціальних контактів у досліджуваних з різним ступенем соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для визначення особливостей емоційної та інструментальної підтримки, соціальної інтеграції використовувався опитувальник соціальної підтримки F-SOZU-22 (G. Sommer і T. Fydrich) в адаптації А. Б. Холмогорової та співавторів; для виявлення наявних джерел підтримки, об'єму і характеру соціальних контактів, а також верифікації даних опитувальника соціальної підтримки відносно рівня емоційної та інструментальної підтримки використовувався: «Інтегративний опитувальник соціальної мережі», розроблений Т. В. Довженко.

Відповідний рівень соціальної підтримки можливий за наявності таких передумов: по-перше, збереження локальної неформальної мережі комунікації – позитивних взаємозв'язків з безпосереднім оточенням; по-друге, нормальне функціонування організаційної структури, що формує певний професійний адаптаційний потенціал, необхідний в різних негативних ситуаціях, а також сформованість в суспільній свідомості адекватних уявлень про можливості і умови отримання допомоги. В нинішньому українському соціумі з названих передумов можна гіпотетично припустити існування тільки першої – повсюдна наявність в мікросоціальному середовищі неформальної комунікаційної мережі. Інша передумова – нормальне функціонування відповідної організаційно-професійної структури – потребує розробки та психологічного обґрунтування.

Дані самозвіту про соціальну підтримку говорять про істотне зниження її загального рівня у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією. Вони одержують значущо менше емоційної підтримки в порівнянні із соціально адаптованими, тобто наявним є дефіцит позитивного відчуття близькості, довір'я і спільності. У них також знижена підтримка у формі соціальної інтеграції – включеності в певну мережу соціальних взаємодій, в рамках яких відзначається збіг цінностей і уявлень про життя, а також спільність інтересів і захоплень.

Встановлено, що групи, які вивчаються, практично не розрізняються по показнику «інструментальна підтримка» і «задоволеність соціальною підтримкою». При цьому у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією порушені глибокі і довірчі зв'язки з іншими людьми, які характеризують високий рівень емоційної підтримки: показники «емоційної підтримки» і «соціальної інтеграції» (відчуття спільності з іншими людьми) істотно нижче у частково адаптованих, порівняно з соціально адаптованими. Високий показник інструментальної підтримки можна пояснити характером проблем, в якому переважають соматичні симптоми у колишніх учасників бойових дій і досліджуваних, які знаходяться у стадії ремісії від алкогольної залежності, що вимушує оточуючих надавати допомогу і, таким чином, полегшує її отримання. Можна припустити, що високий рівень інструментальної підтримки служить непрямим

підкріпленням соматичної картини хвороби через її умовну вигідність. Цікаво, що досліджувані мало усвідомлюють дефіцит емоційної підтримки як проблему – їх показник задоволеності соціальною підтримкою не відрізняється від такого у соціально адаптованих досліджуваних. Це може служити непрямим підтвердженням особливого складу когнітивно-афективної сфери, що одержала назву «операторного мислення» (Nemiah, Sifneos). Операторне мислення виражається в переважній фіксації на зовнішніх, матеріальних аспектах життя, до яких і відноситься інструментальна підтримка. Внутрішнє ж емоційне життя при такому складі мислення не береться до уваги і ігнорується, тому дефіцит емоційної підтримки може не усвідомлюватися.

Результати вимірювання соціальної підтримки у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації свідчать про значущі відмінності по всіх параметрах соціальної підтримки в порівнянні із соціально адаптованими досліджуваними. У них знижений рівень емоційної і інструментальної підтримки, вони вважають себе менш інтегрованим в суспільство, ніж соціально адаптовані. Рівень задоволеності соціальною підтримкою свідчить про те, що вони не страждають від її дефіциту. При порівнянні результатів обстеження цих груп між собою були виявлені значущі статистичні відмінності – у досліджуваних з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації значущо нижче загальний показник соціальної підтримки, а також показник задоволеності соціальною підтримкою. Оскільки в сімейній системі цих досліджуваних ми знайшли більше дисфункцій логічно припустити, що їх відносини з людьми порушені більше, ніж у досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації. Результати дослідження рівня соціальної підтримки у досліджуваних обох груп підтверджують це припущення.

Показники опитувальника сприйманої соціальної підтримки верифікувалися і доповнювалися даними інтегративного опитувальника соціальної мережі, який дає більш достовірну інформацію щодо об'єму реально одержуваної соціальної підтримки, оскільки спрямований на виявлення числа конкретних людей в мережі і характеру взаємостосунків з ними.

Існують значущі відмінності досліджуваними з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними за розміром соціальної мережі. Крім того, є тенденція до обмеження числа людей, з якими частково адаптовані знаходяться в близьких відносинах, що виражене в такому показнику як ядро соціальної мережі.

Не виявлено відмінностей в показниках середньої частоти інструментальної і емоційної підтримки у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними, які тестуються питанням: "Як часто близька вам людина надає відповідну допомогу?" Відповіді: "ніколи", "іноді", "часто" "дуже часто" розподілені приблизно однаково у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією і соціально адаптованими досліджуваними. Проте, рівень емоційної підтримки, який вимірюється числом людей, що надають її, у досліджуваних з частковою соціальною адаптацією нижче на рівні тенденції, тобто в соціальній мережі цих досліджуваних менше людей, з якими вони діляться своїми переживаннями з метою обговорити, відчути розуміння і тепло. В той же час середнє число людей, що є джерелом інструментальної підтримки, в групі осіб з частковою соціальною адаптацією значущо не відрізняється від групи норми.

При спілкуванні з людьми зі своєї соціальної мережі досліджувані з частковою соціальною адаптацією відрізняються по середній частоті контактів з родичами від соціально адаптованих досліджуваних на рівні тенденції до статистичної значущості, тобто вони рідше вступають в контакт з своїми родичами, ніж соціально адаптовані.

Середнє число контактів з іншими людьми (не родичами) у них не відрізняється від норми. Абсолютне число контактів у них також менше через звужену соціальну мережу.

Інтегративний опитувальник соціальної мережі дозволив не просто оцінити сприйманий рівень підтримки на підставі самозвітів досліджуваних, але виявити конкретних осіб, з якими вони зв'язані і від яких можуть одержувати емоційну і інструментальну підтримку, тобто дещо більш об'єктивно представити одержуваний ними об'єм підтримки від найближчого оточення. В цьому опитувальнику їм пропонується назвати і перерахувати імена конкретних людей, з якими вони зв'язані, і розказати, в яких відносинах з цими людьми вони знаходяться (наскільки ці відносини довірчі, як висока частота контактів і т.ін.). На підставі питань виділяється «ядро мережі» - люди, що представляють основне джерело різних видів підтримки.

Виявлено значущі відмінності за розміром соціальної мережі і числом людей, що входять в ядро мережі у досліджуваних з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації. Такі досліджувані одержують менше інструментальної підтримки, яка в опитувальнику соціальної мережі вимірюється числом людей, від яких досліджувані одержують інструментальну підтримку. Суттєво знижена частота їх контактів з родичами в порівнянні із соціально адаптованими досліджуваними.

У досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації знижені на рівні тенденції розмір і ядро соціальної мережі. У них є також тенденція до обмеження довірчих зв'язків з іншими людьми. Їм складніше, ніж соціально адаптованим надавати іншим людям емоційну і інструментальну підтримку, що видно з показника симетричності контактів.

Дані опитувальника соціальної мережі в цілому узгоджуються з даними опитувальника соціальної підтримки.

Всі показники шкал опитувальника соціальної підтримки відрізняються у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації від показників соціально адаптованих досліджуваних на високому рівні значущості. Наявний дефіцит соціальних контактів, інструментальної та емоційної підтримки, довірчих зв'язків з іншими людьми, їм не вистачає відчуття приналежності до якої-небудь референтної групи. У досліджуваних з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації значуще нижче значення загального показника сприйманої соціальної підтримки, а також показника соціальної інтеграції.

Аналіз результатів вивчення соціальної підтримки у соціально дезадапованих досліджуваних свідчить про значущі відмінності по всіх параметрах соціальної підтримки в порівнянні з групою соціально адаптованих осіб. У них знижений рівень емоційної та інструментальної підтримки, ступінь соціальної інтеграції в суспільство, ніж соціально адаптовані ($\varphi=2,23$; $p\leq 0,01$). Так, у досліджуваних з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації значуще нижче загальний показник соціальної підтримки ($71,5\pm 4,2$ бала), а також показник ($4,4\pm 2,2$ бала) задоволеності соціальною підтримкою ($p\leq 0,05$). Виявлені значущі відмінності за розміром соціальної мережі і кількістю осіб, що входять в ядро мережі у досліджуваних з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації ($p\leq 0,01$). Значуще нижче частота їх контактів з родичами в порівнянні з соціально адаптованими і частково адаптованими досліджуваними ($\varphi=2,69$; $p\leq 0,001$). Крім того, у соціально дезадапованих досліджуваних є тенденція до обмеження довірчих зв'язків з іншими людьми. Їм складніше, ніж соціально адаптованим надавати оточуючим емоційну та інструментальну підтримку, про що свідчить аналіз симетричності контактів ($p\leq 0,01$). Дані інтегративного опитувальника соціальної мережі корелюють з даними опитувальника соціальної підтримки ($r=0,81$; $p\leq 0,05$).

Висновки. Дослідження інтерперсональних складових адаптаційного потенціалу соціально адаптованих та соціально дезадаптованих досліджуваних за допомогою опитувальника соціальної мережі виявило значуще зниження всіх видів сприйманої соціальної підтримки, причому загальний показник соціальної підтримки і показник соціальної інтеграції в групі осіб з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації з іншими групами досліджуваних. За даними опитувальника соціальної мережі в обох групах (з тотальним та деструктивним ступенем соціальної дезадаптації) має місце звуження соціальних зв'язків - значуще менше число людей в соціальній мережі і її ядрі (основному джерелі емоційної підтримки) в порівнянні із соціально адаптованими. У досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації за допомогою опитувальника соціальної мережі виявлені також значущі відмінності від соціально адаптованих досліджуваних по числу людей, що надають інструментальну підтримку і частота контактів з родичами. У осіб з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації знижено число довірчих зв'язків і симетричність у взаємостосунках з іншими в плані надання інструментальної і емоційної підтримки. Вони її і не одержують, і не надають. Дослідження показало, що соціальна дезадаптація осіб зрілого віку завжди супроводжується проблемами мікросоціальної взаємодії в сімейній сфері і, як правило, в професійному колективі. Виявилися такі особливості міжособистісної взаємодії, як низький рівень емпатії, недостатність навичок спілкування, комунікативна пасивність. Наявне звуження соціальних зв'язків – значуще менше число людей в соціальній мережі та її ядрі (основному джерелі емоційної підтримки) в порівнянні із соціально адаптованими особами. Виявлені значущі відмінності по кількості осіб, що надають інструментальну підтримку і частота контактів з родичами. Знижено число довірчих зв'язків і симетричність у взаємостосунках з іншими в плані надання інструментальної та емоційної підтримки.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Бохонкова Ю. О. Историко-психологичний аналіз підходів до вивчення стратегій поведінки особистості в науковій літературі / Ю. О. Бохонкова // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика / за ред. С. Д. Максименка, М.-Л. А. Чепи. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Т. IX, ч. 5. – С. 118–123.
3. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.
4. Лисичкин В. А. Теория и практика прогностики. Методологические аспекты / Лисичкин В. А. – М. : Наука, 1972. – 224 с.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник / Павелків Р. В. – К. : Кондор, 2009. – 576 с.
6. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Парыгин Б. Д. – М. : Политиздат, 1971. – 165 с.
7. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : [монографія] / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 368 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.

9. Шелепин Ю. Е. Восприятие и механизмы принятия решений / Ю. Е. Шелепин, В. А. Фокин, А. К. Хараузов, О. А. Вахрамеева, Н. Фореман, В. Н. Чихман // Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы. – М. : Ин-т психол. РАН, 2010. – С. 327–331.

10. Björkman Mats Predictive behavior : Some aspects based on an ecological orientation // Scandinavian Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 7. – P 43–57.

11. Ekehammar B. Interactionism in personality from a historical perspective / B. Ekehammar // Psychol. Bull. – 1974. – Vol. 81, № 12. – P. 1026–1048.

12. Thomas W. The Polish peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – N. Y. : Dover, 1958. – Vol. 1–2. – P. 35–149.

Транслітерація

1. Bandura A. Teoriya social'nogo naucheniya / Bandura A. – SPb. : Evraziya, 2000. – 320 s.

2. Bohonkova YU. O. Istoriko-psihologichnij analiz pidhodiv do vivchennya strategij povedinki osobistosti v naukovij literaturi / YU. O. Bohonkova // Aktual'ni problemi psihologii: Etnichna psihologiya. Istorichna psihologiya. Psiholingvistika / za red. S. D. Maksimenka, M.-L. A. СНepi. – Nizhin : Vid-vo NDU im. M. Gogolya, 2010. – Т. ІН, ch. 5. – S. 118–123.

3. Konopkin O. A. Psihicheskaya samoregulyaciya proizvod'noj aktivnosti cheloveka (strukturno-funkcional'nyj aspekt) / O. A. Konopkin // Voprosy psihologii. – 1995. – № 1. – S. 5–12.

4. Lisichkin V. A. Teoriya i praktika prognostiki. Metodologicheskie aspekty / Lisichkin V. A. – M. : Nauka, 1972. – 224 s.

5. Pavelkiv R. V. Zagal'na psihologiya : pidruchnik / Pavelkiv R. V. – K. : Kondor, 2009. – 576 s.

6. Parygin B. D. Osnovy social'no-psihologicheskoy teorii / Parygin B. D. – M. : Politizdat, 1971. – 165 s.

7. Fenomenologiya moral'nogo rozvitku osobistosti: determinaciya, mekhanizmi, genezis : [monografiya] / pid red. R. V. Pavelkiva, N. V. Korchakovoï. – Rivne : Volins'ki oberegi, 2009. – 368 s.

8. Frankl V. СHеловек в поисках смысла / Frankl V. – M. : Progress, 1990. – 366 s.

9. SHelepin YU. E. Vospriyatie i mekhanizmy prinyatiya reshenij / YU. E. SHelepin, V. A. Fokin, A. K. Harauzov, O. A. Vahrameeva, N. Foreman, V. N. СHihman // EHKспериментальная психология в России: tradicii i perspektivy. – M. : In-t psihol. RAN, 2010. – С. 327–331.

10. Björkman Mats Predictive behavior : Some aspects based on an ecological orientation // Scandinavian Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 7. – P 43–57.

11. Ekehammar B. Interactionism in personality from a historical perspective / B. Ekehammar // Psychol. Bull. – 1974. – Vol. 81, № 12. – P. 1026–1048.

12. Thomas W. The Polish peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – N. Y. : Dover, 1958. – Vol. 1–2. – R. 35–149.

ZAVATSKYI V. YU.

THE INFLUENCE OF SOCIAL PERSONALITY SUPPORT FOR ITS ACCURACY TO ANTICIPATION

The article presents the results of the analysis of the peculiarities of the influence of social support of the individual on its ability to anticipate Established significant reduction of

basic types of anticipation and social support for all groups studied. The total rate of social support and social integration index lower in the group of persons with destructive social adaptation level compared to the other groups studied.

Key words: *personality, anticipation, social support, social integration, social support.*

Завацький Вадим Юрійович – кандидат психологічних наук, докторант кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

Каширіна Є.В., Бровендер О.О., Побокіна Г.М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті розглянуто соціально-психологічну структуру професійної діяльності фахівців соціономічного профілю. Наголошується, що особливі уваги заслуговують соціономічні професії, які передбачають постійну взаємодію та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності, а до представників цих професій висуваються підвищені вимоги, оскільки об'єктом їх праці є інші люди. Сучасне суспільство вимагає від такого фахівця не тільки великого обсягу професійних знань, а й ряду якостей зрілої особистості, як-то: готовність до зміни і розвитку, прийняття самостійних рішень, співвіднесення своїх життєвих сенсів зі смислами суспільства та загальнолюдськими цінностями.

Ключові слова: *професійна діяльність, соціономічні професії, професійні деформації, редукція професійних обов'язків, соціальна підтримка, соціальна інтеграція.*

Постановка проблеми. Вивчення структури професійної діяльності в сучасній науці посідає чільне місце в ряді наукових напрямків психології. Як відомо, у психології зв'язок особистості з виробленою нею діяльністю широко досліджувався та знайшов вираження у структурованому діяльнісному підході, згідно якому між суб'єктом та його діяльністю відбувається взаємовплив [1].

Діяльність можна класифікувати за різними ознаками. Головною з них є якісна своєрідність діяльності. За цією ознакою виокремлюють різні види діяльності, зокрема професійну. Іншим критерієм є зовнішній, матеріальний, або внутрішній, теоретичний характер діяльності – це різні форми діяльності. Зовнішні та внутрішні форми діяльності взаємопов'язані й переходять одна в одну в процесах інтеріоризації та екстеріоризації. При цьому дія одного виду чи типу може входити як утворюючий елемент у діяльність іншого типу чи виду; теоретична дія може входити до складу практичної дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи проблему діяльності та психіки, Б. Ломов визначає, що будь-яка діяльність має зовнішню й внутрішню складові й вони пов'язані між собою неперервно. Розподіл діяльності на зовнішню і внутрішню – це не природний розподіл. Будь-яка зовнішня дія опосередковується процесами, які відбуваються всередині суб'єкта, а внутрішній процес так чи інакше проявляється ззовні. Завдання психології полягає не в тому, щоб їх спочатку розділити, а потім шукати як вони пов'язані, а в тому, щоб вивчаючи «зовнішній бік» діяльності, розкрити «внутрішній бік», а точніше, зрозуміти реальну роль психічної діяльності [17].

У психології діяльність розглядається як одна з провідних категорій, що є

джерелом рушійних сил розвитку особистості, та як складова життєвої стратегії особистості [1]. Діяльність розглядається як специфічно-людський спосіб ставлення до світу, у ході якого людина відтворює і творчо перетворює природу, роблячи тим самим себе діяльним суб'єктом, а засвоєвані нею явища природи – об'єктом своєї діяльності [13]. На відміну від наведеного розуміння діяльності філософами, психологами розглядають діяльність як феномен, що характеризує функцію індивіда в процесі його взаємодії з навколишнім світом [9]. За визначенням О. Леонтьєва терміном діяльність позначаються ті процеси, які, здійснюючи те або інше ставлення людини до світу, являють собою відповідні їм потреби [12]. Вчений визначає потреби одним із компонентів структури діяльності. Отже, основними компонентами діяльності є потреби і мета.

Діяльність як «внутрішню» (психічну) і «зовнішню» (фізичну) активність людини, регульовану усвідомлюваною метою розглядає А. Петровський [14]. Активність передбачає наявність певної потреби, як збудника активності, можна сказати, що вченим у якості основних компонентів діяльності виокремлені потреби та цілі. Дотримується цієї точки зору й Г. Костюк, який розглядає діяльність як найважливішу форму вияву активного ставлення людини до оточуючої дійсності [5].

За К. Платоновим діяльність – є категорією всіх наук про живу природу в суспільстві [14]. Дослідник виділяє три категорії психічних явищ: потреби як спонукання, увагу як організуючий чинник, психомоторику як оптимізацію психічної діяльності. На цій основі формується складна наочна діяльність, яка є вже функцією не особистості, а людини в цілому. Визначення Р. Немова полягає в тому, що діяльність як специфічний вид активності людини спрямована на пізнання та творче перетворення оточуючого середовища [10]. В діяльності формується та проявляється система психічних процесів, станів і властивостей індивіда. В. Шадріков розглядає діяльність як форму активного ставлення суб'єкта до дійсності, спрямованого на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язаного зі створенням суспільно значущих цінностей, засвоєнням суспільного досвіду [2]. Учений розглядає діяльність як багаторівневе поліструктурне утворення, що має особистісно-мотиваційний; компонентно-цільовий; структурно-функціональний; інформаційний; психологічний; індивідуально-психологічний рівні аналізу.

Отже, найчастіше під діяльністю розуміють певну форму вияву активності людини, що спрямовується її потребами і мотивами. Крім цього, до основних психологічних характеристик діяльності відносять активність, усвідомленість, цілеспрямованість, наочність і системність будови [7].

Разом із цим, як показує аналіз наукової літератури, структура діяльності може зазнавати істотні зміни залежно від умов, видів і форм її реалізації [14].

Встановлено, що різні види діяльності як соціальної категорії, формуються і розвиваються в процесі історичного розвитку суспільства. Діяльність будь-якої окремої людини включена в систему суспільних відносин, поза яких вона взагалі не існує. Таким чином, основним видом діяльності людини є соціально обумовлена, усвідомлена, цілеспрямована праця, головні характеристики якої властиві, зокрема, професійній діяльності. Треба відзначити, що професійна діяльність обов'язково припускає наявність відповідних знань, умінь і навичок в тій або іншій конкретній галузі, які підтверджені наявністю документа.

Серед різноманітних видів соціальної зовнішньої діяльності особистості професійна посідає окреме місце. Тільки професійна діяльність визначає основну форму активності суб'єкта, їй присвячена основна частина життя особистості. Більшості осіб саме цей вид діяльності надає можливість задовольнити всю гамму їхніх потреб, розкрити свої здібності, утвердити себе як особистість, досягти певного соціального

статусу. Професійна діяльність, заповнюючи понад дві третини свідомого життя людини, тим самим визначає її сутність як основу розвитку самої особистості. Багатство внутрішньої структури особистості здебільшого залежить від її діяльності, а професія складає головну, найбільш суттєву, спрямовану її частину [12].

Мета статті – розкрити особливості соціально-психологічної структури професійної діяльності фахівців соціономічного профілю та розглянути соціономічні професії, які передбачають постійну взаємодію та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Психологічному аналізу професійної діяльності приділялася значна увага в багатьох науково-прикладних напрямках психологічної науки, зокрема в психології праці, інженерній психології, психології управління. Серед закордонних вчених, які працювали в цьому напрямку відомі праці О. Ліпмана, Г. Мюнстерберга, В. Штерна та інших дослідників, які здебільшого були спрямовані на визначення придатності до майбутньої професійної діяльності шляхом тестового обстеження і створення низки методичних розробок для психологічного вивчення професійної діяльності [16].

Розробка принципів і методів психологічного аналізу професійної діяльності проводилася у рамках двох основних напрямках. Завдання першого полягало в описі і психофізіологічному аналізі різних професій для професійного відбору і профконсультації; професійного втомлення і професійного навчання; раціоналізації робочого місця, реконструкції і проєктування професій. У цьому напрямку розгорнулися роботи методичного і практичного характеру (Б. Ананьєв, М. Левітов та ін.) [4]. Завдання другого напрямку – створення психологічної класифікації професій. Принципи психологічної систематики професій почали розроблятися психотехніками С. Геллерштейном, С. Струмлінім та ін. [3].

При дослідженні професійної діяльності слід зупинитися на визначенні поняття «професія» у науковій літературі. Одним із поширених визначень професії є: «діяльність, за допомогою якої певна особа бере участь у житті суспільства, як спосіб, що служить головним джерелом матеріальних засобів для існування, а також як те, що має визнаватися за професією особистісною самосвідомістю даної особистості» [15].

Є. Клімов визначає кілька дефініцій цього поняття: професія як спільність людей, що займаються близькими проблемами і ведуть приблизно однаковий спосіб життя (тобто будь-яка професія накладає свій відбиток на життя людини); професія як область додання сил, пов'язана з виділенням (і уточненням) самого об'єкта і предмета професійної діяльності; професія як діяльність і область вияву особистості; професія як система, що історично розвивається; професія як реальність, творчо сформована самим суб'єктом праці [8].

Разом із характеристиками трудової професійної діяльності в науковій літературі пропонуються різні класифікації професій. У сучасній науці найбільш відома типологія професій, запропонована Є. Клімовим. В цій класифікації критерієм виступає ставлення людини (суб'єкта праці) до предмета праці. В залежності від особливостей основного предмета праці всі професії за Є. Клімовим поділяються на п'ять головних типів: людина-природа (біономічні спеціальності); людина-техніка (технономічні спеціальності); людина-людина (соціономічні спеціальності); людина-знакові системи (сигнономічні спеціальності); людина-художній образ (артономічні спеціальності) [5].

За рівнем і характером необхідної кваліфікації всі професії розподіляють на чотири кваліфікаційні категорії: висококваліфікована, кваліфікована, малокваліфікована і некваліфікована праця.

Існує класифікація, в якій всі професії розподіляються за переважними професійними цінностями: цінності спілкування; інтелектуальна активність; практико-технічна активність; художня активність; соматична активність; матеріальна (економічна) активність [6].

Соціономічні (ті, що допомагають) професії (від лат. *society* – суспільство) – це професії, які в процесі діяльності ґрунтуються на спілкуванні типу «людина–людина». Людина або група людей для представників соціономічних спеціальностей є не соціальним середовищем виробничої сфери, а предметом професійної діяльності. Згідно з таким твердженням, соціономічні професії асоціюються з вивченням і поясненням соціальних стосунків, соціального розвитку суспільства, впливом на соціальні процеси на різних рівнях соціальної взаємодії [9]. Саме тому доречним вбачається визначення Л. Буркової: «соціономічні професії – це професії, що вирішують професійні завдання, пов'язані з соціальними стосунками в суспільстві, зміст яких зосереджено на їх розвитку, регуляції, дослідженні соціальних закономірностей і тенденцій, збереженні, трансформації історично визначених і прийнятих у суспільстві форм культури й традицій на всіх рівнях соціальної взаємодії: психолог, педагог, соціальний педагог, соціальний працівник, журналіст, політолог, соціолог, юридичні професії» [17, с. 72].

Використання словосполучення «соціономічні спеціальності» чи «соціономічні професії» не змінює загального змісту ідеї професій соціономічного профілю. Якщо звернутись до тлумачного словника [15], знаходимо, що «спеціальність» те ж саме, що і «професія». Тому нами використовувались обидва словосполучення залежно від контексту та стилістики тексту. Серед соціономічних професій існують ті, які завжди актуальні. Це спеціальності з напруженими і складними умовами праці, високою плинністю кадрів тощо [17].

Професії типу «людина–людина» відрізняють особливості умов, засобів, предмета й продукту праці. Діяльність у професіях соціономічних типу орієнтована на інших людей (або їх групи), які володіють власною активністю та оцінкою, можуть сприяти (або протидіяти) діям суб'єкта праці. Соціономічні професії характеризуються відсутністю єдиних і жорстких вимог до процесу професійної діяльності і до продукту праці. Водночас до представників таких професій застосовуються високі психологічні, професійні, особистісні вимоги, відповідно до того, що об'єктом праці є інші люди [16, с. 181].

Професії соціономічного типу припускають також і особливий тип взаємодії – «поведінку допомоги» [12]. На думку К. Роджерса, «допомагаючими» варто називати відносини, у яких одна зі сторін має намір надавати допомогу іншій стороні в розвитку, особистісному зростанні, в умінні ладити з іншими людьми та створенні комфортних умов для існування.

Допомагаюча діяльність стає професією, коли суб'єкт допомагаючої діяльності не лише здійснює цілеспрямовані дії відносно того, кому він допомагає, а й водночас усвідомлено застосовує спеціальні знання, уміння та навички для реалізації допомагаючих технологій [8].

Професійна діяльність фахівців соціономічних професій – це діяльність, під час якої професійні компетенції усвідомлено використовуються фахівцем (при безпосередній взаємодії з людиною, яка звернулася по допомогу), з метою надання фізичної, соціальної та психологічної допомоги тому, хто її потребує, для поліпшення якості його життєдіяльності (О. Єрмолаєва, В. Ісаєв) [1].

Соціономічна професійна діяльність включає комплекс професійних обов'язків, передбачає роботу з людьми, основана на цінностях спілкування і взаємодії, є

самостійною працею в межах завдання, є виконавською й організуючою (Дж. Голланд, А. Журба, Є. Клімов, В. Скребець, Л. Пілецька, Б. Федоришин та ін.) [5]. Узагальнено психологічні вимоги, які висуваються до фахівців соціономічного профілю: соціальна компетентність, здатність розпізнавати емоції і управляти ними, психологічна культура (О. Бондаренко, А. Борисюк, Л. Карамушка, В. Панок, В. Рибалка, М. Савчин та ін.) [2].

У результаті аналізу специфіки соціального об'єкта й предмета діяльності, а також відмінностей у здійснюваних людиною функціях підтверджено, що клас соціономічних професій є неоднорідним і містить різні типи професій, що висувають до людини різні психологічні вимоги [6]. Наприклад, специфічні особливості професії психолога полягають у тому, що до його особистості висуваються певні вимоги, оскільки рівень і якість професійної майстерності, успішність професійної діяльності психолога переважно визначаються не лише рівнем володіння психологічними знаннями, а й залежать від особливостей розвитку його особистості. Психологи відрізняються схильністю до емпатії, щирі та емоційні у спілкуванні, уміють поєднувати прямотинійність і тактовність. Серед цінностей називають активне життя, життєву мудрість та досвід, цікаву роботу, постійний розвиток і творчість. Важливим мотивом вибору професії психолога є прагнення до самовдосконалення, самореалізації. Значну роль відіграє можливість розв'язати за допомогою професії особисті проблеми. Рішення про вибір професії приймається самостійно та без сумнівів. Планується робота за фахом.

Виділяються такі основні типи особистості і типи професійного середовища: реалістичний тип (техніка, чоловічі професії); інтелектуальний тип; соціальний; конвенційний (знакові системи, що вимагають структурованості); підприємницький; артистичний [17].

Зауважимо, що до представників соціономічних професій взагалі висувається ряд вимог. По-перше, вони повинні мати організаторські та управлінські здібності, які надають можливість керувати групою, колективом, суспільством людей, виховувати людей певного віку; по-друге, здійснювати дії з обслуговування матеріальних, духовних та соціальних потреб людства [5].

Стосовно виконавчо-рухового боку праці, професії цього типу мають власні особливості. У представників цих професій має бути й розвинена міміка, пантоміміка, виразні особливості зовнішності, навіть одягу. Цілий ряд професій типу «людина-людина» вимагає від працівника певного рівня точності та координації професійних дій. Серед вимог до вказаного типу професій виступає також вміння добре володіти письмовою та усною мовами (чіткість, виразність, зв'язність тощо), вміння спілкуватися з різними верствами населення у відповідності до моральних та юридичних норм суспільства. Протипоказаннями до вибору професій цього типу є дефекти мовлення, замкненість в собі, явні фізичні недоліки.

Проте професій і спеціальностей типу «людина-людина» налічується багато. Кожна з них характеризується своїми задачами, змістом, специфічними особливостями. Через неоднорідність професій цього типу виникла необхідність розподілу професій всередині даного типу на підтипи, які дозволяють найбільш оптимально знаходити відповідність між психологічними властивостями особистості й об'єктивними вимогами професії. Було виділено шість класів, які умовно названі за більшістю представлених у них професій – «педагоги» (викладачі, вихователі, вчителі, психологи, спортивні тренери), «продавці» (продавці, товарознавці), «контролери» (контролери кас, бортпроводники, проводники пасажирських вагонів, телефоністи), «медики» (лікарі, акушери, фельдшери, медичні сестри), «культпрацівники» (журналісти, екскурсоводи,

бібліотекарі, клубні працівники), «юристи» (юристи, інспектори міліції й інспектори у справах неповнолітніх, фахівці з міжнародних відносин) [3].

Провідним мотивом вибору професії педагога є прагнення до нового й невідомого. Майбутнім педагогам властива обережність, розважливості та консервативність. Педагогічна діяльність – це діяльність специфічна, головною особливістю якої є те, що основним предметом праці тут є особистість іншої людини. Тому педагогічна професія належить до широкого класу професій соціономічного типу. Проте педагогічна діяльність відрізняється своєю специфічністю навіть і всередині цього виду професій, тому що в центрі цієї діяльності особистість, яка лише формується. А ця особистість особливо чутлива до різних соціальних впливів, зокрема, і до професійно-педагогічних

Відзначимо, що діяльність «педагогів» визначається особливостями предмету праці (статевовіковими та індивідуально-типологічними характеристиками особистості) й особливостями мети праці: виховання, навчання, професійна підготовка фахівців у системі навчальних закладів. Робота припускає тісну взаємодію з об'єктом діяльності. Тому до особистості працівника даного класу висуваються певні вимоги. Зокрема, наявність педагогічних і організаторських здібностей, уміння володіти увагою слухачів, здатністю логічно і дохідливо висловлювати матеріал тощо.

За своїми психологічними ознаками професії другого («продавці») та третього («контролери») класу схожі за метою праці, зокрема торгове і соціально-побутове обслуговування, задоволення матеріальних потреб і запитів людей. Спілкування працівника з об'єктом професійної діяльності обмежено службовими інструкціями, стереотипізовано і має в основному інформаційний характер. Тому від працівника не вимагається глибокого і всебічного проникнення в глибинні особистісні відмінності, інтереси, світогляд іншої людини. Однак висуваються значні вимоги до емоційної стійкості й вольової сфери (уміння володіти собою).

Для представників четвертого класу («медики») – предметом праці є не просто інша людина, а індивід з відхиленнями у стані здоров'я. Отже, предметом професійної діяльності є певне захворювання, а об'єктом праці виступає людина.

Особливостями змісту трудової діяльності «культпрацівників» є задоволення духовних запитів людини, організація відпочинку і дозвілля. Як і у попередньому випадку, процес пізнання іншої особистості в професіях даного класу відходить на другий план. Тут успіх трудової діяльності в значній мірі залежить від професіоналізму працівника, його такту й ініціативності у встановленні ділових контактів з читачами, туристами, людьми, які перебувають в будинку відпочинку або пансіонаті, учасниками ділової зустрічі.

Найбільш значущими для «юристів» є уміння розпізнавати причини відхилення в соціальній поведінці людини й ухвалення відповідних рішень стосовно її долі. Працівнику недостатньо лише зовнішньої реєстрації (сприйняття) поведінки, вчинку людини. Необхідне проникнення в сутність даної особистості, індивідуальний підхід, що вимагає значної розумової напруженості. Ступінь повноти і правильності сприйняття мотивів поведінки людини залежить від розуміння того, наскільки внутрішня сутність людини прямо і безпосередньо виявляється в її діях і вчинках [9; 14].

Отже, зі здійсненого аналізу заропонованих Є. Клімовим характеристик професій доходимо висновку про неоднорідність вимог які висуваються до особистості працівника. Ці відмінності торкаються й особливостей предмету і мети праці, а також характеру спілкування: його стилю, спрямованості, темпу, тривалості [5].

Всі досліджувані типи професій, виходячи з предмету праці, можна розбити на дві групи, а саме професії, які припускають безпосередній вплив (впливають) на особистість; професії, які не мають вагомого впливу на особистість й спрямовані здебільшого на надання послуг.

За зазначеною вище типологією «педагогів», «юристів» і «медиків» можна віднести до першої групи, до другої групи – «продавців», «контролерів», «культпрацівників».

У свою чергу, серед професій першої групи, відповідно до мети праці і з погляду особливостей впливу на особистість, можна виділити дві підгрупи, а саме: професії, спрямовані на розвиток особистості, і професії, спрямовані на відновлення функцій організму і психіки. Тобто, можна вважати, що до першої групи належать «педагоги» та «юристи», а до другої – «медики». Серед професій другої підгрупи, відповідно до мети праці, виокремлюють професії, спрямовані на задоволення матеріальних потреб і запитів та забезпечення руху продуктів праці, і професії, спрямовані на задоволення потреб в організації дозвілля і отриманні інформації. Якщо розглядати ці професії з погляду безпосередньої й опосередкованої дії на особистість, то можна вважати, що, діяльність «педагогів» і «юристів» припускає глибоке проникнення в особистість людини, діяльність «медиків» і «культпрацівників» впливає на особистість опосередковано, а діяльність «продавців» і «контролерів» не має особливого розвиваючого впливу на особистість. [6].

Основними психологічними вимогами до соціономічних професій, спрямованих на розвиток особистості виокремлюють: прагнення до спілкування; уміння легко вступати в контакт з незнайомими людьми; стійке добре самопочуття при роботі з людьми; доброзичливість, чуйність; витримка; уміння управляти емоціями; здатність аналізувати поведінку оточуючих і свою власну, розуміти наміри і настрої інших людей, здатність розбиратися у взаємостосунках людей, уміння злагоджувати розбіжності між ними, організувати їх взаємодію; здатність у думках ставити себе на місце іншої людини, уміння слухати, враховувати думки іншої людини; здатність володіти мовою, мімікою, жестами; розвинута мова, здатність знаходити спільну мову з різними людьми; уміння переконувати людей; акуратність, пунктуальність, зібраність; знання психології людей [11].

Основними загальними психологічними вимогами професій соціономічного профілю є соціальна компетентність; здатність розпізнавати емоції й управляти ними (емоційна культура); психологічна культура. Аналіз цих складових показав, що соціальна компетентність є необхідною складовою психологічної культури.

Психологічна культура особистості знаходить свій прояв в усіх сферах життєдіяльності людини. Вона включає як зовнішню, так і внутрішню характеристики особистості, які відображають спосіб, якість її діяльності в різних сферах життя і рівень її культурного розвитку як прагнення творчої самореалізації [96]. Комунікативна компетентність розглядається не тільки як опосередковуюча ланка, але і як інструментальний засіб. У цьому випадку інформація циркулює між партнерами, оскільки вони рівною мірою активні, а інформація збільшується, збагачується, розширюється.

Вчені виокремлюють складові професійної досконалості виокремлює фахівців соціономічного профілю [14]: теоретична компетентність – сукупність загальних та спеціальних знань, якими володіє фахівець у певній професійній сфері; практична компетентність – сукупність практичних навичок, якими володіє фахівець; професійно-важливі якості особистості – властивості особистості, сукупність яких є потенційними

або актуальними здібностями до професійної діяльності; мотивація професійного вдосконалення – сукупність мотивів, які спонукають особистість до вдосконалення професійної діяльності.

Висновки. На нашу думку, на підставі проведеного аналізу можна констатувати, що до основних складових професійної діяльності представників соціономічних професій належать: професійна компетентність, яка включає соціальну компетентність, здатність розпізнавати емоції й управляти ними, психологічна культура; професійна мотивація. Отже, особливої уваги заслуговують соціономічні професії, які передбачають постійну взаємодію та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності, а до представників цих професій висуваються підвищені вимоги, оскільки об'єктом їх праці є інші люди.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Адлер А. Наука жить / А. Адлер // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общ. ред. А. А. Реана. – СПб. : Питер, 2000. – 320 с.
3. Андреева И.Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / И.Н. Андреева // Вопр. психологии. – 2007. – № 5. – С. 57 – 65.
4. Байдик В. В. Психодіагностичні методики дослідження професійного стресу працівників освіти / В. В. Байдик // Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 7. – Вип. 33. – С. 16 – 25.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. К.Рудкевич]. – М. : МЕДИУМ, 1995. – 322.
6. Венгер Г.С. Самоактуалізація майбутнього фахівця соціальної сфери / Г.С. Венгер // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(39). – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. – С. 36 – 45.
7. Журба А.М. Аналіз понятійного конструкту «особистісні копінг-деструкції» в науковій літературі / А.М. Журба // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 42. – С. 16 – 21.
8. Завацька Н.Є. Аналіз соціально-психологічних особливостей адаптації до навчання майбутніх фахівців соціономічного профілю / Н.Є. Завацька та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(37). – Т. 2. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. – С. 192 – 199.
9. Завацька Н.Є. Соціально-психологічні особливості професійних деструкцій та антиципаційної спроможності особистості / Н.Є. Завацька, Є.В. Каширіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(37). – Т. 2. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. – С. 70 – 77.
10. Карамушка Л.М. Види інтерактивних технік та особливості їх застосування у підготовці менеджерів та працівників організацій / Л.М. Карамушка, М.П. Залигіна // Актуальні проблеми психології. – Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління.

Організаційна психологія. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. – Ч. 6. – С. 275 – 284.

11. Карамушка Л.М. Концептуальні засади дослідження підготовки практичних психологів до надання психологічної допомоги управлінському персоналу організації / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. – Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2001. – Вип. 2. – С. 260 – 267.

12. Каширіна Є.В. Соціально-психологічні аспекти професійної діяльності працівників соціономічної сфери / Є.В. Каширіна // Психологічні засади подолання наслідків професійного стресу : монографія / за ред. Н.С. Завацької. – [2-ге вид.; перероб. і доп.]. – Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 45 – 65.

13. Ковальчук З.Я. Вплив формувального експерименту на комунікативну толерантність та рефлексійність особистості у професійній взаємодії / З.Я. Ковальчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка – Вип. 121. – Т. I / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – С. 164 – 169.

14. Літвінова О.В. Прояв гендерних стереотипів в уявленнях молоді про соціальні ролі / О.В. Літвінова // Зб. наук. праць Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Серія : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2014. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 227 – 234.

15. Мітїчкіна О.О. Професійне самовизначення особистості у сучасному глобальному світоустрої / О.О. Мітїчкіна та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(41). – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 85 – 94.

16. Провоторова Н.В. Характеристика управлінської діяльності, як професії типу «людина-людина» / Н.В. Провоторова // Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки. Збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля – 2008. – № 3 (20) – С. 181 – 187.

17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.

Транслітерація

1. Abulhanova-Clavckaja K. A. Strategija jizni / K. A. Abulhanova-Clavckaja. - M. : M'icl, 1991. - 299 с.

2. Adler A. Nauka jiti / A. Adler // Psihologija lichnosti v trudah zarubejnih psihologov / Soct. i obsch. red. A. A. Reana. - SPb. : Piter, 2000. - 320 с.

3. Andreeva I.N. Predpoc'ilki razvitija emotsionalnogo intelekta / I.N. Andreeva // Vopr. psihologii. - 2007. - № 5. - С. 57 - 65.

4. Ba'dik V. V. Psihodiagnostichni metodiki doclidjennja profeci'nogo strecu pratsivnikiv ocviti / V. V. Ba'dik // Aktualni problemi psihologii : Ekologichna psihologija : zb. nauk. prats. Inститutu psihologii imeni G. C. Kostjuka NAPN Ukraїni / za red. C. D. Makcimenka. - Jitomir : Vid-vo JDU im. I. Franka, 2013. - T. 7. - Vip. 33. - С. 16 - 25.

5. Berger P. Cotsialnoe konstruovanie realnosti: traktat po cotsiologii znanija / P. Berger, T. Lukman ; [per. K.Rudkevich]. - M. : MEDIUM, 1995. – 322 с.

6. Venger G.C. Camoaktualizatsija ma'butnogo fahivtsja cotsialnoi sferi / G.C. Venger // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats

Chidnoukraïnskogo natsionalnogo univercitetu im. V. Dalja. - № 1(39). - Ceverodonetsk : Vid-vo CNU im. V. Dalja, 2016. - C. 36 - 45.

7. Jurba A.M. Analiz ponjati'nogo koncktruktu «ocobicticni kopinq-deckruktcii» v naukovî literaturi / A.M. Jurba // Aktualni problemi psihologii : zb. nauk. prats Inctitutu psihologii imeni G.C. Kocktjuka NAPN Ukraïni / Za red. C.D. Makcimenka, L.M. Karamushki. - K. : Inctitut psihologii imeni G. C. Kocktjuka NAPN Ukraïni, 2015. - Vip. 42. - C. 16 - 21.

8. Zavatska N.E. Analiz cotsialno-psihologichnih ocoblivoct' adaptatsii do navchannja ma'butnih fahivtsiv cotsionomichnogo profilju / N.E. Zavatska ta in. // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Chidnoukraïnskogo natsionalnogo univercitetu im. V. Dalja. - № 2(37). - T. 2. - Ceverodonetsk : Vid-vo CNU im. V. Dalja, 2015. - C. 192 - 199.

9. Zavatska N.E. Cotsialno-psihologichni ocoblivocti profeci'nih deckruktcii ta antipsivatsi'noï cpromojnosti ocobictociti / N.E. Zavatska, E.V. Kashirina // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Chidnoukraïnskogo natsionalnogo univercitetu im. V. Dalja. - № 2(37). - T. 2. - Ceverodonetsk : Vid-vo CNU im. V. Dalja, 2015. - C. 70 - 77.

10. Karamushka L.M. Vidi interaktivnih tehnik ta ocoblivocti ih zactocuvannja u pidgotovtsi menedjeriv ta pratsivnikov organizatsi' / L.M. Karamushka, M.P. Zaligina // Aktualni problemi psihologii. - T. 1. Cotsialna psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizatsi'na psihologija. - K. : In-t psihologii im. G.C. Kocktjuka APN Ukraïni, 2002. - CH. 6. - C. 275 - 284.

11. Karamushka L.M. Kontseptualni zacadi doclidjennja pidgotovki praktichnih psihologiv do nadannja psihologichnoï dopomogi upravlinckomu perconalu organizatsii / L.M. Karamushka // Aktualni problemi psihologii. T. 1. Cotsialna psihologija. Psihologija upravlinnja. Organizatsi'na psihologija. - K. : In-t psihologii im. G.C. Kocktjuka APN Ukraïni, 2001. - Vip. 2. - C. 260 - 267.

12. Kashirina E.V. Cotsialno-psihologichni acpekti profeci'noï dijalnociti pratsivnikov cotsionomichnoï cferi / E.V. Kashirina // Psihologichni zacadi podolannja naclidju profeci'nogo ctreču : monografija / za red. N.E. Zavatskoï. - [2-ge vid.; pererob. i dop.]. - Ceverodonetsk : CNU im. V. Dalja, 2017. - C. 45 - 65.

13. Kovalchuk Z.JA. Vpliv formuvalnogo ekcperimentu na komunikativnu tolerantnict ta reflekcii' ocobictociti u profeci'ni' vzaemodii / Z.JA. Kovalchuk // Vicnik CHernigivckogo natsionalnogo pedagogichnogo univercitetu imeni T.G. Shevchenka - Vip. 121. - T. I / CHernigivcki' natsionalni' pedagogichni' univercitet imeni T.G. Shevchenka; gol. red. Nocko M.O. - CHernigiv : CHNPU, 2014. - C. 164 - 169.

14. Litvinova O. V. Projav gendernih ctereotipiv v uvajlennjah molodi pro cotsialni roli / O. V. Litvinova // Zb. nauk. prats Prikarpatckogo natsionalnogo univercitetu imeni Vacilja Ctefanika. - Cerija : filocofija, cotsiologija, psihologija. - Ivano-Frankivck : Vid-vo «Pla» TSIT Prikarpatckogo natsionalnogo univercitetu imeni Vacilja Ctefanika, 2014. - Vip. 19. - CH. 1. - C. 227 - 234.

15. Mitichkina O.O. Profeci'ne camoviznachennja ocobictociti u cuchacnomu globalnomu cvitouctroï / O.O. Mitichkina ta in. // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Chidnoukraïnskogo natsionalnogo univercitetu im. V. Dalja. - № 3(41). - Ceverodonetsk : Vid-vo CNU im. V. Dalja, 2016. - C. 85 - 94.

16. Provotorova N.V. Harakterictika upravlinckoï dijalnociti, jak profeciï tipu «ljudina-ljudina» / N.V. Provotorova // Teoretichni i prikladni problemi psihologii ta pedagogiki. Zbirnik naukovih prats CNU im. V. Dalja - 2008. - № 3 (20) - C. 181 - 187.

17. Rubinshte'n C.L. Ocnov'i obsche' psihologii / C.L. Rubinshte'n. - CPb. Piter, 2001. - 720 c.

Kashyrina E.V., Brovender O.O., Pobokina G.M.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFILE

The article deals with the socio-psychological structure of the professional activity of specialists of socionomic profile. Special attention must be paid to socionomic professions, which provide for constant interaction and direct communication in the process of professional activity, taking into account that the requirements to the representatives of these professions are increased, because the object of their work are other people. Modern society requires not only a large amount of professional knowledge, but also number of qualities of a mature person such as readiness for changing and developing, making independent decisions, correlating og their vital senses with the meanings of society values.

Key words: professional activity, socionomic professions, professional deformation, reduction of professional duties, social support, social integration.

Каширіна Євгенія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Бровендер Олена Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Побокіна Галина Миколаївна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.9

Ковальчук З.Я., Карамушка Т.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена соціально-психологічним особливостям формування особистості підлітка. Автор стверджує, що формування провідних потреб підлітків відбувається з урахуванням змін в особистісному і соціальному розвитку відповідно до вікових особливостей. Емпіричні дослідження ряду авторів підтверджують, що у деяких підлітків чітко виявляються головні симптоми кризового періоду, зокрема, упертість, негативізм, зухвалість, егоїзм, протести відчуження, порушення ідентичності, незадоволення фізичним «Я», асоціальна поведінка.

Ключові слова: підліток, підлітковий вік, соціальна ситуація розвитку, криза, підліток – дорослий, підліток – ровесник.

Постановка проблеми. Сьогодні як на теоретичному, так і на практичному рівнях актуально залишається проблема виховання молодого покоління. Складна соціально-політична ситуація у країні призвели до помітних деформацій у процесі становлення особистості, зокрема, підліткового віку. Помітними стають егоїстичні

тенденції підлітків, слабо розвинені моральні цінності та почуття, деформація моральної мотивації тощо. Криза, спричинена соціально-психологічними чинниками, породжує ненормативні форми поведінки. Ця проблема потребує посиленої уваги щодо питання супроводження та регуляції становлення особистості підліткового віку.

У сучасних умовах життєдіяльності прискорюються темпи психічного та соціального дозрівання підлітків. Це призводить до зміни соціально-психологічних характеристик школярів, які забезпечують особистісне самоствердження, розвиток почуття дорослості, потребу у спілкуванні, формування світогляду. Внутрішня позиція підлітка, його прагнення отримати статус дорослого водночас детермінує виникнення негативізму у ставленні до вимог дорослих, що призводить до труднощів міжособистісної взаємодії з ними.

Виходячи з базових положень вікової психології, кризи розвитку є важливим етапом особистісного зростання. У зв'язку з цим центром уваги багатьох науковців були питання розвитку особистості на етапі дорослішання, тобто в перехідний період (Л. Божович, Л. Виготський, Т. Драгунова, Н. Литовченко, М. Мід, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн, С. Холл та інші). За Л. Виготським, переломні, критичні періоди в житті людини зумовлені внутрішньою логікою самого процесу розвитку.

Загально визнаним є той факт, що підлітковий вік – це період, основний зміст в якого представлений низкою суперечностей. Їх вияв набуває критичного характеру, що і зумовлює ставлення до підлітків як до осіб, які важко піддаються зовнішньому впливові, не завжди адекватно реагують на ситуативні чинники життя, зазнають труднощів у міжособистісних контактах. Йдеться про труднощі перехідного періоду розвитку, який на відміну від юнацького віку, все ж тяжіє до дитинства. Також про відсутність достатнього досвіду дорослої поведінки і перенесення у теперішнє патернів минулого [1].

Не зважаючи на зазначене, підліток у цей час усвідомлює власну індивідуальність, поступово змінюється його ставлення до оточуючих та світу загалом, та й до себе зокрема, відбувається перебудова мотиваційно-потребнісної сфери, поведінки. Прагнення віднайти своє місце у світі дорослих і однолітків поєднується у цьому віці з підвищенням вимог оточуючих до самого підлітка. Тому підліткові важливо навчитися узгоджувати свої потреби з експектаціями інших людей та правилами та нормами загально визнаних суспільного буття. Реалізація зазначеного є важливим, водночас складним завданням для підлітка. Суперечливість його позиції щодо себе, навколишніх, суспільних вимог стає причиною виникнення суперечностей, які накладаються на серйозні зміни, які викликані й фізіологічними реакціями пубертатного періоду, і суто психологічними чинниками особистісного і соціального становлення у цей час. Загострення суперечностей зумовлює афективні стани та переживання, зміну поведінки школярів, їх взаємин з дорослими та однолітками [3].

Цей нелегкий стрибок з дитинства у дорослість супроводжується активним розвитком самосвідомості. Цікавість викликають особистісні якості, власна самооцінка, виникає потреба в оцінці та порівнянні себе з іншими, з'являється самоаналіз почуттів та переживань. Вимоги до себе підвищуються, виникає потреба у самовихованні, подоланні негативних рис та розвиткові позитивних якостей. Проте невеликий життєвий досвід та несформований життєвий світогляд породжують суперечності між потребою самовиховання та невмінням його реалізації [4].

Соціальне зростання теж має вплив на формування самосвідомості, виробляється внутрішня позиція, росте відповідальність за себе, власні риси характеру, погляди, зростає здатність самостійно відстоювати свої переконання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній психологічній науці особливості підліткового періоду досліджувалися досить детально в рамках аналізу формування особистості в онтогенезі. Найбільше цим проблемам приділялася увага в працях Л. Божович, О. Бодальова, Л. Виготського, А. Дусавицького, З. Карпенко, А. Краковського, Р. Кричевського, І. Кона, С. Максименка, А. Мудрика, Л. Обухової, Д. Фельдштейна, А. Хрипкової, І. Чеснокової, тощо [1; 4; 5].

Науковці у галузі вікової психології (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І. Дубровіна, Д. Ельконін, С. Рубінштейн, М. Савчин, Д. Фельдштейн, В. Чудновський, С. Якобсон та ін.) доводять можливість досягнення цінностей та норм взаємин людей на духовному рівні завдяки досягнутому підлітками достатнього когнітивного розвитку. На тлі критики щодо норм та деяких догм зростає критичність. Це допомагає створити особисту незалежну систему морально-етичних цінностей, які він готовий прожити та прийняти їх для особистого розуміння.

Метою статті є здійснити соціально-психологічний аналіз особливостей становлення особистості підліткового віку.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Перехід від дитинства до дорослості К. Левін розглядає як конфліктний. Автор мотивує цей факт тим, що підліток перебуває у середовищі двох соціальних груп, відповідно, рівень його конфліктності визначається соціальними обставинами життя [6].

Кризовість підліткового віку, на думку Л. Божович, більшою мірою полягає у тому, що виникає новий рівень самосвідомості, ознакою якої є здатність підлітка до самопізнання та самоствердження себе як особистості з притаманними лише їй властивостями. Процес особистісного становлення спонукає його до самовираження, самореалізації та самовиховання. Відтак, депривація потреб особистісного характеру, на думку вітчизняних вчених, становить основу кризи підліткового віку.

Підлітковий вік – це період проєктування зрілої людини у суперечливому світі дорослих. Негативний досвід підлітка у стосунках з однолітками та дорослими чинить несприятливий вагомий вплив на процес особистісного становлення. У канву негативного досвіду щільно лягають і соціально-економічні реалії, зокрема, низькі заробітні плати батьків, безробіття, корупція, політичні події на сході країни. Таким чином загострюється суб'єктивна (ненормативна) криза процесу становлення особистості як внутрішньоособистісний конфлікт, конфлікт з соціальним оточенням. А звідси – комплекс неповноцінності, меншовартості тощо [7].

Бажання самоствердитись виступає основною детермінантою почуття дорослості підлітка. Воно має як соціальні (навчання, гуртки, суспільно корисна праця), так і асоціальні прояви (булінг, бійки, лихослів'я тощо). Напруженню сприяють також і деякі соціальні ризики, а саме: інтернет сайти сумнівного змісту, віртуальні угруповання, масова субкультура, знецінення типових гендерних поведінкових та діяльнісних проявів.

У зв'язку зі складністю перехідних змін, в науковій літературі зустрічаються різні погляди щодо характеру перебігу підліткової кризи: а) пояснення усього підліткового віку як безперервної кризи тривалої в часі; б) бачення феномену кризи як часу нетривалих змін; в) пояснення кризи як суперечності виховних впливів; г) твердження, що криза є закономірністю та необхідністю на етапі психічного розвитку.

Емпіричні дослідження ряду авторів підтверджують, що у деяких підлітків чітко виявляються головні симптоми кризового періоду, зокрема, упертість, негативізм, зухвалість, егоїзм, протести відчуження, порушення ідентичності, незадоволення фізичним «Я», асоціальна поведінка. В іншій частині підлітків формування особистості відбувається без особливих проявів назовні [3].

Однак гострий перебіг кризи зустрічається не так часто. Кризові явища можуть бути зменшені завдяки увазі до тих особистісних змін, які супроводжують психічний розвиток підлітків. Увага до їх інтересів, врахування зростаючої потреби «бути як дорослий», допомога (опосередкована) у виникненні відносно стійких особистісних зацікавлень та стійких мотивів поведінки можуть забезпечити зниження прояву кризових явищ пубертату. Свідома та несвідома мотивація видозмінює сутність психічної активності підлітка. Провідні мотиви не лише стають домінуючими в мотиваційній сфері особистості підліткового віку, а й впливають на усі інші потреби та потяги. Це призводить до стишення конфліктності. Значущий для підлітка дорослий може звести до мінімуму труднощі та конфлікти лише засобом непоглиблення та перешкоджання утворення суперечностей. Скориставшись такою можливістю дорослий може зніціювати зміну типу взаємодії та керувати ним.

На думку вченої Голованової Н.Ф., особливістю соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у тому, що він входить в нову систему стосунків, при яких спілкування з дорослими та ровесниками відрізняється, необхідне опанування нових соціальних функцій [2].

Перед підлітком також у школі та інших соціальних групах постає потреба у налагодженні зв'язків з багатьма особами, що потребує від нього врахування особистісних властивостей кожного з них та їх часом суперечливих вимог.

Відомо, що у підлітковому віці спілкування є провідною діяльністю, без якого неможливий нормативний розвиток особистості. Таке спілкування дає можливість подивитися на себе очима співрозмовника, таким чином формує відповідні оптимальні взаємини, самореалізується без особливих моральних зусиль. Нерідко підліток шукає найлегші шляхи досягнення мети. Саме тому цілком вбачається можливість впливу на становлення підлітка у процесі спільної діяльності з дорослим [8]. Він критично оцінює слова та вчинки інших, постійно аналізує поведінку та соціальну позицію.

Соціальна ситуація розвитку має наступний вигляд: «підліток – дорослий» (формується соціальна зрілість, визначаються особливості кризового етапу дорослішання); «підліток – ровесник» (визначаються зміни у соціальних стосунках з ровесниками, робляться спроби щодо досягнення нового статусу, відбувається самоствердження, накопичується власний досвід міжособистісної взаємодії, збільшується значення неформальних груп).

Проте лише власна соціальна активність постає головним чинником формування підлітка. І саме вона направлена на засвоєння важливих для нього стратегій поведінки як у взаєминах з дорослими, так і з ровесниками. Підлітки вступають у різні види суспільної діяльності, позашкільні гуртки, що дозволяє їм збільшити сферу спілкування та формувати моральні якості. Проте подекуди моральні норми і цінності діади «підліток – дорослий» суперечить нормам та цінностям іншої діади «підліток – ровесник» [7].

Крім самовизначення, важливими новоутвореннями раннього підліткового віку є формування внутрішньої Я-концепції, світогляду. Численні дослідження відзначають, що характерними особливостями цього етапу онтогенезу є бурхливий ріст самосвідомості,

інтерес до аналізу морально-психологічних якостей іншої людини, зміна оцінок ставлення до оточуючих і різкий стрибок у розвитку та самооцінці.

Дорослішання об'єднує два процеси – індивідуалізацію і соціалізацію. Їх переплетення створює особливу внутрішню позицію підлітка, яка особливо актуально представлена в різних контекстах соціального розвитку. У період кризи соціалізація підлітків протікає важко не лише для них самих, але й для дорослих, що з ними контактують. Адже зростають вимоги до соціальної та моральної зрілості, а це часто густо призводить до розгубленості школярів у суспільстві загалом. Особливістю соціальної ситуації формування підлітка позначається входженням у нову для нього систему взаєностосунків та засвоєння нових соціальних функцій. Таким чином формується інша позиція школяра-підлітка, проте головною зміною в даній ситуації є засвоєння та опанування новими властивостями, що допоможуть у подальшому в особистісному зростанні.

Отже, важливим для дорослих є те, щоб підліткова криза не стала причиною формування девіацій, які протягнуться у наступний віковий період раннього юнацтва.

Серед однолітків підліток почувається більш комфортно, його розуміють друзі. Саме тут існує власна система цінностей та взаємин, які керуються правилами та вимогами поведінки групи. Ці групи часом нестійкі, у них інтереси, що можуть змінюватись, проте головною вимогою залишається дотримання встановлених правил та норм поведінки групи. Такі групи можуть мати елементи асоціальності, зокрема, подекуди нормою стають безжальні насмішки, взаємні приниження, знущання і т.ін. А звідси – депресивні стани учасників групи, загострення проявів підліткової кризи, в деяких випадках суїцид. Внутрішній стан підлітків таких груп надто тривожний, конфліктний та агресивний. І це виявляється як у міжособистісній взаємодії з однолітками, так і з дорослими.

Такі емоційні стани як агресія та страхи можуть проявлятися через реакцію «втечі від світу» або у хворобу, або у самотність, або в активність. Кожен з тих трьох варіантів сприяє виходу підлітка із рамок конфлікту та допомагає йому уникнути напружених та ризиконебезпечних ситуацій. Підліток закривається у своєму світі чи певній життєвій ситуації, де вважає себе досить успішним, може створити собі власний світ на противагу дійсності.

Детермінантами втечі у хворобу може стати набутий досвід з провідною роллю процесу наслідування. Скажімо, під час хвороби дитини мам більше опікується нею, ніжно доглядає її, піклується, що до хвороби не було. Отже, фіксується установка: хворієш – припиняються зауваження, докори, отримуєш увагу та любов. Таким чином, цей досвід використовується у подальшому, коли є потреба «сховатися» від соціуму. Замість пошуку адекватного виходу виникає перспектива втечі у хворобу.

Підліток, який тікає у самотність, не спричиняє стільки клопотів, як його «хвороблив» ровесники. Навпаки, він стає для дорослих «комфортним», таким, що не завдає зайвих клопотів, на вигляд спокійним, розважливим, начитаним. Але згодом така стратегія обернеться негативним боком для дитини, погіршаться стосунки з однолітками та знайомими, зростатиме залежність від батьків, вони не вмітуть створювати сім'ю, не будуть здатні робити собі кар'єру, навіть з власними дітьми спілкуватися буде складно. Можливими є навіть психічні розлади, суспільна дезадаптація та залежності [6].

Протилежна стратегія поведінки – втеча в активність – пояснюється «самозреченням» підлітка. Це і навчання у школі, участь у позашкільних гуртках, спортивних секціях, недільних школах і т.ін. Батьки, звичайно, таким підлітком можуть гордитися, проте варто приділити увагу емоційному стану підлітка, щоб уникнути емоційних зривів та перевантаження психіки. Такі школярі теж можуть страждати від депресій, перевтоми та спроб суїциду. Дорослий з подібною стратегією поведінки страждатиме гіпертонією, професійним вигоранням, сім'я та діти матимуть дефіцит уваги.

У соціальній ситуації розвитку підлітка значне місце посідає сім'я. Однак засвоєні раніше норми і правила тепер випробовуються в процесі власної активності, а інтроскотовані цінності переосмислюються (або приймаються беззаперечно), починають набувати особистісного забарвлення і спрямовуються на формування інших зразків поведінки та цінностей у взаєминах з оточуючими. Така стратегія дозволяє включити школяра у суспільно корисну роботу, завдяки якій зростає сфера світосприйняття [3].

За умови довіри спілкування підлітка з дорослими набуває позитивного змісту. Проте підлітки щиріші у спілкуванні з однолітками, бо впевнені, що ті їх розуміють краще. Підліток не хоче чути прямих вказівок до дій, втручання у їхні справи та особистісний світ. Вони потребують підтримки й тактовності, що й породжує довіру. Позиція дорослого повинна коригуватися щодо дитини, яка стоїть на шляху переходу в дорослість.

Висновки. Важливість соціально-психологічного аналізу становлення особистості підлітка зумовлена тим, що саме в цей час відбуваються якісні внутрішні перетворення, закладаються особистісні та життєві цінності. Почуття дорослості, яке закладається у підлітковому віці, потребує від дорослих відповідних змін, які колись мали вигляд «дорослий – дитина», а зараз – «дорослий – дорослий».

Беручи до уваги всі вищезгадані властивості підліткового віку, можна стверджувати, що генеза особистості підлітка відбувається за безпосередньої участі та впливу середовища, яке і виховує, і формує. Завдяки взаємодії з дорослими та однолітками підліток має змогу побачити себе збоку, порівняти власні можливості, приміряти різні соціальні ролі, сформувати та удосконалити себе. Включені у різні види суспільно корисної роботи підлітки розширюють сферу свого спілкування, мають можливість засвоїти соціальні цінності та сформувати власні моральні якості. Формування провідних потреб підлітків відбувається з урахуванням змін в особистісному і соціальному розвитку відповідно до вікових особливостей. Кризовість розвитку та основні суперечності підліткового віку при адекватній оцінці дорослими стають орієнтиром для підтримки прагнення школярів до особистісного самоствердження, самовизначення, які становлять сутність основних психологічних новоутворень віку, а відтак, стимулюють розвиток самосвідомості й самооцінки.

Література

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка / Л.С. Выготский // М.: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2006. – 512 с. («Библиотека всемирной психологии»).
2. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н.Ф. Голованова. // СПб: Речь, 2004. – 272 с.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская // 5-е изд., испр. и доп. – СПб.: Речь, 2003. – 655 с.

4. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко // Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2009.512 с.
5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко // К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006, – 240 с.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник / Л.Ф. Обухова // М.: Педагогическое общество России, 2001. – 442 с.
7. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія : навчальний псібник / В.М. Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
8. Татенко В. Вчинок як вища форма душевно-духовної творчості людини. / Віталій Татенко // Психолог.2008. – № 37. – С.3-4.

Транслітерація

- 1.Vyhotskyi L.S. Psykholohyia razvytyia rebenka / L.S. Vyhotskyi // М.: Yzd-vo Smysl, Yzd-vo Eksmo, 2006. – 512 s. («Byblyoteka vsemyrnoi psykholohyy»)
- 2.Holovanova N.F. Sotsyalizatsiya y vospytanye rebenka / N.F.Holovanova. // SPb: Rech, 2004. – 272 s.
- 3.Hranovskaia R.M. Elementy praktycheskoi psykholohyy / R.M. Hranovskaia // 5-e yzd., uspr. y dop. – SPb.: Rech, 2003. – 655 s.
- 4.Karpenko Z.S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti / Z.S. Karpenko // Ivano-Frankivsk.: Lileia-NV, 2009.512 s.
- 5.Maksymenko S.D. Heneza zdiisnennia osobystosti / S.D. Maksymenko // К.: Vydavnytstvo TOV «KMM», 2006, – 240 s.
- 6.Obukhova L.F. Vozrastnaia psykholohyia. Uchebnyk / L.F. Obukhova // М.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossyy, 2001. – 442 s.
- 7.Polishchuk V.M. Vikova ta pedahohichna psykholohiia : navchalnyi psibnyk / V.M. Polishchuk. – Vyd. 3-tie, vyprav. – Sumy : Universytetska knyha, 2010. – 352 s.
- 8.Tatenko V. Vchynok yak vyshcha forma dushevno-dukhovnoi tvorchosti liudyny. / Vitalii Tatenko // Psykholoh.2008. – № 37. – S.3-4.

Kovalchuk Z., Karamushka T.V.

Socio-psychological analysis of the peculiarities of formation personality in adolescence

An article devoted to socio-psychological peculiarities of the formation of a teenager's personality. The author states that the formation of the main needs of adolescents takes place taking into account changes in personal and social development in accordance with age characteristics. Empirical studies of a number of authors confirm that some adolescents clearly identify the main symptoms of the crisis period, including obstinacy, negativism, audacity, selfishness, exclusionary protests, violations of identity, dissatisfaction with the physical «I», and social behavior.

Key words: *teenager, teenage age, social situation of development, crisis, teenager – adult, teenager – same age.*

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, заступник декана факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ;

Карамушка Тарас Вікторович – кандидат психологічних наук, асистент кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ ЯК ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено теоретико-методологічний аналіз проблеми становлення і структури життєвих стратегій особистості. Показано, що в теоретичному і емпіричному плані проблема життєвих стратегій викликала інтерес в науковій спільноті. Але, не дивлячись на зацікавленість вчених даною проблематикою, поза науковим інтересом залишилися питання щодо диференціації складових життєвих стратегій, пов'язаних із фахом навчання.

Ключові слова: *життєві плани, життєві перспективи, життєві стратегії особистості.*

Постановка проблеми. Формування життєвих стратегій набуває зараз особливого значення, оскільки трансформації, що відбуваються в різних сферах сучасного суспільства, впливають на цінності, які визначають вибір особистістю способів конструювання власного життя. Епоха соціальних змін та криз, складні умови суспільного життя вимагають від людини вибору правильної життєвої лінії, що сприяє збереженню цілісності її внутрішнього світу і досягненню самореалізації в майбутньому. Наявність життєвої стратегії та намагання дотримуватися її сприяє набуттю індивідуального досвіду життєтворчості, який полягає не тільки в орієнтації особистості у своєму внутрішньому світі, з'ясуванні власних ресурсів, бажань та можливостей, але й в усвідомленні необхідності зміни життєвих планів та їхнього пристосування до нових обставин, які проявляються у період особистісної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливе значення при розробці психології життєвого шляху набуває феномен «життєвих стратегій особистості». Значний внесок в дослідження нової наукової проблеми зробили А.Адлер, О.І.Головаха, А.О. Кроник, К. Левін, Ж. Нюттен, В.Ф.Серенкова, Г.С.Шляхтін, В.Франкл, К.Хорні, К.Юнг і інші учені, в роботах яких розкривалися закономірності сприйняття майбутнього, передбачення майбутніх подій, висунення цілей і вибору шляхів їх досягнення, що детермінує вплив життєвих планів на організацію діяльності і поведінку людини в сьогоденні. Життєві стратегії особистості вивчалися через розкриття адаптаційного потенціалу (А.Адлер), через загальні стратегічні орієнтації (К.Хорні), набуття особистістю нових умінь і навичок (К.Юнг) та через домінування зовнішніх або внутрішніх процесів (Т.Кассер, Р.Расін) та ін. У вітчизняному науковому просторі стратегії життя розглядалися через особливості формування суб'єктом головних цілей життя (І.А.Підласа), вирішення протиріч, що виникли на шляху досягнення життєвих цілей та загальний творчий підхід до життя (К.О. Абульханова-Славська). Інші дослідники розглядають життєві стратегії як сукупність життєвих планів і програм особистості, які вона будує на основі уявлень про себе, своє минуле і майбутнє, відповідно до своїх бажань, потреб, цілей і прогнозів (В.О.Моляко, Л.В.Сохань та ін.), як своєрідну конституцію особистості (С.П.Колесников)

Мета статті – представити психологічна структура життєвих стратегій як основних складових спрямованості особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У теоретичному і емпіричному плані проблема життєвих стратегій до теперішнього часу залишається недостатньо вивченою, бракує робіт вітчизняних та структури, механізмів і процесів їх формування. Багато дослідників, серед яких філософи, соціологи, психологи, прагнули вирішити ці проблеми і запропонувати універсальну типологію життєвих стратегій особистості.

При цьому використовуються різні підходи. Так, К.Хорні вивчала особистісні стратегічні орієнтації в системі відносин «я — інші» як рух. К. Хорні відзначала, що для задоволення суспільних шаблонів і своїх устремлінь кожна людина вже з дитинства виробляє три основні стратегії, або особові орієнтації, по відношенню до інших людей [10].

А. Адлер розглядав життєві стратегії за допомогою адаптаційного підходу. Він вважав, що вже в дитинстві формується життєвий стиль людини як інтегрований стиль пристосування до життя і взаємодії з нею. А. Адлер називає любов, дружбу і роботу основними життєвими цілями, або стратегіями, з якими стикається людина і які визначені умовами людського існування. Вони дозволяють людині оптимально адаптуватися до того середовища, в якому він знаходиться. За А. Адлером, кожна людина вибирає для себе життєву мету, в якій відбиваються його прагнення і пріоритети [цит.за 2].

Індивідуалістичний підхід до вивчення життєвих стратегій був властивий К. Юнгу. Він вважав, що людина впродовж всього життя безперервно набуває різних нових умінь, досягає нових цілей і розкривається все більш повно. Найбільш важливою життєвою метою індивіда він вважав «отримання себе». Ця мета була своєрідним результатом прагнення різних компонентів особистості до єдності.

Т. Кассер і Р. Райн виділили дві групи життєвих стратегій, заснованих на домінуванні внутрішніх і зовнішніх прагнень. Зовнішні прагнення, оцінка яких залежить від інших людей, засновані на таких цінностях, як матеріальне благополуччя, соціальне визнання і фізична привабливість. Внутрішні прагнення засновані на цінностях особового зростання, здоров'я, любові, прихильності, служіння суспільству. Наголошується, що вибір стратегії залежить від ролі батьків у вихованні дитини.

Як показує аналіз наукової літератури, не дивлячись на широкий інтерес наукової спільноти до проблем дослідження життєвого шляху особистості та кола пов'язаних з ними психологічних завдань до сих пір в науці існують поняття, які не диференціюються дослідниками, а інколи й розглядаються як тотожні. В першу чергу, ми маємо на увазі плутанину понять «життєві стратегії», «життєвий шлях», «життєва програма» тощо.

Зміст досліджень Л.В.Сохань [9], О.І.Головахи, О.О. Кроник [3;5], стосується в основному «суб'єктивної картини життєвого шляху», «життєвої програми особистості», «життєвої перспективи». Дані дослідники розглядають життя як взаємозв'язок низки подій з їх суб'єктивними переживаннями. З погляду «подієво-біографічного підходу», що розробляється даними авторами, психологічну долю особистості визначає спосіб переживання подій життя.

Життєвий шлях розглядається як різноспрямований і безперервний, як зв'язок суб'єктивного минулого і майбутнього. Один з найбільш відомих вітчизняних психологів, що працювали над проблемами життєвого шляху особистості, О.О. Кроник в своїх роботах синтезує наукові досягнення київської наукової школи, є прихильником «суб'єктивно-подієвого походу», оскільки предмет його досліджень – суб'єктивна картина життєвого шляху особистості [5].

У вітчизняній і зарубіжній психології дослідження, спрямовані на вивчення життєвого шляху, проводяться давно, але не втрачають актуальності і сьогодні. Поза сумнівом, що зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, значно впливають і на сприйняття людьми життя і свого місця в цьому житті. Для підростаючого покоління, чия самосвідомість, система норм і цінностей формується в нових, постійно змінюваних умовах, проблема сприйняття свого життєвого шляху особливо актуальна, оскільки перед підлітками та юнаками виникає проблема самовизначення, в першу чергу, професійного, а також самовизначення в особистому житті.

На основі аналізу досліджень можна визначити життєвий шлях особистості як наступну по своїх стадіях, в цілому завершену протяжність часу життя людини, об'єктивно обумовлену віковими змінами її природного організму і соціально-історичними змінами людської особистості.

Психологічна (часова) перспектива – це когнітивна здатність передбачувати майбутнє, прогнозувати його, представляти себе в майбутньому. Особистісна перспектива – не тільки когнітивна здібність передбачати майбутнє, але і цілісна готовність до нього в сьогоденні, установка на майбутнє (наприклад, готовність до труднощів в майбутньому, до невизначеності і так далі). Така перспектива може мати місце навіть у осіб з когнітивно бідним, нерозчленованим, неусвідомленим уявленням про майбутнє. Особистісна перспектива відкривається за наявності здатності як майбутніх можливостей, зрілості, а тому готовності до несподіванок, труднощів, властивого нею потенціалу, здібності до організації часу. Психологічною перспективою володіє той, хто здатний передбачувати майбутнє, хто бачить особистісну перспективу, має життєвий досвід – особистісний потенціал [1].

Розгляд категорії життєвого шляху, врахування того факту, що послідовність життєвих подій складається не випадково, а згідно з необхідністю вирішення певних життєвих ситуацій і проблем, призводить до необхідності більш глибокого дослідження життєвих стратегій особистості.

Виходячи з опрацьованого наукового матеріалу, ми прийшли до висновку, що повної феноменології та структури життєвих стратегій особистості в науці не виділено, не виявлено місце життєвої стратегії в процесі становлення особистісної зрілості тощо.

Ми розуміємо поняття «життєві стратегії» як спосіб свідомого конструювання власного життя, (спосіб життєвого самовизначення і самореалізації), що базується на смисложиттєвих та ціннісних орієнтаціях особистості, її планах і прогнозах самоздійснення.

Життєві стратегії особистості виступають складовою частиною єдиної системи життєтворчості особистості «життєва позиція-життєва старатегія-життєва перспектива» та мають чітку структуру, до якої входять такі первинні елементи як ціннісні та смисложиттєві орієнтації особистості, її локус контролю, спрямованість, рівень мотивації досягнень.

Зупинимося коротко на кожній складовій життєвої стратегії особистості.

1. Ціннісні та смисложиттєві орієнтації особистості.

Основним чинником, який обумовлює рух особистості від однієї події життя до іншої, є ціннісні орієнтації особистості, в основі яких лежить система сприйняття особистістю соціальних цінностей.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і "філософії життя".

Найбільш поширеним на сьогодні є теоретичний підхід до вивчення ціннісних орієнтацій М.Рокіча [11].

2. Локус контролю

Локалізація відповідальності особистості має особливе значення в процесі формування життєвих стратегій особистості. За К.Муздибаєвим, створюючи плани, приймаючи рішення, людина розмірковує, подолає вона ці цілі, або залишається сподіватися на долю чи випадок [6]. Крім того, людину турбує те, що вже трапилося: хто відповідальний за результат тієї чи іншої життєво важливої події – вона сама або доля чи інші сили. За подібними стратегіями особистості проявляється її схильність бачити джерело управління своїм життям [6]. При внутрішньому або зовнішньому локусі контролю людина делегує відповідальність або собі або зовнішнім обставинам не тільки за те, що вже трапилося, але й за майбутні події [3].

За Дж.Роттером локус контролю є стійкою властивістю особистості, що сформувалася в процесі її соціалізації [12]. Аналогічну типологію пропонував і Д.Рісмен, який виділив два типи особистостей, які теж вказують на локус контролю: «такі, що направляються зсередини» і «такі, що направляються іншими» [цит. за 8]. Але, не дивлячись на зовнішню тотожність типологій Дж.Роттера і Д.Рісмена, між ними існує суттєва відмінність, яка, на наш погляд, лише розширює можливості застосування в наукових дослідженнях обох запропонованих типологій. Д.Рісмен досліджував локус цінностей – поведінка тих, що направляються зсередини, регулюється інтернальними цілями і цінностями, а поведінка тих, що направляються іншими, цінностями, екстернальними відносно них.

3. Спрямованість особистості.

Спрямованість особистості ми розглядаємо як сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості, та відносно незалежних від наявних ситуацій [7].

Науковий інтерес в контексті нашого дослідження був зосереджений на трьох основних видах спрямованості – на себе, на взаємовідносини та на задачу [4.].

Спрямованість на себе відображає, в якій мірі суб'єкт описує себе як людину, що очікує пряму винагороду та задоволення безвідносно роботи, яку виконує, або безвідносно людей, з якими працює. В уявленні подібної людини, як підкреслює О.П.Єлісеєв, група є «театром», в якому можна задовольнити певні загальні потреби [4]. Інші члени групи виступають одночасно і акторами, і глядачами, перед якими суб'єкт може демонструвати свої особистісні труднощі, набувати достоїнства, повагу або суспільний статус, бути агресивним тощо. Подібний суб'єкт інтроспективний, не реагує на потреби оточуючих, займається лише самим собою, ігноруючи інших людей.

4. Рівень мотивації досягнень.

Мотиваційна сфера особистості, на відміну від її спрямованості, яка пов'язана з домінуючими потребами й інтересами, представляє собою всю наявну в даній людині сукупність мотиваційних утворень: диспозицій (мотивів); потреб і цілей; атитюдів, поведінкових патернів; інтересів.

Рівень мотивації досягнень визначається змістом, узгодженістю та часовою віддаленістю цілей, що реалізуються.

Отже, проникнення у сутність мотивації особистості дозволяє розглядати її не ізольовано від життєвих обставин, а цілісно, в контексті способів, мотивів та стратегій життєдіяльності.

Висновки. Таким чином, широкий інтерес в науці до проблем дослідження життєвих стратегій особистості призвів до розширення проблемного наукового поля.

Життєвий шлях розглядається в сучасній психологічній науці як різноспрямований і безперервний, як зв'язок суб'єктивного минулого і майбутнього.

Під життєвими перспективами особистості розуміється система уявлень людини про можливе майбутнє, цілісна картина майбутнього у складному, протирічному взаємозв'язку подій, які програмуються та очікуються, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя; потенційна можливість розвитку особистості

Життєві стратегії особистості виступають складовою частиною єдиної системи життєтворчості особистості «життєва позиція - життєва стратегія - життєва перспектива» та мають чітку структуру, до якої входять ціннісні та смисложиттєві орієнтації особистості, її локус контролю, спрямованість, рівень мотивації досягнень.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни /К.А.Абульханова-Славская. М.: Мысль, 1991 г.299с
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека /А.А.Бодалев. – СПб.: Питер, 2001. – 326с.
3. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности /Е.И.Головаха //Психология личности в трудах отечественных психологов. "Питер", 200. С - 256-269.
4. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности /О.П.Елисеев. – СПб.: Питер, 2008. – 512с.
5. Кроник Л.Л. Картина жизни: возможности прогноза /Л.Л.Кроник //Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования). – К.: Наукова думка, 1987. – С.247-258.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности /К.Муздыбаев. – Ленинград, Наука, 1983. – 239с.
7. Психология. Словарь /[ред. А.В.Петровский, М.Г.Ярошевский]. – 2-е изд, испр. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.
8. Психология жизненного успеха. Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций//Авторы Сохань Л.В., Головаха Е.И., Ануфриева Р.А., Балакирева О.Н., Очеретяный В.В. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1995. – 149 с.
9. Сохань Л.В. Жизненный путь личности / Л.В.Сохань, Е.Г.Злобина, В.А.Тихонович. - Киев, Наукова думка,1987.-279 с.
10. Horney K. Der Neurotische Mensch unserer Zeit. Stuttgart: Kilper, 1951.
11. Rokeach M. The Nature of Human Values /M.Rokeach. - N.Y.: Free Press, 1973.
12. Rotter J.B. A new scale for the measurement of interpersonal trust. – Journal of Personality, 1967, 655.

Транслітерація

- 1.Abul'hanova-Slavskaja K.A.. Strategija zhizni /K.A.Abul'hanova-Slavskaja . М.: Mysl', 1991 g.299s
- 2.Bodalev A.A. Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka /A.A.Bodalev. – SPb.: Piter, 2001. – 326s.
- 3.Golovaha E.I. Zhiznennaja perspektiva i cennostnye orientacii lichnosti /E.I.Golovaha //Psihologija lichnosti v trudah otechestvennyh psihologov. "Piter", 200. S - 256-269.

- 4.Eliseev O.P. Praktikum po psihologii lichnosti /O.P.Eliseev. – SPb.: Piter, 2008. – 512s.
- 5.Kronik L.L. Kartina zhizni: vozmozhnosti prognoza /L.L.Kronik //Zhiznennyj put' lichnosti (voprosy teorii i metodologii social'no-psihologicheskogo issledovanija). – K.: Naukova dumka, 1987. – S.247-258.
- 6.Muzdybaev K. Psihologija otvetstvennosti /K.Muzdybaev. – Leningrad, Nauka, 1983. – 239s.
- 7.Psihologija. Slovar' /[red. A.V.Petrovskij, M.G.Jaroshevskij]. – 2 e izd, ispr. – M.: Politizdat, 1990. – 494s.
- 8.Psihologija zhiznennogo uspeha. Opyt social'no-psihologicheskogo analiza preodolenija kriticheskikh situacij//Avtory Sohan' L.V., Golovaha E.I., Anufrieva R.A., Balakireva O.N., Ocheretjanyj V.V. – K.: Institut sociologii NAN Ukrainy, 1995. – 149 s.
- 9.Sohan' L.V. Zhiznennyj put' lichnosti / L.V.Sohan', E.G.Zlobina, V.A.Tihonovich. - Kiev, Naukova dumka,1987.-279 s.
10. Horney K. Der Neurotische Mensch unserer Zeit. Stuttgart: Kilper, 1951.
11. Rokeach M. The Nature of Human Values /M.Rokeach. - N.Y.: Free Press, 1973.
12. Rotter J.B. A new scale for the measurement of interpersonal trust. – Journal of Personality, 1967, 655.

Kononenko O.I., Arzhatkina V.I.

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF LIFE STRATEGIES AS THE MAIN COMPOSITION PERSONALITY DIVERSITY

The article presents a theoretical and methodological analysis of the problem of formation and the structure of personal life strategies. It is shown that in the theoretical and empirical terms, the problem of life strategies has attracted interest in the scientific community. But, despite the interest of scientists in this issue, beyond the scientific interest remained the issue of differentiating the components of life strategies related to the specialty of training.

Key words: *life plans, life perspectives, life strategies of the person.*

Кононенко Оксана Іванівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Аржаткіна Вікторія Іванівна – магістр психології Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

УДК 159.92

Круцюк О. В.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНИХ ТА ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ВОЛОНТЕРА

У статті представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку особистісних і емоційно-вольових характеристик волонтерів. Проаналізовано кореляційні зв'язки між діагностичними параметрами. Встановлено ключові моменти кореляцій для досліджуваних груп. Виявлено, що особи, які не включені у волонтерство, більш імпульсивні, відособлені, емоційно нестійкі та більш практичні. Натомість, волонтери схильні до самоконтролю, виявляють прив'язаність, емоційно стійкі й

експресивні. Проаналізовано домінуючі типи емоційних реакцій волонтерів і осіб, що не включені у волонтерську діяльність.

Ключові слова: волонтерська діяльність, емоційні реакції, особистісні риси.

Постановка проблеми. Питання вивчення особистісних особливостей волонтерів в умовах зародження і активного розгортання волонтерського руху в Україні набуває особливого значення, оскільки дає змогу зрозуміти психологічний портрет особистості волонтерів і тих чинників, які впливають на прийняття рішення присвятити себе безкорисному служінню іншим. Знання про системоутворюючі особистісні якості волонтерів і їх психоемоційні особливості дасть змогу більш раціонально підійти до підбору волонтерів для участі у цільових програмах і проєктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення особистісних рис волонтерів розробляється як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками та не втрачає свого інтересу дотепер. Волонтерська діяльність здебільшого розглядається через призму просоціальної поведінки (L. Penner, 2005, A. Aydinli, 2013, E. Kahana, 2013, O. Ю. Шлюбуль, 2016, С. О. Серова, 2016) [3, 7, 8], дослідники намагаються виокремити особистісну рису волонтера в якості генерального фактора, наприклад, альтруїзм (Д. Майерс, 2007), життєстійкість (У. П. Косова, 2009), емпатію (О. А. Гулевич, 2013) [1]. Важлива роль відводиться емоційним якостям волонтерів, зокрема, емоційній стійкості як стереотипі емоційної поведінки у стресових умовах, завдяки якій зберігається певна спрямованість дій (О. І. Терехова, 2015), як регулятора тактики і стратегії дій (В. І. Долгова, Г. Ю. Гольєва, 2014) [2, 4]. Разом з тим, потребують вивчення детермінанти волонтерської діяльності і особливості взаємозв'язків між ними.

Особистісні якості волонтера і емоційна складова його діяльності презентуються у системі психологічних детермінант волонтерської діяльності, що проаналізована у нашій попередній роботі [6], зокрема, особистісні та емоційно-вольові детермінанти входять до групи внутрішніх психологічних детермінант. В даній статті ми маємо на меті розкрити зв'язок між блоком особистісних та емоційно-вольових психологічних детермінант волонтерської діяльності. Особистісні детермінанти представлені особистісним профілем волонтерів, а емоційно-вольові - особливостями емоційних реакцій на впливи.

Мета статті - з'ясувати особливості зв'язку особистісних та емоційно-вольових характеристик волонтера.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для реалізації поставленої мети було проведене емпіричне дослідження, в якому взяли участь 231 респондент. Вибірка була поділена на дві групи відповідно до фактору участі у волонтерській діяльності. Кількість осіб, які включені у волонтерську діяльність налічує 120, не включені у волонтерську діяльність - 111. Соціально-демографічні параметри обох груп: місце проживання – місто Київ, Київська, Рівненська, Тернопільська, Дніпропетровська, Закарпатська області; стать – 143 жінки і 88 чоловіків; віковий діапазон – від 18 до 83 років. Серед волонтерів 67% мають сім'ю, низький (35%) і середній (57%) рівень доходу, 81% з вищою освітою. Група респондентів, не включених до волонтерської діяльності, має наступний портрет: переважна більшість (60%) мають сім'ю і середній дохід, проте серед них значно більше мають високий дохід (18% порівняно із 7,5% серед волонтерів), у 73% випадках з вищою освітою.

Мета дослідження зумовила вибір наступних методів (спираючись на класифікацію методів Б. Г. Ананьєва): організаційний метод – порівняльний аналіз залежно від фактору участі у волонтерській діяльності; емпіричний - використані

методики 1) «Діагностика типу емоційної реакції на вплив» В. В. Бойка - дозволяє виявити домінуючий тип емоційної реакції людини, способів перетворення зовнішніх і внутрішніх впливів на позитивну, амбівалентну і негативну енергію станів і поведінкових реакцій людини, а саме виділяються чотири види реакцій: ейфорична активність назовні, рефрактерна активність всередину, дисфорична активність назовні і пасивне реагування; 2) П'ятифакторний опитувальник особистості 5PFQ (один із варіантів реалізації психологічної моделі «Велика п'ятірка»). Використовувалась адаптація А. Б. Хромова (2000) [5]. Опитувальник діагностує вираженість кожної із п'яти основних шкал (екстраверсія-інтроверсія; прихильність-відособленість; самоконтроль-імпульсивність; емоційна нестійкість-емоційна стійкість), які, у свою чергу, мають по п'ять додаткових полярних шкал. Етап обробки емпіричних даних включав кількісний і якісний аналіз. Статистична обробка даних проводилася за допомогою комп'ютеризованої статистичної програми SPSS v. 23. Кількісний аналіз представлений застосуванням таких статистичних критеріїв, як описові статистики (середнє, мінімальні і максимальні значення, показник стандартного відхилення), t-критерій Стьюдента для встановлення відмінностей між досліджуваними групами, коефіцієнт кореляції Пірсона для визначення ключових взаємозв'язків між діагностичними параметрами.

Застосування t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок дозволило встановити відмінності між групами волонтерів і тих, хто не займається волонтерською діяльністю в частині типів емоційних реакцій. Результати вказують на наявність статистично значимих відмінностей за параметрами “ейфорична активність назовні” ($\text{sig}<0,01$), зокрема, на негативні ($\text{sig}<0,01$), амбівалентні ($\text{sig}<0,01$) та позитивні стимули ($\text{sig}<0,01$), а також за параметром “рефрактерна активність всередину на амбівалентні стимули” ($\text{sig}<0,01$) і “пасивне реагування на негативні стимули” ($\text{sig}<0,01$).

Описові статистики дали змогу отримати профіль домінуючих типів емоційної реакції волонтерів. Серед чотирьох типів емоційних реакцій домінуючою для волонтерів є ейфорична активність назовні (середнє значення складає 23 бали). Натомість вираженість рефрактерної активності всередину є значно нижчою - 9,7 балів. Далі за мірою вираженості типів емоційних реакцій слідує дисфорична активність назовні (3,6 балів) і пасивне реагування (2,7 балів). Отримані показники свідчать про домінування у волонтерів ейфоричної перетворюючої формули, коли фактори впливу (негативні, позитивні і амбівалентні) перетворюються частіше всього у позитивну енергію, а вона, у свою чергу, породжує відповідні позитивні стани і спрямовується назовні у вигляді активних дій, на партнерів по взаємодії. Додатково проаналізуємо, які саме стимули - негативні, амбівалентні чи позитивні - частіше викликають даний тип перетворення енергії. Отримані дані свідчать, що найбільша серед решти стимулів є доля позитивних стимулів і вона складає в середньому 9,2 бали, амбівалентних 7,3 бали, а негативних 6,5 балів. Позитивні стимули мають позитивний енергетичний заряд, особистісний смисл чи соціальне значення. Середні значення для типу емоційної реакції “рефрактерна активність всередину” складає 9,7 балів, “дисфорична активність назовні” 3,6 бали, “пасивне реагування” 2,7 бала.

Для групи досліджуваних, що не включені у волонтерську діяльність, був отриманий наступний профіль домінуючих типів емоційної реакції. Для даної групи домінуючим типом емоційної реакції є також ейфорична активність назовні, проте середній показник є нижчим порівняно із групою волонтерів і складає 18,6 балів. Даний тип перетворення енергії частіше викликається у відповідь на позитивні стимули (середній показник складає 8,4 бали і є дещо нижчим, ніж для першої групи), амбівалентні стимули (5,5 балів) і негативні стимули (4,7 бали). Хоча емоційна реакція

“рефрактерна активність всередину” поступається мірою своєї вираженості першій (середнє значення 10,3), проте співвідносно з нею має суттєве значення. Особам, які не займаються волонтерською діяльністю, поряд із емоційними реакціями, що мають своїм наслідком позитивні психічні стани і активні дії, спрямовані на взаємодію з навколишнім світом і спрямованість на конструктивну активність, все ж такі властиві стани гальмування активності, що настає після збудження. Енергетичний прилив зазвичай звертається на самого індивіда, гальмує його поведінку і деякі психічні прояви. Енергія стимулів залишається у внутрішньому контурі і або поступово стихає, або викликає сильну внутрішню психічну активність. Тип емоційної реакції “дисфорична активність назовні” має середній показник 7,6 балів. Порівняно з аналогічним показником для групи волонтерів, особи, що не займаються волонтерською діяльністю, частіше проявляє дисфоричність, тобто енергетичні приливи у вигляді позитивних, амбівалентних і негативних стимулів закономірно виражаються негативною поведінкою і психічними станами. Тобто навіть позитивні стимули можуть викликати негативні реакції. Натомість середні показники типу емоційної реакції “пасивне реагування” складає 3,2 бали, тобто дуже рідко різноманітні стимули викликають реакцію “виключення” із ситуації, спокійного і флегматичного ставлення до них.

Описові статистики дозволили отримати особистісний профіль волонтерів і осіб, що не займаються волонтерською діяльністю. Так, особи, які не включені у волонтерство, більш імпульсивні (53 бали), відособлені (34 бали), емоційно нестійкі (37 балів) і більш практичні (53 бали). Натомість волонтери схильні до самоконтролю (59 балів), прив'язаності (61 бал), емоційно стійкі (35 балів) і експресивні (60 балів). Тобто волонтери мають більш позитивне ставлення до оточуючих людей (шкала прив'язаності), мають потребу бути поряд з іншими людьми, розуміють їх і відчують відповідальність за їхнє благополуччя; вони проявляють самоконтроль поведінки, відповідально ставляться до покладених на них обов'язків, притримуються моральних принципів і не порушують загальноприйнятих норм, спрямовані на утвердження загальнолюдських цінностей, іноді поступаючись особистісними цінностями. Волонтерам, як показують результати, більш притаманне легке ставлення до життя (високі показники експресивності), частіше довіряють своїй інтуїції, менше переживають за матеріальне благополуччя. Натомість особи, які не займаються волонтерською діяльністю, більш відособлені, прагнуть бути незалежними і самостійними, тримати дистанцію, їх більше хвилюють власні проблеми, свої інтереси вони ставлять вище інтересів оточуючих їх людей.

Проаналізуємо виявлені кореляційні зв'язки між діагностичними параметрами для групи волонтерів. До уваги не бралися зв'язки всередині однієї методики. Були встановлені наступні кореляції:

1) прямиий сильний зв'язок між ейфоричною активністю назовні на позитивні стимули та шкалою “інтроверсія-екстраверсія” ($r=0,582$, $\text{sig}<0,01$), субшкалою “замкнутість-товариськість” ($r=0,557$, $\text{sig}<0,01$), “уникнення вражень-пошук вражень” ($r=0,548$, $\text{sig}<0,01$) та “ригідність-пластичність” ($r=0,569$, $\text{sig}<0,01$). Чим більш вираженою є екстраверсія і властивість реагувати на позитивні зовнішні стимули переживанням позитивних психічних станів і діями, спрямованими на оточуючих, тим більш товариською є людина і прагне дізнатися щось нове і отримати нові враження, швидко пристосовується до нових обставин.

2) зв'язок середньої сили між субшкалою “замкнутість-товариськість” і сумарним показником “ейфорична активність назовні” ($r=0,522$, $\text{sig}<0,01$), “рефрактерна активність всередину на позитивні стимули” ($r=-0,508$, $\text{sig}<0,01$) і сумарним показником

“рефрактерна активність всередину” ($r=-0,516$, $\text{sig}<0,01$). Чим більше людина товариська, тим частіше у неї можна спостерігати емоційні реакції у вигляді дій, спрямованих на оточуючих або стан, коли після збудження настає процес гальмування і поведінка може зациклюватись.

3) середньої сили зворотна позитивна кореляція між субшкалою “підлеглість-домінування” і “рефрактерна активність всередину на негативні стимули” ($r=-0,505$, $\text{sig}<0,01$). Цей зв'язок свідчить про те, що чим більше людина проявляє підлеглість і підпорядкованість, то частіше їй притаманні емоційні реакції гальмування після збудження, замикання психічної енергії у внутрішньому контурі, зацикловання.

Аналіз виявлених взаємозв'язків вказує на те, що для групи волонтерів тип емоційної реакції “ейфорична активність назовні на позитивні стимули” і полярна шкала “замкнутість-товариськість” є ключовими моментами кореляцій, на яких замикається найбільша кількість взаємозв'язків.

Кореляційна плеяда для групи осіб, які не займаються волонтерською діяльністю, складається з наступних взаємозв'язків:

1) сильні прямі кореляції між загальним показником “ейфорична активність назовні” та шкалами “інтроверсія-екстраверсія” ($r=0,540$, $\text{sig}<0,01$), “замкнутість-товариськість” ($r=0,668$, $\text{sig}<0,01$), “практичність-експресивність” ($r=0,601$, $\text{sig}<0,01$), “ригідність-пластичність” ($r=0,537$, $\text{sig}<0,01$) та зворотній негативний зв'язок із шкалою “емоційна комфортність-депресивність” ($r=-0,592$, $\text{sig}<0,01$). Дані кореляції свідчать про те, що емоційні реакції у вигляді переживання позитивних психічних станів, спрямованість дій на оточуючих, відкритість позитивних емоцій і почуттів частіше мають місце в разі, коли у людина частіше орієнтована на зовнішній світ, проявляє дружелюбність, експресивна, довіряє власним почуттям, швидко пристосовується до змін та частіше перебуває в емоційно комфортному стані.

2) позитивний зв'язок середньої сили між загальним показником типу емоційного реагування “рефрактерна активність всередину” і шкалою “самодостатність-самокритика” ($r=0,525$, $\text{sig}<0,01$). Це вказує на те, що емоційна реакція зацикловання на власних ідеях, емоціях, думках, застрягання на афективних станах супроводжується схильністю до самокритичності.

3) сильний зворотній зв'язок між загальним показником “дисфорична активність назовні” і шкалами “відособленість-прив'язаність” ($r=-0,650$, $\text{sig}<0,01$), “байдужість-теплота” ($r=-0,607$, $\text{sig}<0,01$) і середньої сили зі шкалами “суперництво-співпраця” ($r=-0,551$, $\text{sig}<0,01$), “нерозуміння-розуміння” ($r=-0,539$, $\text{sig}<0,01$), “самоповага-повага” ($r=-0,592$, $\text{sig}<0,01$), “практичність-експресивність” ($r=-0,564$, $\text{sig}<0,01$) і “реалістичність-допитливість” ($r=-0,550$, $\text{sig}<0,01$). Виявлені кореляції вказують на те, що особи, які не включені до волонтерської діяльності і яким притаманна схильність відкрито демонструвати негативні переживання, деструктивні почуття, бажання проявляти опозиційність і протистояння, частіше демонструють відособленість, байдужість у взаємовідносинах з оточуючими, суперництво і нерозуміння позиції інших, інколи навіть неповагу, прагматично і реалістично дивиться на світ, переймається матеріальним благополуччям, аніж ідеями.

Отримані результати для групи осіб, які не включені у волонтерську діяльність, свідчать, що типи емоційних реакцій “ейфорична активність назовні на амбівалентні стимули”, “ейфорична активність назовні”, “дисфорична активність назовні” і полярна шкала “практичність-експресивність” є ключовими моментами кореляцій, на яких замикається найбільша кількість взаємозв'язків.

Висновки. У ході емпіричного дослідження було виявлено особливості взаємозв'язку особистісних характеристик та домінуючих типів емоційних реакцій волонтерів і тих, хто не займається волонтерською діяльністю.

1. Волонтери і особи, не залучені до волонтерської діяльності, значимо відрізняються за типами емоційних реакцій. Серед чотирьох типів емоційних реакцій домінуючою для волонтерів є ейфорична активність назовні. У осіб, не включених у волонтерську діяльність, переважає також аналогічний тип емоційних реакцій, проте він виражений меншою мірою, а також частіше проявляють дисфоричність.

2. Особи, які не включені у волонтерство, більш імпульсивні, відособлені, емоційно нестійкі та більш практичні. Натомість волонтери схильні до самоконтролю, виявляють прив'язаність, емоційно стійкі й експресивні.

3. Для волонтерів тип емоційної реакції “ейфорична активність назовні на позитивні стимули” і полярна шкала “замкнутість-товариськість” є ключовими моментами кореляцій, на яких замикається найбільша кількість взаємозв'язків, а для осіб, не включених у волонтерську діяльність, - типи емоційних реакцій “ейфорична активність назовні на амбівалентні стимули”, “ейфорична активність назовні”, “дисфорична активність назовні” і “практичність-експресивність”.

Література

1. Гулевич О. А. Помощь как стиль жизни: психологические аспекты волонтерской деятельности / О. А. Гулевич, И. А. Шевелева, А. А. Фомичев // Теоретические исследования. Социальная психология и общество. – 2013. – №2. – С. 5–20.

2. Долгова В. И., Гольева Г. Ю. Эмоциональная устойчивость личности: монография. – М.: Изд-во Перо, 2014. – 196 с.

3. Серова Е. А. Просоциальное поведение молодежи как социокультурный феномен и факторы его формирования / Е. А. Серова // Вестник социально-политических наук. – Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. – 2016. – №15. – С. 37–40.

4. Терехова Е. И. К вопросу о формировании эмоциональной устойчивости волонтеров социальных программ // Концепт. / 2015 – Спецвыпуск №08 – С. 1–5. – URL:<http://e-koncept.ru/2015/75142.htm>.

5. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие. - Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. - 23 с.

6. Юрчинська Г. К. Волонтерська діяльність: суть і психологічні детермінанти / Г. К. Юрчинська, О. В. Круцюк // Український психологічний журнал: збірник наукових праць: КНУ імені Тараса Шевченка. – К., – 2017. – №2(4). – С. 188–204.

7. Шлюбуль Е. Ю. Современные модели и методы диагностики просоциального поведения волонтеров / Е. В. Шлюбуль, Н. А. Синельникова, О. Ю. Чашкова, М. Л. Романова // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта – 2016 – №3 (133). – С. 259–263.

8. Aydinli, A. Helping and Volunteering across Cultures: Determinants of Prosocial Behavior / A. Aydinli, M. Bender, A. Chasiotis // Online Readings in Psychology and Culture – 2013. – 5(3) – P. 1–27.

Транслітерація

1. Gulevich O. A. Pomoshch kak stil zhizni: psikhologicheskie aspekty volonterskoi deiatelnosti / O. A. Gulevich, I. A. Sheveleva, A. A. Fomichev // Teoreticheskie issledovaniia. Sotsialnaia psikhologiya i obshchestvo. – 2013. – №2. – S. 5–20.
2. Dolgova V. I., Goleva G. Iu. Emotsionalnaia ustoichivost lichnosti: monografiia. – M.: Izd-vo Pero, 2014. – 196 s.
3. Serova E. A. Prosotsialnoe povedenie molodezhi kak sotsiokulturnyi fenomen i faktory ego formirovaniia / E. A. Serova // Vestnik sotsialno-politicheskikh nauk. – Iaroslavskii gosudarstvennyi universitet im. P. G. Demidova. – 2016. – №15. – S. 37–40.
4. Terekhova E. I. K voprosu o formirovanii emotsionalnoi ustoichivosti volonterov sotsialnykh programm // Kontsept. / 2015 – Spetsvypusk №08 – S. 1–5. – URL:<http://e-koncept.ru/2015/75142.htm>.
5. Khromov A. B. Piatifaktornyi oprosnik lichnosti: Uchebno-metodicheskoe posobie. - Kurgan: Izd-vo Kurganskogo gos. universiteta, 2000. - 23 s.
6. Jurchynsjka Gh. K. Volontersjka dijajlnistj: sutj i psikhologhichni determinanty / Gh. K. Jurchynsjka, O. V. Krucjuk // Ukrajinsjkyj psikhologhichnyj zhurnal: zbirnyk naukovykh pracj: KNU imeni Tarasa Shevchenka. – K., – 2017. – #2(4). – S. 188–204.
7. Shliubul E. Iu. Sovremennye modeli i metody diagnostiki prosotsialnogo povedeniia volonterov / E. V. Shliubul, N. A. Sinelnikova, O. Iu. Chashkova, M. L. Romanova // Uchenye zapiski universiteta imeni P. F. Lesgafta – 2016 – №3 (133). – S. 259–263.
8. Aydinli, A. Helping and Volunteering across Cultures: Determinants of Prosocial Behavior / A. Aydinli, M. Bender, A. Chasiotis // Online Readings in Psychology and Culture – 2013. – 5(3) – P. 1–27.

Круцюк Оксана Володимирівна – аспірант кафедри загальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

УДК 159.9 : 659

Левченко О.О., Жигаренко І.Є.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ НА СПРИЙМАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИКА

У статті представлено аналіз психологічних особливостей сприймання іміджу політика та характеру впливу на нього політичної реклами, що надає змогу конструюванню іміджу політичного лідера, враховуючи особливості перехідного періоду, шляхи формування політичного лідерства, електоральну орієнтацію, стан масової свідомості, ментальність виборця. Встановлено, що публічний образ політика виступає інструментом для впливу на свідомість електорату через сприйняття людьми цього образу, дозволяє ідентифікувати кандидата як особистість і виділити його з загального ряду; серед психологічних підходів до визначення іміджу виділяють психоаналітичний, когнітивний, біхевіористичний та психосемантичний; політична реклама є системою методів психологічного впливу на масову аудиторію з метою управління її політичною поведінкою, націленою на зміну або закріплення тих чи інших політичних переконань; у сучасних дослідженнях проблеми впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика переважно використовуються когнітивний та семантичний підходи, методологічну базу яких становлять положення експериментальної психосемантики про фактори детермінації семантичного простору політичної свідомості; дослідницький

підхід до вивчення проблеми впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика полягає у комплексному дослідженні усіх типів інформаційного впливу та виявлення конкретної ролі ЗМІ та політичної реклами.

Ключові слова: імідж політика, вплив, політична реклама, політичний лідер, електоральна орієнтація, сприймання.

Постановка проблеми. Політична діяльність має великий вплив на процеси, які відбуваються в суспільстві. Конструювання іміджу політичного лідера в сучасній Україні має свої властивості: особливості перехідного періоду, шляхи формування політичного лідерства, електоральну орієнтацію українців, стан масової свідомості, ментальність українського виборця. Актуальність теми впливу політичної реклами на імідж політика обумовлюється тим, що імідж політичних блоків і партій сприймається українськими виборцями саме через імідж політичного лідера, який очолював даний блок чи партію, а не через програму чи ідеологічне навантаження. Отже, публічний образ політика виступає інструментом для впливу на свідомість електорату через сприйняття людьми цього образу, дозволяє ідентифікувати кандидата як особистість і виділити його з загального ряду.

У створенні необхідного враження про політика велике значення має ефективність діяльності засобів масової комунікації. Саме політична реклама, як форма політичної комунікації, створює певне уявлення про імідж політика, здатна змінити свідомість і поведінку людей з метою формування довіри до політика, підвищення його рейтингу. Актуальним є дослідження сприйняття та консолідація політичної реклами в свідомості людей завдяки значущості символів, задіяних в ній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну та методологічну основу дослідження складають положення щодо сприймання (В. Вундта, Г. Мюллера, Г. Фехнера, В. Келера, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, В. П. Зінченко), політичного лідерства та керівництва (Н. Макіавеллі, Ш. Л. Монтеск'є, С. Московічі), в межах символічної сфери і свідомості (Ж. Бодрійяр, Е. Кассирер). Пізніше, вченими (М. Вебер, Е. Дюркгайм, О. Конт, Г. Лебон, Г. Тард) досліджувались психологічні аспекти сприймання соціальної та політичної реальності та загострили проблему масової свідомості, психологічного впливу політичних технологій (П. Г. Щедровицький). Сучасні дослідження зосереджені на проблемах масової політичної свідомості та поведінки, особливостях спільнот як соціально-психологічного явища (В. О. Васютинський), психології політичного мислення та його практичної реалізації в політичній діяльності (Т. М. Траверсе), дослідженні малих та великих соціальних груп і особливостей їх функціонуванні у соціумі (В. Д. Ольшанський). У сучасній психологічній науці досліджуються такі проблеми як технології побудови цільового іміджу політика, теоретико-методологічні аспекти проблеми сприймання особистості політичного лідера (П. Д. Фролов) та особливості конструювання образу політичного лідера у свідомості громадянина (С. Л. Чуніхіна), інформаційний вплив політичних суб'єктів на електорат (О. М. Плющ), особливості соціально-психологічних технологій впливу (А. О. Овчаров) та медіа впливу на поведінку людей (С. М. Іванченко), проте проблема впливу саме політичної реклами висвітлена недостатньо. Практична база полягає у використанні психосемантичних методик дослідження та методів статистичного аналізу. Проте, політична практика весь час поповнюється новими явищами у галузі іміджології. Таким чином, проблеми впливу на сприймання іміджу політиків є актуальною проблемою сьогодення.

Мета статті полягає у з'ясуванні психологічних особливостей сприймання іміджу політика та характеру впливу на нього політичної реклами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Проблема іміджу політика має чималий досвід в політичній і психологічній науковій думці. В самому загальному вигляді імідж можна визначити як набір певних якостей, які люди асоціюють з певною індивідуальністю. Отже, імідж – це «образ людини, який включає в себе як природні властивості особисті, так і спеціально вироблені, створені» [15, 132]. Саме імідж надає політику характеристики, які не завжди є його реальними, але обов'язково асоціюються з ним.

У психологічному словнику імідж трактують, як «сформований у масовій свідомості стереотип, сильно емоційно забарвлений образ чого-небудь або кого-небудь» [11, с. 49.]. Або розуміють, як «стереотипізований образ конкретного об'єкта, що існує в масовій свідомості. Як правило, поняття іміджу відноситься до конкретної людини, але може також поширюватися на певний товар, організацію, професію тощо. Тож, в основі іміджу лежить формальна система ролей, які людина грає у своєму житті, доповнюється рисами характеру, інтелектуальними особливостями, зовнішніми даними, одягом. Імідж формується як на основі реальної поведінки індивіда, так і під впливом оцінок і думок інших людей. При формуванні іміджу реальні якості людини тісно переплітаються з тими, які приписуються оточуючими» [4].

Отже, природа іміджу лежить в основі соціального стереотипу. Стереотип базується на певних «об'єктивних» закономірностях функціонування людської психіки. Технологічно створення іміджу, зводиться до створення масового стереотипу. В свою чергу, стереотип представляє собою «форму установки», яка виникає в процесі соціальної взаємодії і яка відрізняється значною «емоційною інтенсивністю і підвищеною стійкістю» [5, с. 12].

Серед психологічних підходів до визначення іміджу виділяють психоаналітичний, когнітивний, біхевіористичний та психосемантичний. Психоаналітичний підхід ґрунтується на теорії архетипів К. Г. Юнга та міфологічних архетипах або архетипах, притаманних певній категорії громадян. Яскравим є приклад створення іміджу на основі архетипу «персона», тобто демонстрація тих якостей, за якими політик хоче бути оціненим, та створення іміджу на базі архетипу «своя людина», наприклад імідж Б. Єльцина. Когнітивний підхід наголошує на створенні іміджу на базі стереотипів. О. В. Петрунько зазначає, що «в масовій свідомості існують когнітивні конструкти (еталонні зразки), що виконують функції критеріїв, за якими населення сприймає політичних діячів. Ці еталонні зразки актуалізуються в умовах електоральної поведінки, коли постає необхідність оцінити того чи іншого політика» [6]. Еталони, за якими громадянин оцінює політика засвоюється протягом соціально-політичного досвіду та можуть бути вилучені із буденної свідомості. Згідно з психосемантичним підходом, «людина пізнаючи світ встановлює певні конструкти та класифікації, які у подальшому визначають оціночну шкалу, за якою людина оцінює ті чи інші політичні події» [10, с. 316]. В основі підходу лежить аналіз ідеального уявлення про політика та конструювання іміджу згідно з тими характеристиками, які є найціннішими для більшості громадян. Ці критерії можуть змінюватись залежно від соціально-політичної ситуації, тому на передодні виборів проводяться дослідження за для визначення параметрів політичного лідера якого потребує електорат» [10, с. 261]. Біхевіористський підхід полягає в розробці засобів психологічного впливу, які «визиватимуть несвідомі поведінкові реакції завдяки механізмам наслідування, підкорення» [12, с. 68].

Із погляду соціальної психології, «імідж – різновид образу», і в перцептивному процесі увагу соціальних психологів зосереджено на характеристиках суб'єкта й об'єкта сприймання, які є значимими для виникнення образу. Г. М. Андреева визначає «імідж як специфічний «образ» сприйманого предмета, коли ракурс сприймання навмисне зміщений і акцентуються лише певні сторони об'єкта. Тому досягається ілюзорне відображення об'єкта або явища. Між іміджем і реальним об'єктом існує так званий розрив у вірогідності, оскільки імідж згущає фарби образу й тим самим виконує функцію механізму навіювання. У масовому поводженні стихійних груп імідж висунутих натовпом лідерів також набуває великого значення як фактор психологічного впливу, що здійснює шляхом навіювання регуляцію поведінки маси людей» [1, с. 156].

Інші дослідники поняття імідж підкреслюють, що «імідж є реальністю ілюзорного простору», а отже, «має високу регулювальну силу, тому що ілюзорний світ психологічно набагато комфортніший, ніж реальний, адже він гармонійний, цілісний, несуперечливий, отже, у ньому менше розчарувань» [2, с. 137].

Тому, варто виокремити «складники іміджу», які мають включатися до нього [9, с. 125]: 1) «специфіка соціально-психологічних, передусім групових детермінант іміджу; 2) орієнтація під час створення іміджу на груповий й особистий успіх у досягненні мети тієї або іншої діяльності; 3) використання суб'єктом під час створення іміджу самого себе (свою зовнішність, одяг, міміку, мову, інтонації, поводження й ін.) як засіб досягнення мети; 4) висока роль символів в іміджі; 5) суб'єктивна орієнтація іміджу на суб'єктивне ж відчужання законів групового сприймання» [9].

В політиці імідж сприяє позитивному ставленню до тієї чи іншої політичної фігури. Імідж виступає в ролі провідника між політиком і його аудиторією. Він слугує «відображенням як інтересів аудиторії, так і політика намагаючись поєднати, сполучити ці інтереси. Саме імідж «скорочує» шлях до електорату, оскільки електорат отримує найбільш привабливі аспекти образу політика. Крім того, він повинен відповідати ряду вимог, для того щоб легко сприйматися виборцями. Імідж пропонує матеріал, на основі якого виборці роблять свої висновки» [5, с. 19 с.].

Імідж, як «особливий психічний образ» володіє наступними характеристиками: а) це «об'єкт ідеальний, що виникає в свідомості людей, що не підлягає прямому вимірюванню і оцінити його можна тільки по відношенню, що виявляється в спілкуванні, діяльності, виборі; б) він цілісний і несуперечливий, відповідний узагальненим уявленням; в) він нестійкий, постійно вимагає свого підкріплення; г) містить обмежене число компонентів подібно стереотипу; д) він, хоча і ілюзорний, але все ж, в якійсь мірі реалістичний; е) він прагматичний, тобто, орієнтований на обмежене коло завдань, що відповідають меті та особливостям ситуації; ж) має властивість варіабельності, тобто має певну трансформацию, динамічний, завжди схильний корективам; з) передбачає сильний емоційний відгук» [8, с. 375]. Позитивний імідж політика є найважливішим фактором високого рейтингу, тому американці кажуть, що «позитивний імідж коштує мільярди доларів». Основними загальними вимоги до різних моделей політичного іміджу є: 1) простота; 2) виразність; 3) запам'ятовуваність [7, с. 97].

Імідж політика формується на підставі реально властивих певній особистості характеристик, але у відповідний спосіб «препарованих» спеціалістами. Саме вони дозволяють лідеру здійснити свої функції, в тому числі переконувати населення в правильності вибраного рішення. «Іміджеві характеристики являються певним спрощенням ситуації, оскільки вони зводять складну систему в ряд простих параметрів. Образ політика свідомо збагачується тими характеристиками, які потрібні для посилення значущості особи, але реально існують лише в потенції. Крім того, іміджеві

характеристики вносять різноманітний вклад у формування особистої влади політичного лідера і в рівній мірі піддаються свідомому конструюванню» [7, с. 368]. Образ політичного лідера, або імідж, - «це набір певних якостей, які люди асоціюють з певною індивідуальністю» [16, с. 18].

Дослідники іміджу розрізняють три складові: 1) персональні характеристики лідера (фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо); 2) «соціальні характеристики» (статус лідера, зв'язок лідера з різними соціальними групами, норми і цінності, яких дотримується лідер» [3, с. 107].

Вагомим внеском в дослідженні політичного іміджу є виокремлення певних етапів становлення іміджу політика, кожний з яких має свої «методи здійснення: перший етап – збір та аналіз інформації. На цьому етапі збирається інформація, на базі якої буде створюватися побудова іміджу. Дані класифікуються за такими категоріями: природні якості, набуті якості, соціальні характеристики, політичні характеристики, дані соціологічних досліджень. Другий етап – конструювання іміджу. Конструювання іміджу здійснюється по декільком напрямленням: зовнішня привабливість, комунікативна механіка, ділова риторика. Третій етап – адаптація кандидата до образу. Четвертий етап - апробація на електораті. Цей етап здійснюється в два кроки: перший - апробація через посередників, другий – особиста апробація, коли політик виступає в новій ролі. П'ятий етап - аналіз інформації про імідж (збір і систематизація інформації). Шостий етап - корекція іміджу» [3, с. 203].

Представники ціннісного підходу акцентують увагу на «штучному характері феномену політичного іміджу» та трактують «імідж як комунікативну одиницю, що відповідає вимогам комунікативного простору» [3]. Природа політичного іміджу обумовлює його існування у символічному просторі політики, що відображає усталену знакову систему. Багатозначність, гнучкість символів створює умови для їх комбінаторики [14], просте політичне повідомлення у вигляді символу сприймається набагато краще, ніж повідомлення, передане за допомогою більш складних форм. Вітчизняний вчений Г. Г. Почепцов вважає, що імідж як одиниця символічного світу виступає «результатом обробки величезного потоку інформації, що став невід'ємним атрибутом сучасного світу» [13, с. 342]. Виходячи із положень великої кількості робіт, присвячених вивченню політичних символів, за носієм розрізняють: «символи-ідеї», «символи-звуки», «символи-ритуали», «символи-об'єкти», «символи-суб'єкти». Незважаючи на те, що символ справді є невід'ємним елементом політичного процесу, все ж не можна «гіперболізувати» його роль у ньому.

Проблема сприймання іміджу політика у психологічній науці має декілька аспектів: 1) процес сприймання іміджу політика визначається «впливом сукупного тексту про політика та доміантними конструктами, які в ньому виявляються (Фролов); 2) проблема сприймання іміджу політика пов'язана визначенням «стратегічного образу» (С. В. Єгорова-Гантман, К. В. Плешаков) – імідж, який конструюється за допомогою політичної реклами та інших засобів для досягнення політичної мети, виходячи з певної стратегії і актуальних потреб соціального середовища; 3) сприймання іміджу політика, згідно теорії «конструктивістського структуралізму», відбувається через моделі сприймання та дій, когнітивних утворень – «габітус» (П. Бурдьє); 4) проблема сприймання іміджу політика спрямовує до понять настанови, стереотипу та системи переконань (О. В. Петрунько, П. Д. Фролов, О. М. Плющ. На сьогодні найпотужнішим засобом впливу на громадську думку є ЗМІ. Реципієнти сприймають не самого політика

як такого, а його образ, зображення, створене за допомогою комплексного інформаційного впливу на масову свідомість.

Основні точки зору на відображення дійсності в індивідуальній та масовій свідомості та відповідна методологічна база представлені у працях Ч. Осгуда та Дж. Келлі. Представник номотетичного підходу в психології Ч. Осгуд, акцентував увагу на «необхідності оцінювання суб'єктивних вражень на основі категоріальних структур, згідно з якими інформація, яку сприймає індивід класифікується та групується у свідомості і які є універсальними» [38, с. 176]. Концепція семантичного простору с трьома координатами – оцінка, сила, активність – надійно закріпилась у психологічній науці, хоча й існують певні суперечності в результатах, отриманих чисельними дослідниками. Сутність психосемантичного підходу щодо даної проблематики полягає у виявленні місця (координат) політичних лідерів у багатомірному політико-семантичному просторі та зіставлення іміджів реальних політиків з образами «ідеального політика».

Друга концепція, яка належить до ідеографічного підходу, є теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, яка представляє «когнітивну модель сприймання та подальшої обробки інформації у вигляді особистісних конструктів», які формуються в процесі індивідуального досвіду, мають індивідуальний характер у кожного індивіда та зумовлюють його оцінки, відношення до об'єктів зовнішнього світу. Відповідно до цієї теорії, Дж. Келлі були запропоновані методи виявлення особистісних конструктів та методика репертуарних решіток. Методи виявлення конструктів використовуються для того щоб виявити ті ціннісні критерії за якими відбувається оцінка зовнішніх об'єктів індивідом. Репертуарні решітки відображають взаємозв'язок між особистісними конструктами індивіда та елементами (об'єктами сприймання респондента), які оцінюються. Отже, у сучасних дослідженнях проблеми впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика переважно використовуються когнітивний та семантичний підходи, методологічну базу яких становлять положення експериментальної психосемантики про фактори детермінації семантичного простору політичної свідомості.

Висновки. Дослідження впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика дозволяє зробити наступні висновки:

1. Публічний образ політика виступає інструментом для впливу на свідомість електорату через сприйняття людьми цього образу, дозволяє ідентифікувати кандидата як особистість і виділити його з загального ряду.

2. Серед психологічних підходів до визначення іміджу виділяють психоаналітичний, когнітивний, біхевіористичний та психосемантичний.

3. Політична реклама є системою методів психологічного впливу на масову аудиторію з метою управління її політичною поведінкою, націленою на зміну або закріплення тих чи інших політичних переконань.

4. У сучасних дослідженнях проблеми впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика переважно використовуються когнітивний та семантичний підходи, методологічну базу яких становлять положення експериментальної психосемантики про фактори детермінації семантичного простору політичної свідомості.

5. Дослідницький підхід до вивчення проблеми впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика полягає у комплексному дослідженні усіх типів інформаційного впливу та виявлення конкретної ролі ЗМІ та політичної реклами.

Перспективи подальшого вивчення впливу політичної реклами на сприймання іміджу політика полягають у необхідності аналізувати не лише оцінки тієї чи іншої реклами, а також смисли, які покладені в основу її сприймання.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 378 с.
2. Богданов Е. Н. Психологические основы «Паблик рилейшнз»: [учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности психологии]. / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – [2-е изд.] – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.
3. Егорова-Гантман Е. В. Имидж лидера / Е. В. Егорова-Гантман [Электронный ресурс]. – Режим доступа до <http://www.studmed.ru/docs/document39966/contenthttp://www.studmed.ru/docs/document39966/content>
4. Краткий психологический словарь. – Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС». Л. А. Карпенко, А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – 1998.
5. Лікарчук Н. В. Формування іміджу політичного лідера в процесі виборчої кампанії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. В. Лікарчук. — Київ, 2003. — 23 с.
6. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців / В. С. Лісовий // Феномен української культури методологічні засади осмислення. — К., 1996.
7. Ольшанский В. Д. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб: «Питер», 2001. – 434 с.
8. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. – СПб: «Питер», 2003. – 544 с.
9. Петрунько О. В. Можливості прогнозування наслідків медіа-впливу на політичні настанови реципієнтів в умовах медіа-комунікації / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – Вип. 7. – С. 50.
10. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – Основы психосемантики. – [2-е изд., доп.] – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
11. Психологический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : РГУ, 1996. – С. 49.
12. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача и др. – М. : Академический проект, 2001.
13. Почепцов Г. Г. Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 2004. – 576 с.
14. Траверсе Т. М. Політична психологія: навчальний посібник / Т. М. Траверсе. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – 240 с.
15. Шепель В. М. Имиджелогия: секреты личного обаяния / В. М. Шепель. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 473 с.

Транслітерація

1. Andreyeva G. M. Sotsial'naya psikhologiya / G. M. Andreyeva. –M. : Aspekt Press, 2001. –378 s. [in Russian].
2. Bogdanov Ye. N. Psikhologicheskiye osnovy «Pablik rileyshnz»: [uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov, obuchayushchikhsya po napravleniyu i spetsial'nosti psikhologii]. / Ye. N. Bogdanov, V. G. Zazykin. – [2-ye izd.] – SPb. : Piter, 2003. – 208 s. [in Russian].
3. Yegorova-Gantman Ye. V. Imidzh lidera / Ye. V. Yegorova-Gantman [Yelektroniy resurs]. – Rezhim dostupu do

<http://www.studmed.ru/docs/document39966/content><http://www.studmed.ru/docs/document39966/content> [in Russian].

4. Kratkiy psikhologicheskii slovar'. – Rostov-na-Donu: «FENIKS». L. A. Karpenko, A. V. Petrovskiy, M. G. Yaroshevskiy. – 1998. [in Russian].
5. Lıkarchuk N.V. Formuvannya imıdzhu politichnogo lidera v protsesı viborchoı kampanii : avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02 / N. V. Lıkarchuk. — Kіiv, 2003. — 23 c. [in Ukrainian].
6. Lısoviy V. S. Ponyattya politichnoı kul'turi. Politichna kul'tura Ukraıntsiv / V. S. Lısoviy // Fenomen Ukraıns'koı kul'turi metodologıchnı zasadi osmislennya. — K., 1996. [in Ukrainian].
7. Ol'shanskiy V. D. Psikhologiya mass / D. V. Ol'shanskiy. – SPb: «Piter», 2001. – 434 s. [in Russian].
8. Ol'shanskiy D. V. Politicheskii PR / D. V. Ol'shanskiy. – SPb: «Piter», 2003. – 544 s. [in Russian].
9. Petrun'ko O. V. Mozhlivostı prognuzuvannya naslıdkiv medıa-vplivu na politichni nastanovi retsipiıntiv v umovakh medıa-kunikatsii / O. V. Petrun'ko // Problemi politichnoı psikhologii ta її rol' u stanovlenni gromadyanina Ukraıns'koı derzhavi. – Vip. 7. – S. 50. [in Ukrainian].
10. Petrenko V. F. Osnovy psikhosemantiki / V. F. Petrenko. – Osnovy psikhosemantiki. – [2-ye izd., dop.] – SPb. : Piter, 2005. – 480 s. [in Russian].
11. Psikhologicheskii slovar'. – 2-ye izd., pererab. i dop. / pod red. V. P. Zinchenko, B. G. Meshcheryakova. – M. : RGU, 1996. – S. 49. [in Russian].
12. Politicheskaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye dlya vuzov / pod obshch. red. A. A. Derkacha i dr. – M. : Akademicheskii proyekt, 2001. [in Russian].
13. Pocheptsov G. G. Imidzhelogiya / G. G. Pocheptsov. – M. : «Refl-buk», K. : «Vakler», 2004. – 576 s. [in Russian].
14. Traverse T. M. Politichna psikhologiya: navchal'niy posibnik / T. M. Traverse. – K.: Parlaments'ke vid-vo, 2013. – 240 s. [in Ukrainian].
15. Shepel' V. M. Imidzhelogiya: sekrety lichnogo obayaniya / V. M. Shepel'. – Rostov n/D.: Feniks, 2005. – 473 s. [in Russian].

Levchenko A.O., Zhigarenko I.E.

Features of the influence of political advertising on the perception of the image of a politician

The article presents an analysis of the psychological characteristics of the perception of the politician's image and the nature of the influence of political advertising on him. The study of the influence of political advertising on image perception policy makes it possible to draw the following conclusions:

1. *The public image of politics acts as an instrument for influencing the electorate's consciousness through the perception of people of this image, which allows identifying the candidate as a personality and distinguishing him from the general line.*
2. *Psychoanalytic, cognitive, behavioral and psycho-semantic are distinguished among psychological approaches to the definition of image.*
3. *Political advertising is a system of methods of psychological impact on a mass audience in order to manage its political behavior, aimed at changing or consolidating certain political beliefs.*
4. *In modern studies of the influence of political advertising on the perception of the image of politics, predominantly used cognitive and semantic approaches, the methodological*

basis of which is the position of experimental psycho-semantics about the determinants of the semantic space of political consciousness.

5. The research approach to study the problem of the impact of political advertising on image perception policy is to integrate the study of all types of information influence and to identify the specific role of the media and political advertising.

Key words: *image of politics, influence, political advertising, political leader, electoral orientation, perception.*

Левченко Олександр Олегович – магістрант 2 курсу спеціальності «Психологія» (спеціалізація «Практична психологія») Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк;

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк

УДК 159.942.5-055.2:612.63

Літвінова О. В.

ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЖІНКИ ПІД ЧАС ВАГІТНОСТІ

В статті акцентується увага на проблемі вивчення особливостей емоційного стану жінки під час вагітності, особливо актуальною в сучасних нестабільних умовах життя українського суспільства. Представлено аналіз теоретичних підходів щодо впливу вагітності на перебіг емоційних станів жінки та взаємозв'язку її емоційних переживань з внутрішньоутробним розвитком майбутньої дитини. Зазначено, що основними емоційними переживаннями жінки під час вагітності є: тривожність, недовірливість, образливість, страх за майбутню дитину, страх перед пологами, емоційна лабільність, дратівливість. Проведене емпіричне дослідження вагітних жінок дозволило констатувати що їм притаманний середній рівень тривожності, що допомагає жінки адаптуватися до вагітності та сприяє її обережності. Тривожність позитивно корелює із нервово-психічною напругою та має зв'язок із сімейним статусом жінки.

Ключові слова: *вагітність, емоційні стани, внутрішня картина вагітності, тривожність, нервово-психічна напруга, страх.*

Постановка проблеми. Для жінки, яка живе у XXI столітті, в час, який насичений техногенними та екологічними катастрофами, коли має місце погіршення економічного, політичного та соціального становища, зачаття, виношування дитини і пологи протікають в умовах хронічного психосоціального стресу. Тому, останнім часом проблема материнства встає перед нашим суспільством дуже гостро, перш за все, із-за зниження рівня народжуваності і збільшення кількості жінок, які відмовляються від своїх новонароджених дітей. Особливості переживання своєї вагітності, сприйняття жінками цього періоду багато в чому впливає на відношення до своєї майбутньої дитини, прийняття або неприйняття її в своє життя.

Усвідомлення жінкою вагітності може стати для неї як довго очікуваною звісткою, так і несподіваною, в її свідомості починають боротися дві тенденції: з одного боку – це відчуття дорослості, а з іншого – інфантильні тенденції, що проявляються у прагненні до турботи з боку близьких людей, підвищеною чутливістю, емоційністю та страхами перед майбутнім. Емоційні коливання пов'язані із зміною гормонального фону та фізіологічного перебування організму майбутньої мами. Тому, знання про зв'язок емоційного фону вагітної жінки та його вплив на розвиток дитини є вкрай важливим, це формує усвідомлене материнство, розвиває розуміння необхідності турботи про своє фізичне та психічне здоров'я і, як наслідок, про здоров'я майбутньої дитини.

Таким чином, головне завдання психологів, лікарів, соціальних працівників, які супроводжують вагітну жінку полягає в тому, щоб в цих складних умовах сьогодення сформувати у неї адекватне і позитивне ставлення до своєї вагітності, навчити вагітних жінок навичкам саморегуляції, що дозволило б їй впоратися з важкими життєвими ситуаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення психологічних особливостей вагітної жінки не нова в психології, вона представлена дослідженнями багатьма зарубіжними та вітчизняними науковцями: опис самосприйняття вагітних жінок (О. М. Васильченко, Г. Г. Філіппова); вплив стресу матері на процес вагітності і пологів (О. І. Захаров, Ж. В. Зав'ялова); психофізіологія вагітних жінок (Л. Перну, Н. В. Боровікова); виховання в утробі матері (А. Бергін); проблеми психологічної готовності до материнства (Н. П. Коваленко); психопрофілактика і психокорекція емоційного стану жінки у період вагітності і пологів (Н. П. Коваленко, Г. Г. Філіппова). Але сучасна ситуація, з її підвищеною стресогенністю та травматичністю вимагає більш ретельної уваги до вагітної жінки і до необхідності знаходження ефективних засобів підтримки збалансованості її емоційного стану.

Засновник теорії трансакційного аналізу Е. Берн вважав, що ситуація зачаття людини може сильно впливати на його долю. Залежно від того, як планувалося зачаття – холоднокривно і педантично, темпераментно, з розмовами і обговореннями, або при мовчазній пристрасній згоді, а сама ситуація була результатом випадковості, пристрасної, любові, насильства, обману, хитрості або байдужості – формується «зачаткова установка». Вона відбивається в життєвому сценарії майбутньої дитини, оскільки відношення батьків до інтимного життя позначається на їх відношенні до дитини [7].

Андре Бергін відзначала взаємозв'язок між певними подіями, що відбувалися під час вагітності, або самопочуттям матері в цей період і певними відхиленнями, чимось незвичайним, на їх власну думку, в характері або поведінці їх дитини. І відзначила, що допологовий досвід впливає на відтворення мозком дитини емоційних станів матері і ці емоційні стани можуть стати домінуючими у дитини після її народження, тому що материнські емоції та емоції батька, що поступають через емоційний відклик на них, проникають в плід [1].

Ленг Р. Д. і Френк Лейк стверджували, що пренатальні спогади роблять найбільший вплив, оскільки вони є першими [2].

Як відзначають І. В. Брутман, А. Я. Варга, І. В. Добряков, М. С. Радіонова, навіть найбажаніша вагітність забарвлюється суперечливим афектом, в якому одночасно співіснують радість, оптимізм, надія і насторожене очікування, страх, печаль. Тут і побоювання, і страхи, що пов'язані з майбутніми пологами, іноді доходять до паніки і невпевненості в своїх силах народити і стати повноцінною матір'ю; і страх за здоров'я майбутньої дитини, стурбованість можливим погіршенням матеріального становища сім'ї тощо [3].

Мальгіна Г. Б., Ветчаніна О. Г., Проніна Т. О. виявили, що характерними патологіями вагітних з хронічним психосоматичним стресом є токсикоз першої половини вагітності (46,26 %), ранній розвиток гестозів (45,45 %). На фоні перерахованих ускладнень формується хронічна плацентарна недостатність в III триместрі (56,65 %). В результаті новонароджені в 76 % випадків народжуються в стані гіпоксії різного ступеня і в 28,21 % випадків їм потрібна тривала реабілітаційна терапія. Вагітність у жінок з маркерами психосоматичного стресу в 80,43 % випадків закінчується терміновими пологами, в 16,63 % – передчасними пологами, в 10,86 % – викиднями, що свідчить про порушення формування родової домінанти [8].

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити основні показники емоційного стану жінки під час вагітності, з'ясувати їхню залежність від віку вагітної та її сімейного статусу.

Основний зміст. Сучасна жінка, життя якої обтяжене багатьма проблемами, дуже часто приходить психологічно не готовою до материнства, оскільки відбувається особистий конфлікт пріоритетів, системи цінностей, дійсних мотивів збереження вагітності, що супроводжується труднощами входженням в нову соціальну роль матері, що так само відбивається на її емоційному стані і може сприяти розвитку невротичних порушень.

Вагітність – це подія, яка викликає велику кількість різноманітних емоцій в залежності від багатьох факторів і які будуть супроводжувати жінку протягом дев'яти місяців її життя, а можливо і більше. Внутрішня картина вагітності (ВКВ) на думку О. М. Васиної, О. Г. Евланової, О. О. Чекмаєвої – це комплекс відчуттів, переживань і уявлень жінки, пов'язаних з її вагітністю, образ вагітності, що формується у неї, на основі якого вона будує свою поведінку, спрямовану на пристосування до вагітності або усунення її [4].

Коваленко Н. П. зазначає що вагітність – це гострий перехідний період, який супроводжується різноманітними переживаннями. Для багатьох жінок результат вагітності може бути величезним зрушенням до справжньої зрілості і зростання самоповаги. Для інших навпаки, це може бути «патологічним станом, потенційно навантаженим відчуттям провини материнсько-дитячих стосунків» [5, с. 46].

Дослідження В. Р. Ушакової довело, що важливий вплив на перебіг вагітності мають такі фактори, як негативні емоції, психічне напруження, стомлення, тривога, депресії, які можуть бути етіологічними чинниками виникнення акушерських ускладнень [9].

Тривога є основним емоційним станом людині в ситуації невизначеності і очікування, суб'єктивно характеризується відчуттям внутрішньої напруги з активізацією реакцій вегетативної нервової системи.

Така емоція як страх, викликає певні захисні реакції вегетативної нервової системи і всього організму. Страх – це емоційний стан, що відображає захисну біологічну реакцію людини або тварини при переживанні реальної або уявної небезпеки для здоров'я і благополуччя. Серед основних страхів вагітних жінок дослідники виокремлюють: необхідність зміни звичного ритму життя і розставання із старими звичками; страх перед майбутніми соціальними змінами: втрата роботи, кваліфікації, фінансової незалежності; страх перед зміною зовнішності; страх втрати привабливості для чоловіка; страх ускладнень вагітності: за себе і за дитину; страх жіночої консультації: гінеколога, майбутніх аналізів, обстежень, вірогідність потрапляння до лікарні на збереження; страх не відбутися як матір, не справитися з пологами і з новонародженим;

страх майбутнього болю, страх смерті в пологах, можливої кровотечі; перед самими пологами може з'явитися страх перед пологовим будинком; страх самоти.

Характеристики вагітної жінки; її емоційні реакції; особливості взаємовідносин з навколишніми людьми – все це робить вплив на розвиток дитини, починаючи з внутрішньоутробного періоду.

В ідеалі, вагітність повинна протікати спокійно, з переважанням позитивного настрою та емоцій радості від майбутнього народження малюка та щасливого очікування пологів і народження дитини. Періодично можуть виникати емоційні розрядки (плач, смуток, помірна дратівливість) і помірні струси для вироблення адреналіну (легкий переляк, азарт, грамотно вирішеними конфліктами) (табл.1).

Таблиця 1

Особливості прояву психоемоційних станів у вагітних жінок

Характер емоційного стану	Особливості переживань	Особливості відчуттів	Домінуюча мислеформа
Тривожність	Схильність до неспокою і страхів, як обґрунтованих, так і необґрунтованих	Порушення ритму дихання, серцебиття, запаморочення	«Я боюся чогось» «Я не умію» «Я не зможу» «Я не встигну»
Недовірливість	Невпевненість в собі та в партнері	Серцевий біль, втрата апетиту, нервова напруга, плаксивість	«Мене не цінують» «Я нікому не вірю» «Мене не люблять» «Мені мало приділяють уваги»
Образливість	Ранимість, залежність від зовнішніх оцінок, подій, взаємин	Млявість, смуток, застрягання на негативних думках, головний біль, нудота	«Я не дуже красива» «Мене можуть покинути» «У мене немає щастя» «Він, напевно, любить ще когось»
Емоційна нестабільність	Часта зміна настрою, незалежно від ситуації	Неконтрольовані сльози або ейфорія, радість	«Я не можу нічого зробити із сльозами» «Радість наповнює мене»
Страх за дитину	Фантазії, нав'язливі думки про загрозу життя дитини	Спазм усередині, завмирання серця, млявість, відчуття безсилля, запаморочення	«Він перестав дихати» «Він не ворухиться» «Мені страшно»
Страх пологів	Страх невідомості, страх смерті, страх медичних	Спазм внизу живота, слабкість в ногах, запаморочення	«Я помру» «Це жахливо»

	послуг		
Дратівливість	Швидка втомлюваність, відчуття наростаючої тяжкості в тілі, втрата рухливості	Болі в спині, набряклість, неприйняття власного тіла	«Я важка, незграбна» «Я неприваблива» «Я ніколи не стану стрункою» «Чоловік винен, що я стала така»

Для проведення експериментального дослідження, спрямованого на виявлення емпіричних показників емоційних станів вагітних жінок, було сформовано вибірку, яку склали 52 жінок (другого і третього триместрів вагітності), з попередньої бесіди було виявлено, що 8 жінок самотні, 44 заміжні; у офіційному шлюбі знаходяться 37 осіб, в цивільному – 7. Середній вік вагітних жінок склав 25 років. Дослідження проводилося на базі жіночих консультацій, на добровільній основі. Серед вагітних: 56,6 % мають вищу освіту; 43,3 % – середню освіту; 43 % вагітних жінок працює; 56,6 % не працює; 20 % чекають другу дитину; 80 % чекають першу дитину.

Анкетування вагітних жінок виявило, що в 90 % випадків тривожні стани вагітних пов'язані з членами сім'ї, це взаємовідносини з батьком дитини та іншими родичами. Стосунки з власною матір'ю оцінили як погані – 5,8 %, як середні – 32,7 %, стосунки з чоловіком оцінили в 4 бали (з можливих п'яти) – 50 %, в 3 бали – 10 %. Виявлено, що в 100 % випадків тривожні стани пов'язані з соціальними чинниками – це матеріальне становище, яке жінки оцінюють як середнє – 60 %, низьке – 40 %. Таким чином, погіршення стосунків із членами сім'ї, на наш погляд, пов'язане з відсутністю необхідної підтримки з боку близької людини, з невинуватеністю надій на співпереживання і взаємодопомогу, яку так чекають жінки (основна маса жінок народжує у відсутності чоловіка). Вагітні, які оцінюють свої стосунки з чоловіком на 5 балів (таких виявилось 40 %), бажають в пологах бачити його своїм партнером. Потрібно відзначити, що самотні жінки оцінюють свої пологи в 2–3 бали і в пологах бажають бачити лише лікаря або взагалі нікого. Природа майбутнього материнського відношення залежить від досвіду взаємодії з власною матір'ю в дитинстві і від того, як мати ставилась до своєї вагітності і пологів.

Уявлення про пологи з розповідей мам і бабусь в групі досліджуваних розподілилось таким чином: 50 % – нормально, 30 % – середньо, 10 % – важко, тобто реальне враження від пологів тяжіє до важких переживань, оскільки опитані жінки оцінюють свої майбутні пологи в балах: на 2 бали – 5,8 %, на 3 бали – 23,1 %, на 4 бали – 32,7 %, на 5 балів – 38,4 %. Це узгоджується з високим рівнем травматизму, хворобливості, проблемності розродження у наш час і небажанні багатьох жінок проходити курси психологічної підготовки до пологів. Потрібно відзначити, що жінки не лише не проходять підготовку до вагітності і пологів – 19,2 %, але і не бажають готуватися – 38,5 %. Інформацію про вагітність і пологи дізнаються 63,5 %, а 36,5 % жінок, навіть не цікавляться.

При дослідженні підсвідомих процесів за допомогою аналізу образів сновидінь виявилось, що найбільша кількість образів, що часто виявляються уві сні, – це «проходження через перешкоди» і «гості і багато гостей» – 36,5 %. Вони свідчать про напругу і перевантаження психоемоційної сфери, що не дає повної релаксації під час сну і відображає тривожні думки про труднощі пологів. Проте, 23,1 % бачать уві сні «квіти» і

«плоди», що говорить про позитивні уявлення майбутніх пологів, як нормального природного явища і про відсутність підсвідомої емоційної напруги.

Відповіді на питання про очікувані емоції в пологах показують, що до пологів позитивний настрій на них виникає в 36,5 % жінок. Це старанність в пологах, радість чекання, збудження, прагнення до успішного результату пологів, надія на краще. А негативний настрій спостерігається у 63,6 % жінок – це страх, тривога, самота, тобто такий емоційний стан як «безпорадність» підтверджує наявність труднощів у невідготовлених жінок – 60 %. Цікавий факт, що відчуття самоти в пологах відзначили повторнородящі. Це пов'язано з тим, що раніше не було прийнятним знаходження чоловіка в пологах, і зараз, коли це доступно, вони вибирають на пологи чоловіка або матір.

Серед найбільш поширених емоційних проявів вагітної жінки, як зазначалось вище, є тривога, яка, на думку Р. Ліхі має адаптивну функцію і дозволяє людині виживати, проявляючи обережність [6]. Безпечне проживання тривоги – це, свого роду, джерело успіху, і у випадку з вагітністю, воно дозволяє жінці турбуватися про себе, вести здоровий спосіб життя, дбаючи про здоров'я майбутньої дитини. Тобто, ми говоримо про наявність прийнятного, «корисного» рівню тривоги і «корисних» переживань про стан власного здоров'я і здоров'я майбутнього дитини.

Використання опитувальника «Особистісна шкала прояву тривоги» Дж. Тейлора в адаптації Т. О. Немчина дало можливість встановити, що на рівень тривожності впливає вік вагітних жінок, сімейний статус (самотня або у шлюбі) і психологічна підготовка до пологів (відвідують або не відвідують заняття з психологічної підготовки до пологів) (табл. 2).

Таблиця 2

Результати дослідження тривожності у вагітних жінок

Рівень тривоги	Кількість жінок, %
Дуже високий	13,5
Високий	13,5
Середній з тенденцією до високого	32,6
Середній з тенденцією до низького	40,4

Дуже високий та високий рівень тривожності притаманний саме самотнім жінкам, у яких відсутня підтримка чоловіка, вони мають складне матеріальне становище і у вирішенні важливих питань можуть покладатися тільки на себе. Рівень тривожності з тенденцією до високого спостерігається також й у жінок, що знаходяться у шлюбі, чинниками якої можуть бути як інтрапсихічні чинники (психологічний профіль особистості вагітної), так і інтерпсихічні чинники – стосунки з чоловіком; стосунки з батьками, відсутність у подружньої пари власного житла; загальне емоційне забарвлення зовнішнього, соціального простору, складні суспільні процеси. На сьогоднішній день українське суспільство потребує від необхідності вирішувати складні економічні, політичні питання, у поєднанні із військовим конфліктом на сході держави, тому постійне інформаційне навантаження не може не впливати на емоційний фон громадян, особливо жінок, які очікують на дитину. Про свої побоювання про майбутнє, жінки говорили в первинній бесіді, акцентуючи увагу на своїй розгубленості, неможливості прогнозувати майбутнє, страхи за майбутнє життя дитини і загального положення родини, яке є невизначеним, нестабільним, залежним від зовнішніх обставин. Середній рівень тривоги, з тенденцією до низького, все ж таки притаманний жінкам, які

знаходяться в офіційному шлюбі і які більш впевненими у майбутньому, мають підтримку, турботу з боку чоловіка.

Дослідження особливостей прояву нервово-психічної напруги за опитувальником Т. О. Немчиним показало, що 13,5 % вагітних жінок мають сильно виражений рівень напруги, що проявляється в постійній психічній напрузі, негативних переживаннях, накопиченні негативних емоцій, роздратованості, підвищеної чутливості. Помірна вираженість нервово-психічної напруги спостерігається у 46,2 % жінок, тобто цей рівень передбачає уважність до внутрішнього стану, не перебільшення важкості і не ігнорування певних неприсмних відчуттів. Такі жінки більш усвідомлені в своїй вагітності, мають адаптивний рівень нервово-психічної напруги. Слабо виражена напруга виявлена у 40,3 % вагітних, такі жінки повільні, спокійні, розслаблені, вони отримують необхідний їм рівень турботи та уваги, їхні потреби задоволені і все це позитивно впливає на розвиток майбутньої дитини. Показники рівню тривожності позитивно корелюють з показниками нервово-психічної напруги ($r=0,572$; $p\leq 0,05$), тобто тривожні жінки бояться втратити контроль над ситуацією, прагнуть управляти усім процесом своєї вагітності, хатніми справами, стосунками з близькими, а це, а свою чергу, може перевищити межі корисності і викликати перенапруженість. Нервово-психічна напруга буде проявлятися у втраті гнучкості та здатності діяти за ситуацією, нездатністю зосередитися, зниженням уважності та швидкості переробки інформації, яка може поступати як ззовні (від лікарів), так і внутрішньої інформації (вміння відчувати зміни в тілі та вчасно зреагувати на них).

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показало що вагітність проявляється переживанням низки емоційних станів – тривожності, напруги, які залежні від таких інтерпсихічних чинників, як: сімейний статус, матеріальне становище, наявність власного житла, так і від таких психологічних чинників, як: емоційна близькість із матір'ю, попередній досвід вагітності та пологів, а також наявних знань щодо вагітності та пологів. Для вагітних характерні емоції очікування і прогнозу, а саме: хвилювання, тривога, страх, нервові напруження. Оскільки під час вагітності відбуваються коливання настрою, підняття на рівень свідомості колишніх тривог, фантазій, незавершених конфліктів, виникає страх за дитину, хвилювання за майбутнє, жінка стає більш сензитивною, що потребує підтримки близьких людей. Під час вагітності весь організм жінки зазнає значних змін, що само по собі сприяє розвитку тривоги. Фізіологічна перебудова в центральній нервовій системі призводять до того, що перетвома, ослаблений фізичний стан цілком може привести до неспокою. Тобто, майбутня мама із самого початку, за фізіологічними показниками, схильна до тривожності. Тому, дуже важливим для вагітної жінки має бути психологічний супровід, робота по опрацюванню «некорисних» тривожних думок, переживань, що дозволить знизити нервову напругу, зробити вагітну жінку більш спокійною, але усвідомленою у своїх відчуттях та емоціях.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всієї проблеми щодо вивчення емоційних станів жінки під час вагітності. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у вивченні перебігу емоційних станів в різні триместри вагітності, вивчення основних страхів, залежності рівнів проявів тривоги від віку вагітної жінки, а також у розробці та апробації програми психокорекційних заходів, заснованих на принципах арт-терапії та когнітивної терапії.

Література

1. Бертин А. Воспитание в утробе матери, или рассказ об упущенных возможностях / А. Бертин. – СПб. : МНПО «Жизнь», 1992. – 205 с.
2. Боровикова Н. В. Психологические аспекты трансформации Я–концепции беременной женщины : сборник материалов конференции «Перинатальная психология и нервно-психическое развитие детей» / Н. В. Боровикова; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=931>.
3. Брутман В. И. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности / В. И. Брутман, М. С. Радионова // Вопросы психологии. – 1997. – № 7. – С. 38–47.
4. Васина А. Н. Хрестоматия по перинатальной психологии: Психология беременности, родов и послеродового периода / А. Н. Васина. – М. : УРАО, 2005. – 328 с.
5. Коваленко Н. П. Психологические особенности и коррекция эмоционального состояния женщины в период беременности и родов / Н. П. Коваленко. – СПб. : СПбГУ, 1998. – 220 с.
6. Лихи Р. Свобода от тревоги. Справься с тревогой, пока она не расправилась с тобой / Р. Лихи. – СПб. : Питер, 2018. – 368 с.
7. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен : учебное пособие / Р. В. Ованесова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
8. Мальгина Г. Б. Перинатальные проблемы, связанные с психоэмоциональным стрессом при беременности и их коррекция / Г. Б. Мальгина, Е. Г. Ветчанина, Т. А. Пронина // Материалы Всероссийской конференции с международным участием «Перинатальная психология и медицина». – Иваново, 2001. – С. 35–38.
9. Ушакова В. Р. Ефективність впроваджених заходів медико-психологічної підтримки сім'ї в період очікування дитини / В. Р. Ушакова; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/1761/1505>

Транслітерація

1. Bertin A. Vospitaniye v utrobe materi. ili rasskaz ob upushchennykh vozmozhnostyakh / A. Bertin. – SPb. : MNPO «Zhizn». 1992. – 205 s.
2. Borovikova N. V. Psikhologicheskkiye aspekty transformatsii Ya–kontseptsii beremennoy zhenshchiny: sbornik materialov konferentsii «Perinatalnaya psikhologiya i nervno-psikhicheskoye razvitiye detey» / N. V. Borovikova; [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=931>.
3. Brutman V. I. Formirovaniye privyazannosti materi k rebenku v period beremennosti / V. I. Brutman, M. S. Radionova // Voprosy psikhologii. – 1997. – № 7. – S. 38–47.
4. Vasina A. N. Khrestomatiya po perinatalnoy psikhologii: Psikhologiya beremennosti. rodov i poslerodovogo perioda / A. N. Vasina. – M. : URAO. 2005. – 328 s.
5. Kovalenko N. P. Psikhologicheskkiye osobennosti i korrektsiya emotsionalnogo sostoyaniya zhenshchiny v period beremennosti i rodov / N. P. Kovalenko. – SPb. : SPbGU. 1998. – 220 s.
6. Likhi R. Svoboda ot trevogi. Spravsya s trevogoy. poka ona ne raspravilas s tobey / R. Likhi. – SPb. : Piter. 2018. – 368 s.
7. Ovcharova R. V. Roditelstvo kak psikhologicheskyy fenomen : uchebnoye posobiye / R. V. Ovanesova. – M. : Moskovskiy psikhologo-sotsialnyy institut. 2006. – 496 s.

8. Malgina G. B. Perinatalnyye problemy. svyazannyye s psikhoemotsionalnym stressom pri beremennosti i ikh korrektsiya / G. B. Malgina. E. G. Vetchanina. T. A. Pronina // Materialy Vserossiyskoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem «Perinatalnaya psikhologiya i meditsina». – Ivanovo. 2001. – S. 35–38.

9. Ushakova V. R. Efekty`vnist` vprovadzheny`x zaxodiv medy`ko-psy`xologichnoyi pidtry`mky` sim'yi v period ochikuvannya dy`ty`ny` / V. R. Ushakova; [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu : <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/1761/1505>

Litvinova O.V.

EMPIRICAL INDICATORS OF THE EMOTIONAL CONDITION OF A WOMAN DURING PREGNANCY

The article focuses on the problem of studying the characteristics of the emotional states of a woman during pregnancy, which is especially important in today's unstable living conditions of Ukrainian society. An analysis of theoretical approaches to the study of the effect of pregnancy on changes in the emotional experiences of women, as well as the relationship of emotions of a pregnant woman and the intrauterine development of the unborn child is presented. An analysis of the literature has shown that the main emotional experiences of women during pregnancy are anxiety, distrust, touchiness, fear about the child, fear of the upcoming birth, changes in mood, irritability. An empirical study of pregnant women made it possible to state that most of them have an average level of anxiety, which is necessary for adaptation, facilitates the exercise of caution. Anxiety is positively correlated with neuro-psychological tension and the level of its manifestation is associated with the marital status of women.

Key words: pregnancy, emotional states, internal picture of pregnancy, anxiety, psychological stress, fear.

Літвінова Ольга Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

УДК 159.92

Лозіна В.Е.

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТІКАННЯ І СПОСОБІВ ЛІКУВАННЯ ПТСР У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті проаналізовано поточні знання ПТСР і представлено роль аллостазу як нову перспективу в фундаментальних дослідженнях ПТСР. Проаналізовано область досліджень, заснованих на фактичних даних в медицині, особливо в контексті додаткового медичного втручання для пацієнтів з ПТСР. Наведено аргументи на підтримку уявлення про те, що майбутнє клінічних і трансляційних досліджень в ПТСР полягає в систематичній оцінці результатів досліджень в лікуванні, щоб забезпечити найбільш ефективне лікування в інтересах пацієнта.

Ключові слова: особистість, посттравматичні стресові розлади, аллостаз.

Постановка проблеми. Наразі наше суспільство переживає події, які, по-перше, мають затяжний характер, а по-друге, дадуть довготривалі наслідки для різних сфер

суспільного життя і так чи інакше усіх прошарків населення. Стрес, який фізіопатологічних результатів. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є психічним розладом, який є результатом досвіду або свідoctва травматичних або небезпечних для життя подій. ПТСР має глибокі психобіологічні кореляти, які можуть завдати шкоди повсякденному життю людини і стати загрозою для життя. У світлі поточних подій світу (наприклад, затяжних бойових дій, військових інцидентів, тероризму, впливу певних екологічних токсинів) в наступному десятилітті очікується різке зростання числа пацієнтів з діагнозом ПТСР. ПТСР є серйозною проблемою громадської охорони здоров'я, що змушує шукати нові парадигми і теоретичні моделі для поглиблення розуміння стану і розробки нових і поліпшених способів лікування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У той час як термінологія ПТСР виникла відносно скоро після В'єтнамського конфлікту, спостереження, що травматичні події можуть привести до безлічі психобіологічних проявів, не нова. Під час громадянської війни у США такий розлад, пов'язаний з ПТСР, називався синдромом «Да Коста», за ім'ям американського терапевта Якоба Мендеса Да Коста (1833-1900 рр, військовий госпіталь у Філадельфії). Синдром був вперше описаний ABR Myers (1838-1921) в 1870 році як поєднання втоми, задишки, здуття дихання, серцебиття, потовиділення, тремору, болювого відчуття в лівому перикарде, втоми, збільшення симптомів при зусиллях, що іноді завершується непритомністю. Було відзначено, що синдром швидше нагадує відмову від емоцій і страху, а не «зусилля», з якими звичайні суб'єкти беруть участь у вирішенні проблем. У 1871 році американська наука спільнотою повідомила, що розлад найчастіше зустрічається у солдатів під час стресу, особливо коли мова йшла про страх. Синдром все частіше спостерігався під час Громадянської війни і під час Першої світової війни. В залежності від подій, що стали наслідком масових симптомів ПТСР, і країни виникнення, сукупність цих симптомів називали «комбатантським синдромом», «в'єтнамським синдромом», «афганським синдромом», і т.п. Найглибше проблема була вивчена на матеріалах війни у В'єтнамі американськими дослідниками Френком Пьюселіком та ін.

Мета статті – визначити актуальні напрями дослідження особливостей протікання і способів лікування ПТСР у сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аллостаз належить до процесу психобіологічного регулювання, яке забезпечує емоційну стабільність за допомогою зміни стану, пов'язаного зі стресом. Психоемоційний стрес можна визначити як суттєвий недолік або критичну невідповідність зовнішнього світу внутрішнім вимогам і очікуванням особистості. Травматичні події, які викликають ПТСР, є прекрасними прикладами таких обтяжливих вимог, які призводять до свідомого чи несвідомого переживання з боку суб'єкта своєї нездатності впоратися. Сприйняття стресу часто пов'язано з психологічними проявами тривоги, дратівливості і гніву, сумними і пригніченими настроями, напруженістю і втомою, а також з певними тілесними проявами, включаючи потіння, збільшення серцевого ритму або зниження артеріального тиску, і кишкові судоми і дискомфорт. Ці ознаки відображають спектр психобіологічних симптомів в ПТСР. Ці прояви зазвичай пов'язані з характером стресу, його тривалістю і тяжкістю.

Відомий французький фізіолог дев'ятнадцятого століття Клод Бернард (1813-1878) вперше запропонував ідею, що захист внутрішнього середовища (*le milieu intérieur*, 1856) є фундаментальною особливістю фізіологічного регулювання в системах ссавців, звідки і походить термін «гомеостаз».

На початку 1930-х років Уолтер Кеннон (1871-1945) припустив, що організми беруть участь в динамічному процесі коригування фізіологічного балансу внутрішнього середовища у відповідь на мінливі умови навколишнього середовища.

Ганс Сельє (1907-1982) встановив кардинальні моменти «Узагальненої відповіді на стрес» в своїй демонстрації узгоджених фізіологічних реакцій на стресові проблеми.

Фізіологічні наслідки стресу. Стрес змінює регуляцію як симпатичної, так і парасимпатичної гілок вегетативної нервової системи з наступними змінами в гіпоталамічному контролі ендокринної реакції, контрольованої гіпофізом.

Автономна активація і підвищення гормонів, в тому числі, продукуються віссю гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової залози, відіграють вирішальну роль в регуляції механізмів імунного спостереження, опосередкованих клітинами, включаючи виробництво цитокінів, які контролюють запальні і загоювальні функції.

Якщо коротко, сприйняття стресу призводить до значного навантаження на фізіологічну регуляцію, включаючи добове регулювання, сон і психо-нервово-ендокринно-імунну взаємодію. Якщо коротко, стрес - це глибокі зміни в крос-регуляції і взаємодії гормонально-імунної регуляторної осі. Досвід стресу, а також травматичної події і тривожні спогади з цього приводу - викликають первинну відповідь ендокринної системи, яка включає вивільнення глюкокортикоїдів (ГК).

ГК регулюють клітинну імунну активність системно і локально.

Вони блокують утворення прозапальних цитокінів (наприклад, інтерлейкіну, і цитокінів на молекулярному рівні, але можуть також незначно впливати на цитокіни типу 2).

Чистий ефект стимулюючих імунних клітин полягає в ослабленні активації і проліферації імунних Т-клітин при збереженні продукції антитіл.

Секреція по корі надниркових залоз знаходиться під контролем переднього гіпофізарного адренкортикотропіну (АСТН).

Імунні проблеми викликають прозапальні цитокіни (наприклад, IL-1 β , IL-6), які викликають гіпоталамічну секрецію фактора вивільнення кортикотропіну фактора АКТГ (CRF) у тварин і у людей.

Стресові стимули також призводять до значної активації симпатичної нервової системи і підвищення рівнів прозапальних цитокінів (тобто IL-1 β і IL-6). Звідси випливає, що наслідки стресу нерівномірні. У деяких людей психопатологічний і фізіопатологічний вплив стресу може бути значно вище, ніж у інших. Результат стресу може бути багатовалентним.

Алlostаз і гетеростаз. Термін «гетеростаз» виник з дослідження стресу, щоб описати ситуацію, коли вимоги до організму перевищують притаманну йому фізіологічну граничну здатність. Стерлінг і Ейер використовували термін «алlostаз» для опису подій, які включають системне регулювання свідомості і тіла, щоб відновити стрес, а не локальний зворотній зв'язок.

Алlostатичне регулювання тепер означає відновлення і підтримання внутрішнього балансу і життєздатності в умовах мінливих обставин, пов'язаних зі стресом. Воно охоплює ряд поведінкових і фізіологічних функцій, які направляють адаптивну функцію регулювання гомеостатичних систем у відповідь на подразники.

Лікування ПТСР є складним, як з точки зору доступних методів лікування, так і з безліччю можливостей травми, які його викликають. Першим кроком має бути правильний діагноз ПТСР відповідно до критеріїв DSM-IV, включаючи оцінку супутньої захворюваності. Потім слід лікування з різним ступенем доведеної ефективності.

Історично склалося так, що на початку 80-х років почалося дослідження ефективності лікування ПТСР.

З тих пір було створено безліч тематичних досліджень, присвячених різним видам ПТСР.

В цілому, як когнітивні поведінкові підходи, так і селективні режими інгібітора зворотного захоплення серотоніну виявилися ефективними для лікування різних видів ПТСР. У той же час є також свідчення того, що інші методи лікування, такі як психодинамічна психотерапія, гіпнотерапія, десенсибілізація і регенерація очей, також можуть бути ефективними; хоча їх дані отримані з менш численних і менш контрольованих досліджень (т. е. відкритих випробувань або звітів про випадки) (41, 42). Що стосується комбінованих методів лікування, то історично не було систематичних зусиль з вирішення питання про цінності поєднання ліків з психотерапією і / або комбінаціями ліків. Втручання ПТСР ускладнюється ще й тим, що супутні захворювання (наприклад, зловживання психоактивними речовинами, зловживання лікарськими засобами без рецепта, психічні розлади, включаючи основну депресію) є загальними. Зокрема, в ситуаціях, коли існує супутня захворюваність, слід враховувати комбінований підхід. Крім того, існують інші міркування, що впливають на придатність лікування:

- тип ПТСР, що викликає травму
- пол пацієнта
- число випадків впливу травми і
- вік пацієнта.

Через небезпечність стану світу – тобто великою кількістю воєн і тероризму - виникає питання про те, який тип ПТСР викликає травму.

Військові дії викликають високі показники ПТСР і роблять його більш стійким до лікування, ніж інші травми, що викликають ПТСР.

На думку експертів, ветерани бойових дій з ПТСР можуть бути менш чутливі до лікування, ніж інші жертви інших травматичних впливів.

Поки неясно, чому ПТСР, пов'язаний з бойовими діями, більш стійкий до лікування, ніж ПТСР, викликаний іншими травмами.

Нижче наведено список можливих причин:

- велика ступінь психопатології, представлена пацієнтами, що звертаються за допомогою в лікарні адміністрації ветеранів;
- ізоляції від підтримки і допомоги при поверненні додому і
- потенціал для вторинного виграшу, наприклад допомога по непрацездатності.

Бойовий ПТСР часто асоціюється з іншими психічними розладами, включаючи депресію, тривогу, розлади настрою і розлади, пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами.

Більш конкретно, 57-62% хорватських балканських ветеранів війни, діагностованих з ПТСР, також відповідали критеріям супутніх діагнозів, причому найбільш поширеним є депресія, алкоголь, наркоманія, фобії, панічні розлади і психосоматичні та психотичні розлади.

Що стосується психотичної симптоматики, пов'язаної з ПТСР, то у від 30 до 40% бійців з ПТСР може розвиватися психотична симптоматика.

Зазвичай вважається, що найбільш ефективні результати лікування виходять, коли і ПТСР, і інші розлади розглядаються разом, а не один за іншим.

Стає все більш важливим визначити цю позицію, оскільки поширеність ПТСР і порушення комплексного стресу в наступному десятилітті неминуче різко виростуть,

що пов'язано з нинішнім багатонаціональним станом тривоги і тривоги після триваючого трагічного, безглузкого і широко поширеного тероризму, і особливо з повагою до боротьби з ПТСР в теперішній час.

Психотерапевтичні втручання. Психотерапевтичні підходи мають давню традицію в лікуванні ПТСР, включаючи посттравматичні стресові розлади, індуковані бойовими діями. Деякі з них більш ефективні, ніж інші.

Деякі з цих підходів можуть бути придатними для усунення початкових етапів травми.

Психологічні опитування - це втручання, що проводиться незабаром після виникнення травматичної події.

Мета таких опитувань полягає в тому, щоб запобігти подальшому розвитку негативних психологічних ефектів і виявити небажані динаміки на ранньому етапі.

Фактично, психологічні підходи до ПТСР можна охарактеризувати як напівструктуровані втручання, спрямовані на зниження початкового психологічного стресу.

Стратегії включають в себе емоційну обробку через катарсис, нормалізацію і підготовку до майбутніх непередбачених обставин.

Ветерани війни в Перській затоці, які зазнали психологічного розбору, майже не виявили суттєвих відмінностей в своїх оцінках двох шкал, що вимірюють ПТСР в порівнянні з контрольною групою.

Загалом, мало що свідчить про підходи психологічного дебрифінгу, ефективно діючих для запобігання психопатології, хоча учасники, схоже, відкриті для цього, що може вказувати на його корисність як будуючої сили для взаємодопомоги або в якості інструменту скринінгу.

В цілому, однак, в цій області немає строго проведених досліджень.

До цього дня в даних є нечисленність для орієнтації щодо лікування ПТСР, пов'язаного з бойовими діями, для ветеранів.

Міжнародна консенсусна група по депресії і тривозі підтверджує, що психотерапія експозиції є найбільш підходящим підходом для цього розладу, хоча цей підхід не робить істотного впливу на негативну симптоматику ПТСР, таку як уникнення, порушення відносин або контроль гніву. З точки зору доведеної ефективності, когнітивна поведінкова терапія і зорова десенсибілізація є ефективними підходами до боротьби з ПТСР, в той час, як інші психотерапевтичні підходи (наприклад, гуманістичні або психодинамічні втручання) не мають достатніх доказів, щоб зробити переконливі висновки щодо їх корисності.

Когнітивно-поведінкова психотерапія включає в себе безліч підходів (наприклад, систематична десенсибілізація, релаксаційні тренування, біологічний зворотний зв'язок, когнітивна обробка, тренування по стимуляції навантажень, тренування наполегливості, терапія експозиції, комбіновані тренування з досягнення результатів і експозиційна терапія, комбінована терапія експозиції, релаксаційна терапія, і когнітивна терапія).

Висновки. Актуальність області поточних досліджень аллостазу для ПТСР тим більше очевидна, якщо врахувати, що суб'єкти позиціонують себе по спектру аллостатичної регуляції, між аллостазом (тобто до відновлення фізіологічного балансу) і аллостатичним перевантаженням (тобто до фізіологічного колапсу і пов'язаного з цим потенціалу виникнення різноманітних патологій). Недавні досягнення в розумінні адаптації організму до стресових проблем, аллостатичний процес, - представляють нову і багату парадигму для досліджень в області психобіології ПТСР. Майбутні дослідження

повинні досліджувати, чи буде дихотомія аллостатичних відповідей типу I і типу II ефективною теоретичною моделлю для розробки нових і поліпшених способів втручання для лікування ПТСР.

Література

1. Бакалейник, М. М. Клинические и социальные особенности комбатантов с ПТСР, совершивших противоправные действия: автореф. дис. ...канд. мед. наук / М. М. Бакалейник М., 2005. 20 с.
2. Вахов В.П., Колманов Г.Б. Состояния психической дезадаптации и их коррекция в условиях стихийных бедствий и катастроф // Психиатрические и медико-психологические вопросы диагностики и оказания помощи при катастрофах и экологических кризисах. — СПб, 1992.-С. 75-78.
3. Воробьев А.И. Синдром посттравматического стресса у ветеранов войны, перенёвших боевую психическую травму // Воен.-мед. журн.- 1991.-N 8.-С. 71-74.
4. Волошин, В. М. Типология хронического посттравматического стрессового расстройства / В. М. Волошин //Журн. неврол. и психиатрии им. С.С. Корсакова. -2004.-Т., № 1. С. 17-23.
5. Вяткина, В. А. Посттравматическое стрессовое состояние Посттравматические стрессовые состояния / В. А. Вяткина // Соц. и клин. психиатрия. 2001. - №4. -С. 27-29.
6. Динамика психической дезадаптации в условиях хронического стресса у жителей районов, пострадавших после аварии на ЧАЭС / Ю. А. Александровский, Г. М. Румянцева, В. В. Юров, и др. //Журн. невропатол. и психиатр. 1991. - №12. - С. 3-6.
7. Донцов Д.А., Донцова М.В. Психосоциальный подход к ПТСР и к психологической помощи при ПТСР // Вызовы эпохи в аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики. – Казань: Изд-во Отечество, 2011. С. 143–147.
8. Исаев А.Б., Котенев И.О., Филиппов Н.М. Психологические и психиатрические проблемы при катастрофических стихийных бедствиях: (По материалам зарубежных исследований) // Психические расстройства у пострадавших при землетрясении в Армении. — М., 1989. -С. 15-26.
9. МКБ-10.
10. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
11. Boudewyns P.A. Posttraumatic stress disorder: conceptualization and treatment // Progress in Behavior Modification. — 1996. — N 30. — P.165-189.
12. Gersons B.P., Carlier I.V. Post-traumatic stress disorder : the history of a recent concept // Brit. J. Psychiatry. — 1992. — Vol. 161. — P. 742-748.

Транслітерація

1. Bakalejnik, M. M. Klinicheskie i social'nye osobennosti kombatantov s PTSR, sovershivshih protivopravnye dejstviya: avtoref. dis. . kand. med. nauk / M. M. Bakalejnik M., 2005. 20 s.
2. Vahov V.P., Kolmanov G.B. Sostoyaniya psihicheskoy dezadaptatsii i ih korrekciya v usloviyah stihijnyh bedstvij i katastrof // Psihiatricheskie i mediko-psihologicheskie voprosy diagnostiki i okazaniya pomoshchi pri katastrofah i ehkologicheskikh krizisah. — SPb, 1992.-S. 75-78.
3. Vorob'ev A.I. Sindrom posttravmaticheskogo stressa u veteranov vojny, perenyosshih boevuyu psihicheskuyu travmu // Voen.-med. zhurn.- 1991.-N 8.-S. 71-74.

4. Voloshin, V. M. Tipologiya hronicheskogo posttravmaticheskogo stressovogo rasstrojstva / V. M. Voloshin //ZHurn. nevroi. i psihiatrii im. S.S. Korsakova. -2004.-T., № 1. S. 17-23.
5. Vyatkina, V. A. Posttravmaticheskoe stressovoe sostoyanie Posttravmaticheskie stressovye sostoyaniya / V. A. Vyatkina // Soc. i klin, psihiatriya. 2001. - №4. -S. 27-29.
6. Dinamika psihicheskoy dezadaptacii v usloviyah hronicheskogo stressa u zhitel'ev rajonov, postradavshih posle avarii na CHAEHS / YU. A. Aleksandrovskij, G. M. Rummyanceva, V. V. YUrov, i dr. //ZHurn. nevropatol. i psihiatr. 1991. - №12. - S. 3-6.
7. Doncov D.A., Doncova M.V. Psihosocial'nyj podhod k PTSR i k psihologicheskoy pomoshchi pri PTSR // Vyzovy ehpoi v aspekte psihologicheskoy i psihoterapevticheskoy nauki i praktiki. – Kazan': Izd-vo Otechestvo, 2011. S. 143–147.
8. Isaev A.B., Kotenev I.O., Filippov N.M. Psihologicheskie i psihiatricheskie problemy pri katastroficheskikh stihijnyh bedst-viyah: (Po materialam zarubezhnyh issledovanij) // Psihicheskie ras-strojstva u postradavshih pri zemletryasenii v Armenii. — M., 1989. -S. 15-26.
9. MKB-10.
10. Tarabrina N.V. Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa. — SPb.: Piter, 2001. — 272 s.
11. Boudewyns P.A. Posttraumatic stress disorder: conceptualization and treatment // Progress in Behavior Modification. — 1996. — N 30. — P.165-189.
12. Gersons B.P., Carlier I.V. Post-traumatic stress disorder : the history of a recent concept // Brit. J. Psychiatry. — 1992. — Vol. 161. — P. 742-748.

Lozina V.E.

THE ACTUAL DIRECTIONS OF THE INVESTIGATION OF THE PECULIARITIES AND METHODS OF TREATMENT OF PTSD IN MODERN SOCIETY

The article analyzes the current knowledge of PTSD and presents the role of allostasis as a new perspective in the fundamental research of PTSD. The area of research based on factual data in medicine is analyzed, especially in the context of additional medical intervention for patients with PTSD. Arguments are provided to support the idea that the future of clinical and translational research in PTSD is to systematically evaluate the results of research in treatment to provide the most effective treatment in the interests of the patient.

Key words: *personality, post-traumatic stress disorder, allostasis.*

Лозіна Валерія Едуардівна – магістрант 2 курсу спеціальності «Психологія» (спеціалізація «Практична психологія») Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

PSYCHOLOGICAL TYPOLOGY OF CONFLICT RELATIONSHIPS IN THE ORGANIZATION: THE GENDER ASPECT

The article is devoted to the study of typologies of conflict situations in the organization with the disclosure of the impact of gender policy on a successful performance in the field of education. Certain types of personalities, which, according to the theory of gender identity, suit better for the role of governance and for the ability to bring the conflict to a constructive level.

Key words: *gender identity, gender conflict, leader, organization, professional relations.*

Formulation of the problem. From time to time different conflicts may appear in any professional organization. Sometimes people who work together in a business environment may have conflicts based on the division of responsibilities, individual ambitiousness, a competition occurring when people strive to get well-paid job opportunities, participation in power structures, etc. In a contemporary context, harmonious gender relationships are becoming an important factor in a social process. They are also becoming a condition under which the public peace would be supported. Nowadays we face the problem of gender stereotypes that lead to the gender-based conflicts appearing in various areas of society, including organizations.

A conflict is the most important part of people's interactions in a society; it is somewhat a cell of social existence. It is a form of relationship that arises between potential or actual subjects of social action, and which is based on competing values (norms, interests, and needs).

A gender conflict is a contradiction (collision) between normative perceptions of a personality, men's and women's behavior patterns, and the person's inability or unwillingness to correspond to these perceptions or requirements. Conflict contradictions of opposite genders arise between their traditional and contextual roles, defined by the society.

Such psychologists as S. Bem, J. Gray, P. Costa, G. McCrae, G. Fisher, and D. Shapiro were the first to study the relationship between men and women. All these studies are connected with the idea of the way opposite sexes are perceived: men are supposed to be strong and independent whereas women are supposed to be dependent, kind, and weak. That is the reason this gender aspect influences conflict relationship formation in an organization.

Analysis of recent researches and publications. A careful attention is drawn to the issue of conflict interactions which are presented in studies of both Ukrainian (A. Antsupov, V. Afon'kova, N. Grishina, A. Dontsov, S. Emelianov, A. Ershov, A. Zdravomislov, O. Litvinova, L. Petrovska, T. Sulimova, etc) and foreign (I. Adizes, C. Bolding, R. Dahrendorf, N. Deutsch, L. Coser, K. Lewin, G. Simmel) psychologists.

In the 20th century, gender studies in social sciences received a boost. Such psychologists as S. Bem, S. de Beauvoir, Sh. Ortner, G. Rabine, A. Rich, and R. Wiger studied the disparity of men's and women's social roles based on social, cultural, and psychological factors.

In their scientific studies, N. Grishina and A. Naumov enlisted the main reasons why such conflicts may arise, while A. Naumov and A. Shipilov in their works described the evolution and the structural components of conflicts. The conflict resolution strategies and

methods were analyzed in works of Ralph Killman and Kenneth Thomas. However, the way the gender factors influence men's and women's patterns of behavior has not been found yet.

The purpose of the article: to define the typology of conflict relationships based on gender differentiation in an organization.

Presentation of the basic materials and research results. An organization is the main focus in the social structure of modern society. In a team, conflicts are the clash of opposing views which are referred to the personalities, social groups, and the team itself. That is why it would be better to say that it is normal that various conflicts appear in a working environment. In recent years, the interest of psychologists on the problem of conflicts has increased. There are a lot of opinions on how the concept of "conflict" should be understood. That is why the scientists are prompted to find their own understanding of this phenomenon.

For instance, A. Antsupov and A. Shipilov state that a conflict is the most powerful and destructive way to develop and end the contradictions that arise in the process of social interaction. The researchers also say that conflicts are shown in the fight of personality's substructures.

I. Vashchenko and S. Prenko argue that the conflict is a manifestation of interests' inconsistency. It is a disagreement between two or more parties (individuals or groups), in which every party tries to make his or her position clear or tries to keep the other party from doing the same [6].

A special emphasis in conflict relations is laid on the gender aspect. The gender conflict reflects the contradiction between the substructures of the individual: "Me" as an individual – "Me" as a gender group representative. Any gender conflict is based on sex-role differentiation that exists in any society. At all levels of the social reality functioning, gender conflicts are based on the differentiation of gender roles.

Gender differentiation is a process in which the biological differences between men and women are socially valued and used as means of social classification.

According to I. Kletsina, a gender conflict is the result of interpersonal interactions or the aggregate of individual's feelings that might be the result of a contradictory attitude to gender values, roles, and relationships that lead to the contradiction between goals and interests. For some reasons, the emergence of intrapersonal, interpersonal and intergroup conflicts between men and women depends on patterns of their behavior [9].

According to O. Voronina, gender conflicts are born in the information models that take place in the psyche of the participants. Men and women perceive the statements and behavior of each other in different ways. You can even say that a lot of messages are misinterpreted, which can lead to conflict situations. For example, in case of a trouble, women try to get compassion without expecting any action in response to their claims and complaints. Men in such situation consider themselves obliged to do something. Women can talk about the minutest details when exchanging information, which shows that they want to become closer with the interlocutor. A man, in a situation of information exchange, does not seek to go into details and tries not to pay attention to trifles [6].

Gender conflict in the organization can lead to irreversible consequences such as stoppage of work or abandonment of work for gender reasons.

A. Shirokova points out that "the main reason for the gender conflict is the contradiction between documented ideas about the personal characteristics of men and women, the peculiarities of their behavior and the inability or lack of desire of the individual or group of individuals to meet these requirements" [12].

M. Slasher and M. Anderson state that the views formed on the basis of stereotypes can lead to the incorrect association of groups with their stereotypical features. In other words,

people may sometimes have stereotypes that force them to adjust their perception of the members of the identified social group according to these stereotypes, which can also lead to the gender conflicts formation [10].

The following types of gender intrapersonal conflicts are distinguished:

1. The conflict of fear of success. The phenomenon of success avoiding motivation was discovered by M. Horner, whose studies have shown that men associate their success in professional activities with positive emotions, while most women – with negative. According to the author, women are not anxious about the professional success itself, but about its possible consequences.

M. Horner thought that fear of success is a characteristic that only women have. However, the motivational hypothesis states that fear of success is a netropsin characteristic, which goes along with a state-value hypothesis, which indicates that the sociocultural environment and state-value stereotypes are of the paramount importance when it comes to the formation of success avoiding motivation. The latter hypothesis is supported by the fact that the fear of success is manifested only in non-traditional areas of activity for women [3].

Numerous works are devoted to the study of this phenomenon for women. But at the same time, the problem of success avoiding motivation in non-traditional activities for men remains poorly studied.

2. An existential and gender conflict

The existential crisis is an example of intrapersonal conflict based on gender perceptions of the different values and on an importance of professional and family roles of men and women. This situation touches upon the basis of human existence, turning it to the problem of relations with the world and to the search for the meaning of life. The conflict is associated with the re-evaluation of “meaningful” orientations; it affects the most important, vital values, and needs of a person, becomes the dominant of the person’s inner life, and is accompanied by strong emotional experiences [4].

Both men and women can experience existential and gender conflicts. Their life orientations are based on the traditional sexual roles’ performance. In other words, a woman thinks that making a family and upbringing of children is the main meaning of her life whereas a man believes that the professional success is more important.

For example, men who think their career is the most important thing in their lives, find themselves in a situation of existential conflict when they lose their job or retire. The “shock of resignation” is associated with the loss of a significant place in society, the break in ties with the reference group. The loss of a significant social role is displayed as “the loss of the main meaning of life”, and on the emotional level is marked by all the signs of acute stress disorder.

3. The phenomenon, which in the social psychological literature is described as a “role conflict of a working woman” can be the most striking example of the contradiction between traditional regulatory requirements for the role-playing behavior of women and the real situation of her life [3]. This role conflict, i.e. a social situation in which the same individual is expected to perform incompatible role-playing activities, arises when a woman simultaneously performs three of her main roles (marital, parental, professional).

Since women simply do not have enough physical resources to fully perform these roles, such role intrapersonal conflicts may occasionally appear.

The degree of severity of the role conflict is associated with the psychological state of a woman. The high expressiveness of the article qualities (masculinity and femininity) helps a woman to successfully adapt to various spheres of life and experience a smaller role conflict. High androgyny is associated with low role conflict. The woman's choice of the prior sphere of

realization (career or family) and personal evaluation of such life situation helps to reduce the role conflict [8].

Based on the fact of the presence of different management roles, we can conclude that most of the problems can be solved by only one manager. Therefore, to solve problems, you need to have a team that is able to develop and implement only one solution. And to develop this solution, the team must be mutually reinforcing. To achieve the team's PAEI ("P" – production results, "A" – administration, "E" – entrepreneurship, "I" – integration), different managers of different styles should work together. Based on this knowledge, Adizes identifies four types of leaders:

1. Producer - Paei;
2. Administrator - pAei;
3. Entrepreneur - paEi;
4. Integrator - paeI.

A producer thinks about the result; the satisfaction of the customers' needs can become a meaning of a producer's life. And when there are more and more of needs, a producer will have to provide them with the high-quality products or services.

An administrator is aimed at optimizing and minimizing the use of resources. The existence of these two types of managers can ensure the successful functioning of the organization. However, they will not be able to be engaged in its development or adaptation to changing circumstances in the business environment.

An entrepreneur is a creative manager who is able to come up with interesting ideas and successfully implement them in life; he always has a lot of plans and ideas.

An integrator is not just a manager, but a leader who is able to make new common traditions, values, and the corporate culture of the organization. The integrator also thinks about strategies used for the future development of the organization [1].

Taking this into account, we can conclude that in the management, the appearance of conflicts based on management styles and management roles, is inevitable. And to make a decision it is necessary to have a team with "PAEI" (authority, power, influence, and integration). Therefore, if there is a conflict, it means that the team is able to come up with a solution that fixes or significantly improves the problem.

Men and women who hold managerial positions have the same motivation for success; they are equally inclined to control the strict performance of subordinates' duties and to take measures when it is necessary. However, men are mostly focused on the dominant influence, while women prefer a softer style of management. There are two main positions when considering these issues. Supporters of the first position believe in the existence of a special "female" management style, which is much different from the "male" style. This point of view is supported by J. Rosner, G. Isler, and E. Crittenden at the same time, S. Epstein does not believe that such specificity exists [3].

Considering the theory of "PAEI", we can say that the division into four types of leaders also depends on gender identities.

Meaningful components of gender identity are revealed through the concepts of "masculinity" and "femininity". Masculinity and femininity are normative representations of the somatic and behavioral characteristics of men and women. This is an element of sexual symbolism, which is associated with the differentiation of sexual roles [10].

In the psychological literature, in addition to the bipolar and multipolar models of psychological gender, the androgenic model of gender identity is also mentioned. Androgyny is a key notion of the eponymous concept that was developed by Sandra Bem, the psychologist

who introduced the concept in 1975. Androgyny is used to describe people who successfully combine both masculine and feminine psychological qualities.

During the research, it was found out that the person, who is considered to be masculine due to the only one indicator, can be considered to be feminine for others. On this basis, S. Bem started considering masculinity and femininity as independent qualities of a person rather than alternatives to the same continuum.

According to this concept, feminine characteristics may be present in the masculine identity of men, and in the same way, masculine characteristics may be present in feminine identities. At first, Sandra Bem identified three categories of respondents: masculine, feminine and androgynous. However, under the influence of J. Spence group, she agreed that it would be more appropriate to identify people who were undifferentiated in terms of masculinity and femininity.

Based on analytical reasoning within the framework of the androgenic model and its empirical testing with BSRI questionnaire (Bem Sex Role Inventory), we may speak about four structures of psychological gender (four types of identity for men, and four for women): masculine, feminine, androgynous, and undifferentiated [10].

The social behavior of the androgen personality is considered to be more adaptive than the behavior of masculine men or feminine women. Androgynous people have a richer behavioral repertoire, which allows them to better cope with different activities and change the patterns of behavior depending on the requirements of the situation.

Therefore, combining the I. Adizes theory with the theory of gender identity, we can say that the four functions of "PAEI", which are highlighted by the scientist, are closely related to androgyny. To successfully perform the functions of production results, administration, entrepreneurship, and integration, there should be plasticity in behavior, easy adaptability and multitasking. An androgynous personality possesses all these qualities.

Conclusions and prospects for further research. So, according to the theory of gender identity, androgynous personalities might be better managers and leaders due to their ability to quickly adapt to any situation and to understand the masculine and feminine behaviors. It is them who should lead the team in the organization since they would better manage conflicts in the team, turning them to the positive sides, and looking for the prospect of organizational development.

The prospects for further research are to study the issue of the way androgynous individuals can hold management positions in the organization. We have found out that such people can be more successful in conflict-solving and may nurture the development of the organization and professional relations.

Literatura

1. Azides I. Ideal'nyj rukovoditel': Pochemu im nel'zya stat' i chto iz ehtogo sleduet / I. Azides – M. : Al'pina Biznes Buks, 2007. – 266 s.
2. Ancupov A. YA. Vvedenie v sovremennuyu konfliktologiyu/ A. YA. Ancupov, A. A. Malyshev. – K. : MAUP, 1996. – 103 s.
3. Bendas T. V. Gendernye issledovaniya liderstva / T. V. Bendas // Voprosy psihologii. – 2000. – №1. – S. 87-95.
4. Bodrov V. A. Problemy professional'nogo psihologicheskogo otbora / V. A. Bodrov // Psihologicheskij zhurnal. – 1985. – №2. – S. 85-94.
5. Bondarchuk O. I. Psihologichni aspekti gendernoi prosviti kerivnikov osvritnih organizacij / O. I. Bondarchuk– K. : Milenium, 2003. – CH.11. – S. 33-37

6. Vashchenko I. V. Zagal'na konfliktologiya: [navch. posib.] / I. V. Vashchenko, S. P. Prenko. – М. : Aspekt Press, 2001. – 298 s.
7. Grishina N. V. Psihologiya konflikta / N. V. Grishina – SPb. : Piter, 2000. – 544 s.
8. Zdravomyslov A. G. Sociologiya konflikta / A. G. Zdravomyslov. – М. : Aspekt Press, 1996. – 317 s.
9. Klecina I. S. Psihologiya gendernyh otnoshenij: Teoriya i praktika / I. S. Klecina. – SPb. : Aletejya, 2004. – 408 s.
10. Litvinova O. V. Genderna psihologiya : [navch. posibnik dlya studentiv vishchih navchal'nih zakladiv] / O. V. Litvinova. – Lugansk : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2010. – 236 s.
11. Lozhkin G. V. Prakticheskaya psihologiya konflikta : [ucheb. posobyje.] / G. V. Lozhkin, N. I. Povyakel'. – К. : MAUP, 2002. – 256 s.
12. Shirokova G. A., Zhad'ko E. G. Praktikum dlya detskogo psihologa. / G. A. Shirokova, E. G. Zhad'ko. – Izd. 4-e. – М. : Feniks, 2006. – 314 s.

Лосієвська О. Г., Мордус К. В., Полуктова К. О.
ПСИХОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ КОНФЛІКТНИХ ВІДНОСИН В
ОРГАНІЗАЦІЇ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена вивченню типології конфліктних ситуацій в організації, розглянуто вплив гендерної складової на успішність розвитку організаційної культури. Теоретично обгрунтовано вплив гендерних конфліктів на культуру взаємин у професійному середовищі. Визначено типи особистості, які згідно з теорією гендерної ідентичності підходять до виконання управлінської ролі та діють у конфлікті на конструктивному рівні.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерний конфлікт, керівник, організація, професійні відносини.

Лосієвська Ольга Геннадіївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Мордус Карина Валентинівна – магістрант спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Полуктова Крістіна Олександрівна – магістрант спеціальності «Психологія» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.923.:159.947.5

Мазурик В.М., Кіреєва З.О.

ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ: НАРАТИВНИЙ ПІДХІД

У статті представлено вивчення проектувань життєвого шляху особистості відповідно до критеріїв напівструктурованого інтерв'ю. Використовується розподіл важливих концептів в наративах за критеріями: найбільш прекрасний момент в житті, момент спаду, поворотний момент, найраніший спогад, важливий спогад з дитинства, важливий спогад з юності, важливий спогад зрілого віку; значимі люди, сценарії майбутнього. Наркозалежні, що проходять реабілітацію розподілено на групи щодо критеріїв напівструктурованого інтерв'ю у особистих наративах. Продемонстровано, що в наркозалежних, які проходять реабілітацію, присутній темпоральний компонент з

акцентом на спогади з минулого і на життєвий досвід та прагнення в майбутньому. Показано, що тон більшості історій песимістично - оптимістичний. Встановлено, що планування майбутнього базуються на досвіді, мають афірмаційну установку ("все буде добре"), що стимулює позитивні зміни в житті.

Ключові слова: життєвий шлях, особистість, проектування життєвого шляху, наркозалежні, нарративний підхід.

Постановка проблеми Життєвий шлях людини витканий з подій, вчинків, викликів, прийнятих або неприйнятих рішень. Проектування життєвого шляху можуть бути різними: чіткими, конкретними, аморфними, абстрактними, мати соціокультурну спрямованість, досить оптимістичними і реалістичними, а, можливо, наповненими нереалістичним оптимізмом (N.D.Weinstein, З.О.Кіреєва). Визначення картини власного життя - це екзистенціальний вибір людини, вибір себе, пов'язаний з проявом екзистенціальної відповідальності (Ж.-П. Сартр); творче завдання (С.Л.Рубінштейн), життєтворчість (Н.В. Чепелева, Т.Титаренко). Дослідження особливостей проектування життєвого шляху у період реабілітації наркозалежних дозволяє глибше проникнути у феноменологію проектування, тому тема наукового дослідження є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прогнозування розвитку особистості тісно пов'язана, на думку С.Д.Максименка, з проблемою життєвого шляху людини, як певної послідовності фаз, що становить його часову структуру [6]. Сучасна психологія приділяє багато уваги феномену часу, наголошуючи на важливості життєвого планування, прогнозування, передбачення. Відомо, що одним з стрижневих понять в дослідженнях часу особистості є поняття життєвого шляху.

В психології існує велика кількість теоретичних та емпіричних досліджень життєвого шляху. К. О. Абульханова-Славська, А.Адлер, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Ш. Бюлер, Л. С. Виготський, Є. І. Головаха, І. С. Коц, О. О.Кронік, С. Д. Максименко, А. Маслоу, С. Московічі, К. Роджерс, В. А. Роменець, В. В. Рибалка, С.Л.Рубінштейн, Л. В. Сохань, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. Франкл, З. Фрейд, Е.Фромм, Н. В. Чепелева, К.Г.Юнг, та інші вивчали цей феномен.

Категорія життєвого шляху – це складна, системно-понятійна багатомірна категорія, що передбачає розкриття індивідуальної історії людини, сукупність подій та обставин індивідуального розвитку особистості. Вона інтегрує у собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники й умови розвитку особистості (В.Г. Панок)[8]. Відомо, що підходами до трактування цієї проблеми є поведінковий, критичний, гуманістичний. Науковці, вивчаючи життєвий шлях людини досліджують події, як вузлові моменти і поворотні етапи (Ш.Бюллер, Б.Г. Ананьєв, Р.А.Ахмеров, Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Н.О.Логінова, Р.А. Мороз, В.Г. Панок, С.Л. Рубінштейн „J. Elder і Н. Pallas), а також з життєві виборі (Л.І. Анциферова, Т.М.Титаренко, В.А.Роменец) та вчинки особистості (В.А.Роменец). Відомо, що більшість людей мають досить погоджені уявлення про час виникнення значимих подій життя і їх послідовності (Б. Ньюгартен, В. Голдберг, Н. Шлосберг, Р. Сеттерстейн, Дж. Хейгестада та ін.). Механізмом суб'єктивної регуляції життєвого шляху є суб'єктивна картина життя – психічний образ, у якому відображені соціально зумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху, його етапи, події та їх взаємозв'язки (А.М.Большакова).

Мета статті – вивчення проектувань життєвого шляху особистості відповідно до критеріїв напівструктурованого інтерв'ю у особистих нарративах наркозалежних досліджуваних, що проходять реабілітацію

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вивчення самопроектувань особистості пов'язано з використанням різних методик, але на наш погляд, на особливу увагу заслуговує технологія вивчення аналізованого феномена за допомогою нарративного методу. Відомо, що нарративна психологія стверджує, що смисл людської поведінки виражається більш повно в розповіді, а не в логічних формулах і законах. Людина усвідомлює себе через нарратив або безперервну інтерпретацію, завдяки якій вона виділяє серед власних життєвих подій певні моменти, що мають для неї смисл і значення. Р.А.Мороз зазначає, що основними концептуальними джерелами нарративного підходу виступає сукупність ідей соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) та постмодернізму (Л.Витгенштейн, Р.Барт, М.Фуко), що базується на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, перш за все, реальності особистого досвіду. За Дж.Фридманом і Дж.Комбсом, наша мова конститує наш світ та наші переконання. Саме в мові спільноти конструюють власне бачення світу, і кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність/ Як зауважує Н. М. Уніат, історію власного життя особистість конструє, виокремлюючи в життєвому потоці моменти, що мають для неї надзвичайний смисл. Так, на думку вченої, з'являється сюжет нарративу, який є суттєвою його складовою. Особистість є головною дійовою особою і події до сюжету вона добирає не вибірково, а зважаючи на контекст, у який включено її нарратив, і розміщує їх у хронологічній послідовності. На думку Т. М. Титаренко, самопроектування є “концептами життєвої історії”, які мають перевагу над іншими формами моделювання майбутнього. Події свого життя людина репрезентує за допомогою автобіографічного нарративу[10].

Ми запропонували досліджуваним написати короткі автобіографії обсягом в 10 речень в традиційній формі, оскільки саме сама людина знає, як краще назвати те, що з нею відбувається. Вона є експертом із власного досвіду і власного життя. Для нас грала свою роль і форма розповіді, як досліджуваний підносить те, що сталося з ним, які саме виразні засоби він використовує для опису своїх дій і переживань, переказуючи власну історію. Відомо, що нарративи розповідаються/пишуться з метою зробити на слухача деяку дію і викликати у нього відгук - ментальну реакцію або реакцію на поведінковому рівні. Крім того, однією з найважливіших функцій нарративу є самопред'явлення себе оповідачем. Конструювання автобіографічного нарративу, на думку О. Сапогової, дозволяє переосмислити минуле, підвести підсумок під прожитими і незворотними ситуаціями і подіями, які неможливо “відіграти назад”, це і є певне осмислення майбутнього, пов'язаного з прийнятими і привласненими пережитими подіями, яке надає можливість вибудувати майбутнє і формувати міцні установки відносно самого себе і світу[9].

Оскільки у попередніх дослідженнях за допомогою методики «Мій життєвий шлях» не вдалося встановити наявності життєвих цілей та програм у досліджуваних наркозалежних, що проходять реабілітацію, то ми звернулися до методики «Особиста історія». Теоретичним підґрунтям для використання цієї методики виступили наступні обґрунтування вчених. Так, згідно М.М.Копотун «особливу увагу заслуговує нарративний підхід, основна ідея якого полягає в тому, що ідентичність «Я» – не фіксована і не автономна, а еволюціонує у формі незакінченої історії. Через розповідь людина об'єднує розрізнені життєві події в певну послідовність і систему стосунків, уявляючи своє життя як процес, що розвивається» [4]

О.О. Зарецька вважає, що оскільки самопроект може бути породженням і ще одним проявом особистісного міфу, раціоналізованою і технологізованою гілкою індивідуальної

міфотворчості, то емпіричний матеріал у вигляді наративів опитуваних дають зразки таких міфологічних самопроектів[3].

С.Ю. Гуцол пише, що дослідження психологічних особливостей самопроекування особистості пов'язано з вивченням різних смислових утворень. На думку вченої, умовою і простором самопроекування виступають дискурси. Дискурсивні способи проєкування можуть втілюватися як у тезаурусній, так і в наративній формах [7], а їхні закарбування, відповідно, можуть здобувати різні конфігурації: від концептів, планів, стислих схем (при тезаурусному самопроекуванні) до розгорнутих сюжетів (при наративному самопроекуванні). У контексті наративного самопроекування проєкт розглядається як сюжет майбутньої (можливої) історії: «Людина рефлексує власне минуле, сьогодення і майбутнє в формі оповідання, що завжди має привнесений ззовні сюжет. Саме сюжет оформлює, організує оповідання і заряджує його своєю енергетикою. Динаміка сюжету, його перебіг стимулює, підхоплює, підганяє людину, і життєздійснення активізується».

М. Й. Боришевський [1] зазначає, що наративний метод використовується як оповідь особистості про психічне життя, її свідомі і неусвідомлювані проблеми, в якій використовується минулий досвід. Це пригадування свого минулого спричиняє виникнення у людини певних почуттів, які викликають різні емоції, за допомогою чого зміцнюється враження від тих чи інших подій. Образи автобіографічної пам'яті складаються з багатьох деталей, що дає можливість «повернутися» у минулу ситуацію, і людина переживає життєві події, як реальний учасник, відчувачи почуття, які аналогічні її спогадам. Ця закономірність образів автобіографічної пам'яті стимулює усвідомлення відчуттів, які вже були в минулому досвіді людини, надання їм значення. Спогади вибудовують певну ієрархію значень, життєвих смислів, цінностей. В оповіді розкривається ставлення до майбутнього. Вчений зазначає, що якщо у тексті більше трьох висловлювань про радісне, прогнозоване майбутнє, то говорять про оптимістичне ставлення, якщо більше трьох висловлювань про невизначене, нерадісне майбутнє, то йдеться про песимістичне ставлення.

М.Кросслі вважав, що наративний підхід дозволяє зрозуміти специфічні переживання через які проходять люди [5, 76]. У сучасності існує два найпоширеніші способи ідентифікації особистих наративів: психотерапія та автобіографія. Останній являє собою ефективний метод, як вважає МакАдамсон. В історії життя, на думку Сагг, об'єднуються окремі історії, які сприймаються як «мої» і між ними встановлюється зв'язок. За допомогою темпорального підходу, об'єднуються всі етапи феномена життя, зберігається їх цілісність і послідовність [5, 91]. К'еркегор, вважав, що через процес автобіографічного відбору людина стає етичною істотою, відповідальною за своє життя.

Отже на наступному етапі ми вивчили особливості наративного опису «Особиста історія» наркозалежних, що проходять реабілітацію. Ми дотримувалися принципу, що наратив повинен включати тільки «реальні» події (Спенс, Ігл), що дійсно відбулися у минулому і реалістичну оцінку майбутнього. Такий підхід дозволяє вивчити історію життя наркозалежного, що також має і терапевтичний ефект.

Ми використовували варіант полуструктурованого інтерв'ю за наступними критеріями: ключові події, значущі особи, сценарії майбутнього. М.Кросслі пропонує розглядати вісім ключових подій: кульмінація розвитку (найбільш прекрасний момент в житті), момент спаду, поворотний момент, найраніший спогад, важливий спогад з дитинства, важливий спогад з юності, важливий спогад зрілого віку; інші важливі спогади. Крім цього вчений зусереджує увагу на значимих людях, сценарії майбутнього.

Аналіз отриманих результатів особистих наративів дозволив розподілити досліджуємих на декілька груп:

Перша група – 94% досліджуваних не змогли нічого розповісти про найбільш прекрасні моменти в житті. Поодинокі відповіді, тих хто зміг розповісти про такі моменти були. (Фрагменти особистих історій надаються російською мовою). Наприклад, «Девушка и я влюбились друг в друга. В тот момент у меня были большие мечты в жизни. Это было жениться и построить семью. Это был очень счастливый период в моей жизни».

Друга група - 100% досліджуваних розповіли про поворотний момент в житті. Наприклад, «Мне было около 13-14 лет. Именно тогда дьявол сыграл самую решающую роль в моей жизни чем когда-либо. Я стал много прогуливать школу, уходя домой к своим друзьям, без остановки курил сигареты и шалил на улице с пацанами - - друзьями по району. Когда мне было 14, марихуана вошла в мою жизнь. В тот момент для меня всё изменилось. Я, наконец-то нашел что-то чтобы заполнить пустое место, которое было во мне с детства. Эйфория, которую я ощутил была бесценна. Мой стресс наконец-то отступил. Единственный негативный аспект курения марихуаны было то, что ты находишься в стрессе если ты не под ней».

Третю групу склали 94 % наративів досліджуваних відбиваючих спогади дитинства/юнацтва або спогади про мрії. Наприклад, «Когда я рос у меня было много разных мечт. Я смотрел много экшн фильмов и я всегда хотел быть детективом или спец. агентом как Джеймс Бонд. Когда я был ребенком я также начал смотреть профессиональный рестлинг. Я влюбился в него и у меня были мечты стать проф. Рестлером»

Четверту групу склали 93% наративів в яких згадуються кілька значущих людей. Наприклад, «Моей бабушке было около 66 лет. Она конечно мучилась, что мой дед оставил нас. Он умер от ликемии (рак). Моя бабушка была, конечно, старой, но блин, она была «шустрая». Временами моя тётя нянчилась со мной тоже».)

П'яту групу склали 67% наративів, в яких згадується майбутнє, але програма на подальший життєвий шлях в цих наративах відсутня. Наприклад, «Мне 24, у меня до сих пор, Слава Богу, многое впереди (я надеюсь, конечно)». «Мои цели и только моя трезвость и восстановление могут наставить меня на верный путь».

М.Л.Крослі пропонує в аналізі наративів зусередитися на ідентифікації важливих концептів і тоні оповідання, як найбільш усеосяжній характеристиці особистісного наративу в дорослому віці, за МакАдламсом[5, 152]. Тому, підсумовуючи «Особисті історії» можна представити важливі концепти відповідно до критеріїв полуструктурованого інтерв'ю у вигляді таблиці 1.

Таким чином, наративний опис «Особиста історія» наркозалежних, що проходять реабілітацію продемонстрував, що в них присутній темпоральний компонент з акцентом на спогади з минулого; на то, як складався їх життєвий досвід; ким вони були в минулому і чого (загального) хочуть в майбутньому. Однозначно сказати, що тон більшості історій песимістичний неможливо тільки на тій підставі, що в них відображені негативні події, як і не можна говорити і про оптимістичність, ґрунтуючись тільки на надіях досліджуваних. Щодо планування майбутнього, то можливо такий загальний погляд є для наркозалежних з одного боку проявом досвіду, оскільки вони не знають скільки їм залишатися «чистим»/«тверезим», тобто вони живуть з невизначеністю, боязню розчаруватися, і можливо, з усвідомленням подальшої неминучості смерті, з іншого - варіант нормалізуючого погляду на життя, з переважанням афірмаційної

установки ("все буде добре"), що створює оптимістичний психоемоційний фон і стимулює позитивні зміни в житті.

Таблиця 1

Типи концептів у особистих нарративів у наркозалежних досліджуваних, що проходять реабілітацію

№	Критерії полуструктурованого інтерв'ю	Важливі концепти
1	Найбільш прекрасний момент у житті	Закоханість; робота; задоволення від заняття, яке подобалося; дитинство
2	Поворотний момент	Підлітковий вік; покидання школи; тусовки з друзями; погіршення стосунків з батьками; розрив близьких стосунків
3	Найраніший спогад/ важливий спогад з дитинства, юнацтва	Розлучення батьків; смерть/хвороба рідних; успіхи на роботі; бажання стати відомим/ професіоналом
4	Значимі люди	Мати, бабуся/ родичі, друзі
5	Сценарії майбутнього	Буде добре; багато що попереду; тверезе життя
6	Тон оповідання	Песимістично-оптимістичний

В наших попередніх дослідженнях продемонстровано, що проектування життєвого шляху наркозалежними (методика "Мій життєвий шлях"), які проходять реабілітацію, відображають: 1) загальну несформованість особистісного проекту життя; 2) умовне загальне бачення свого життєвого шляху: до реабілітації (минуле) і після (майбутнє), у центрі демаркації – реабілітація (сьогодення). Проектування життєвого шляху наркозалежними є неструктурованими ірраціональними формами самопрогнозування (надія і мрія), що не пояснюють чітку і послідовну життєву спрямованість, мотивацію поведінки. Зіставляючи результати по двох методиках "Мій життєвий шлях" і "Особисті історії" можна констатувати, що вони доповнюють один одного. Так, проектування досліджуваних відбивають загальний емоційний тон різних періодів життя, а нарративи дозволяють встановити розуміння наркозалежними свого досвіду, важливі моменти життя, ключові події та значущих людей. Сценарії майбутнього життя не визначені за допомогою двох методик або мають загальний позитивно забарвлений характер.

Висновки. Таким чином, у наркозалежних, які проходять реабілітацію, в проектуваннях життєвого шляху, які сконструйовані за допомогою нарративного методу, присутній темпоральний компонент з акцентом на спогади з минулого; на життєвий досвід і прагнення в майбутньому. Показано, що тон більшості історій песимістично - оптимістичний. Встановлено, що планування майбутнього базуються на досвіді, мають афірмаційну установку ("все буде добре"), що стимулює позитивні зміни в житті.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей проектування життєвого шляху у віці пізньої дорослості.

Література

1. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / [М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін.] ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с, с.72

2. Гуцол С.Ю. Наратив як провідна дискурсивна практика самопроєктування особистості/ [Електронний ресурс] //Наука і освіта, №11, 2016, с.38. Режим доступу: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2016/11_2016/8.pdf

3. Зарецька О.О. Наративні практики особистісного зростання / О.О.Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології; [редакційна рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 81–93.

4. Копотун М. М. Наратив як засіб дослідження особливостей життєвого ціле покладання / М.М. Копотун // Соціальна психологія. – 2008. - №5(31). – С.170-79 .

5. [Кроссли М.А. Нарративная психология.Самость, психологическая травма и конструирование смыслов – Х. Гуманитарный Центр,2013.- 284с.](#)

6. Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник / С.Д. Максименко К.С.Максименко, М.В. Папуча. - К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

7. Оноприенко В. И. Нарратив как стратегия и практика постмодернистского обновления методоло- гии социогуманитарного знания / В. И. Оноприенко // Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. – 2010. – № 1. – С. 22-25.

8. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. — К. : Ніка-Центр, 2006. — 280 с. [http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/29_14.pdf].

9. Сапогова Е. Е. «Римейки жизни»: конструирование автобиографического автонарратива / Е. Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия «Психоло- гия». 2005. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 200-228.

10. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціа- льної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.

Транслітерація

1. Vykhovannia dukhovnosti osobystocti : navchalno-metodychnyi posibnyk / [М. Y. Boryshevskyi, L. I. Pylypenko, O. I. Penkova ta in.]; za zah. red. M. Y. Boryshevskoho. – Kirovohrad : Imekc-LTD, 2013. – 104 с, с.72.

2. Hutsol С.Іu. Naratyv yak providna dykursyvna praktyka samoproektuvannia osobystocti/ [Електронний ресурс] //Наука і освіта, №11, 2016, с.38. Rezhym docturu: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2016/11_2016/8.pdf

3. Zaretska O.O. Naratyvni praktyky ocoybysticnoho zroctannia / O.O.Zaretska // Naukovi ctudii iz cotsialnoi ta politychnoi psykholohii; [redaktsiina rada: M.M.Cliucarevskyi (holova), V.H.Kremen, С.D.Maksymenko ta in.]. – K.: Milenium, 2012. – Vyp. 31 (34). – С. 81–93.

4. Kopotun M. M. Naratyv yak zasib doclidzhennia ocoiblyvoctei zhyttievoho tsile pokladannia / М.М. Копотун // Cotsialna psykholohiia. – 2008. - №5(31). – С.170-79 .

5. Krocclly M.A. Narratyvnaia psykholohiia.Camoc, psykholohycheckaia travma y konctruyrovanye smyslcv – Kh. Humanytarnyi Tsentr,2013.- 284с.

6. Maksymenko S.D. Psykholohiia osobystosti: pidruchnyk / S.D. Maksymenko K.S.Maksymenko, M.V. Papucha. - K.: TOB «KMM», 2007. – 296 с.

7. Onopryenko V. Y. Narratyv kak ctatehiia y praktyka postmodernyctckoho obnovleniia metodolo- hyy cotsyohumanytarnoho znanyiia / V. Y. Onopryenko // Vicnyk

Natsionalnoho aviatsiinoho univercytetu. Ser. : Filocofii. Kulturolohii. – 2010. – № 1. – С. 22-25.

8. Panok V. H., Rud H. V. Psykholohiia zhyttievoho shliakhu osobystosti : monohrafiia / V. H. Panok, H. V. Rud. — K. : Nika-Tsentr, 2006. — 280 s. [http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/29_14.pdf].

9. Capohova E. E. «Rymeiky zhyzny»: konctruyrovanye avtobyohrafycheckoho avtonarratyva / E. E. Capohova // Yzvectyia TulHU. Ceryia «Pcykholo- hyia». 2005. – Выр. 5. – Ch. I. – С. 200-228.

10. Tytarenko T. M. Pcykholohichni praktyky konctruivannia zhyttia v umovakh poctmodernoi cotsialnocti : monohrafiia / T. M. Tytarenko, O. M. Kochubeinyk, K. O. Cheremnykh ; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Inctytut cotsia- lnoi ta politychnoi pcykholohii. – K. : Milenium, 2014. – 206 c.

Mazurik V.M., Kireeva Z.A.

LIFE PATH PLANNING: THE NARRATIVE APPROACH

The article presents the study of the person's life path planning in accordance with the criteria of a semi-structured interview. The distribution of important concepts was used in narratives on the following criteria: a magnificent moment in life, a moment of recession, a turning point, the earliest flashback, an important flashback from childhood, an important memory from youth, an important memory of adulthood; meaningful people, future scenarios. People with drug addiction who undergo rehabilitation were divided into groups in accordance with criteria of semi-structured interviews in personal narratives. It is demonstrated that people with drug addiction who undergo rehabilitation possess the following in their narratives: a temporal component with an emphasis on memories from the past and on life experience and common plans in the future. It is shown that the tone of most stories is pessimistically - optimistic. It was established that planning of the future is based on experience and has an affirmative attitude ("everything will be fine"), which stimulates positive changes in life.

Key words: *life path, personality, life path planning, people with drug addiction, narrative approach.*

Кіреєва Зоя Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І.Мечникова;

Мазурик Володимир Михайлович – здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

УДК 159.9.072.53

Максименко Н.Л.

МОДЕЛЬ СТРУКТУРИ УПРАВЛІНСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІТ-ФАХІВЦЯ

У цій статті пропонується модель емпіричного дослідження управлінського потенціалу фахівців ІТ-сфери. Всі компоненти моделі ґрунтуються на методологічних основах системного підходу, принципах психології праці, положень концепції самоактуалізації, а також на даних різних емпіричних досліджень. Вважається, що на управлінській потенціал впливають різні чинники, зокрема соціально-демографічні особливості, особистісні риси, ціннісні орієнтації тощо.

***Ключові слова:** моделювання психологічних феноменів, IT-фахівці, системний підхід, соціально-демографічні особливості, особистісні риси, ціннісні орієнтації.*

Постановка проблеми. Однією з нагальних проблем, яка вимагає сьогодні термінового вирішення, є перехід України від індустріального до інформаційного типу суспільства. За нових умов гарантіями добробуту та стабільного поступу держави стають інтелектуальні ресурси та розвиток високих технологій [15]. Сьогодні розвиток IT-галузі розглядається як складова зростання економіки України [7]. Адже у сучасному світі зростання економіки можливе лише за умови максимального використання новітніх досягнень науки і техніки. Набувають величезного значення телекомунікації та інформаційні технології. Розвиток таких технологій є настільки інтенсивним, що зміни в них відбуваються за порівняно короткий термін [5].

За нещодавньою заявою Президента України П.О. Порошенка IT-галузь в Україні входить у трійку індустрій з найбільшою часткою у ВВП і формує понад три роки уже обсяг, який перевищує 3% ВВП та зараз поступається лише аграрному комплексу і металургії. Президент нашої держави зазначив, що за експертними прогнозами кількість розробників у IT-галузі має зрости ще на 25%, а до 2024 року – подвоїтися [17]. Отже, актуальність проблеми управлінського потенціалу IT-фахівця обумовлена тим, що ця професія стає все більш популярною як в Україні, так і у глобальному світі. За даними О.В. Гончаренко [2] щорічно українська IT-індустрія створює до 15 тис. високооплачуваних робочих місць, а створення 1 місця в IT галузі стимулює створення 3-4 додаткових робочих місць в інших галузях. Кількість працівників у 25 найбільших українських IT-компаніях у першому півріччі 2016 р. збільшилася на 1 192 працівників і склала 32,468 тис. осіб. Найбільшою IT-компанією є EPAM, штат якої налічує 4,5 тис. осіб. На другому місці за чисельністю персоналу SoftServe (4,2 тис. осіб), на третьому – компанія Luxoft (3,74 тис. осіб), на четвертому – GlobalLogic (2,7 тис. осіб), на п'ятому – Ciklum (2,5 тис. осіб).

Аспекти професійної діяльності IT-фахівця вивчаються різними галузями: економікою, соціологією, педагогікою, науковою організацією праці тощо, але, можна констатувати, що з боку загальної психології, індивідуально-психологічним особливостям представників IT-професій досі приділяється недостатньо уваги, адже більшість досліджень сфокусовані на ширшу категорію фахівців: інженерно-технічних працівниках і, відповідно, не враховує специфіки, характерної для IT-сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність IT-працівника має цілий ряд істотних особливостей. Вона вимагає виконання різних функціональних обов'язків як безпосередньо пов'язаних з проектуванням, реалізацією, тестуванням і впровадженням програмного забезпечення різного призначення, так і з певними діями, побічно допомагають просуванню на споживчому ринку створюваних продуктів. Необхідні знання та вміння, а також виконуються трудові дії фахівців в області розробки програмних продуктів висвітлені у відповідних професійних стандартах, які відповідно враховуються в освітніх стандартах навчальних закладів, що здійснюють підготовку цих фахівців [1].

Проблемам професійно-важливих якостей фахівців у сфері IT та їх формуванню на різних етапах професійного становлення присвячено досить багато робіт (М.Л. Смульсон, Е. Дейкстра, Б. Шнейдерман). Серед таких професійно-важливих якостей вони зазначають:

- здатність бачити завдання одночасно на різних рівнях деталізації, вміння бачити проєктований процес в динаміці, вміння узагальнювати типові ситуації; вміння використовувати і комбінувати добре відомі прийоми (за Е. Дейкстрою [3]);

- гнучке і стратегічне мислення, творчі властивості мислення, уважність, що виявляється в умінні допускати якнайменше помилок, логічний характер мислення (по М. Л. Смульсон [14]).

- наявність комплексного мислення; культуру власної праці; здатність аналізувати власні помилки; вміння працювати в колективі; вміння працювати з користувачем, дотримання правил загальнолюдської етики; здатність чітко бачити існуючі труднощі і відкидати все те, що не відноситься до задачі; здатність бачити всі випадки, де можна використовувати теорію (самостійно зважитися на її використання або образи за порадою до більш досвідченому програмісту); здатність при невдачі подолати самолюбство і знайти інший підхід до вирішення завдання (за Е. Дейкстрою [3]);

- наполегливість, яка проявляється в ініціативі виконання роботи; екстравертність при колективній роботі; внутрішнє управління, що сприяє підпорядкування обставин собі; середню збудливість як фактор підвищення продуктивності; високу мотивацію, що сприяє виконанню дуже складних завдань; високу терпимість до невизначеності (в роботі програмістів чітко відомо невелике число фактів, необхідно приймати рішення при обмежених вхідних даних, прийняття чергового рішення вимагає наявності схильності до деякого ризику); вміння бути точним, враховувати кожну деталь; скромність; здатність переносити стрес в разі відставання від запланованих термінів (за Б. Шнейдерманом [19]);

- високу працездатність і ретельність в роботі, оперативність мислення, вміння приймати рішення в умовах обмеженого часу, вміння створювати собі робоче місце, що сприяє підвищенню продуктивності праці (за М. Л. Смульсон [14]).

Перераховані вище автори виконали величезну роботу з вивчення різних професійних якостей. В свою чергу, хотілось би звернути увагу на нерозробленість проблеми управлінських якостей особистості професіонала у сфері ІТ. Адже вони все частіше залучаються до організаційно-управлінської діяльності. Як зазначає В.С. Седов організаційно-управлінська діяльність ІТ-фахівця – це розробка технічних завдань і проведення техніко-економічного обґрунтування; організація роботи колективу розробників програмного забезпечення, взаємодії з іншими підрозділами, замовниками. Реалізація даного виду професійної діяльності вимагає сформованої здатності організувати роботу колективу, визначати порядок виконання робіт та розподіляти завдання, здатність до роботи у міжнаціональних колективах та у міждисциплінарних проєктах, здатність створювати атмосферу ділового співробітництва [13]. У зв'язку з цим розглянемо уявлення про управлінський потенціал в останніх теоретичних та емпіричних дослідженнях.

Необхідно зазначити, що поняття «потенціал» використовується в психологічній науці в декількох змістах. Коли під потенціалом мається на увазі можливе, але латентне нагромадження чого-небудь, те таке розуміння за змістом стає близьким до поняття резерв. Коли ж під потенціалом розуміється вся сукупність можливостей індивіда за певних умов, то резерв є невикористаною частиною загального потенціалу [6]. Близьким за змістом поняттям є поняття «ресурс». Однак коли мова заходить про ресурси, то нерідко мається на увазі не тільки те, що реально існує, але й те, що могло бути раніше задіяне, тому в цілому можливості їх використання значно вище, у порівнянні з резервами або потенціалами. Слід мати на увазі й те, що ресурси піддаються оцінці й ними можна керувати. У цілому можна стверджувати, що коли мова заходить

про поняття «резерви», «потенціали», «ресурси» в психологічному контексті, їх використання не відрізняється строгістю й взаємно перетинається [8].

Останнім часом в психологічній науці активно розробляється проблема особистісного потенціалу особистості. У роботах В.І. Маркова, Ю.В. Синягіна під потенціалом особистості розуміється система її поновлюваних ресурсів, які проявляються в діяльності, спрямованій на одержання соціально значимих результатів [10]. Серед розроблених моделей для вивчення потенціалу особистості, для оцінки досвіду особистості найбільш простою, на їхній погляд, уявляється структурна модель потенціалу. Ця модель припускає, що всі життєві досягнення особистості, зафіксовані в її біографії, суть зовнішні прояви її потенціалу й можуть служити для оцінки його рівня. Крім того, ці досягнення можна згрупувати по ключових сферах і одержати структурний опис потенціалу, що показує рівень реалізації його в цих сферах.

У якості спрощеної схеми сфер реалізації потенціалу автори пропонують використовувати наступну: здоров'я, спілкування (суспільна робота тощо), навчання, захоплення (забезпечують разом з навчанням саморозвиток особистості), робота (містить успіхи в області керування, творчі успіхи в роботі зі спеціальності й соціальну оцінку трудових досягнень), родина.

Важливою властивістю потенціалу особистості є те, що він являє собою цілісну систему. Із цього, зокрема, випливає, що занадто висока реалізація потенціалу особистості по одному з напрямків (наприклад, професійної діяльності) може приводити до неприпустимого зменшення такої реалізації по інших ключових напрямках (скажемо, у сфері родини), що й викликає розбалансування особистості (В. І. Марков [11]).

В економіці підприємств [12] управлінський потенціал – це сукупність знань, навичок (вміння), творчих можливостей та організаційної спроможності керівників усіх рівнів управління, які повинні формуватися та використовуватися ними для забезпечення сталого та ефективного функціонування підприємства. Таке визначення потенціалу має важливий зміст, оскільки відображає не тільки вплив знань, навичок, але й творчих можливостей та організаційної спроможності керівників на ефективність функціонування підприємства.

У дисертаційному дослідженні Г.В. Дерябіної управлінський потенціал особистості трактується як «ресурс управлінських можливостей людини, здатність конкретної людини до здійснення управлінських дій, управлінської діяльності в цілому» [4, с. 7.] Також управлінський потенціал визначається як сукупність ділових і особистісних якостей та можливостей керівника, які можуть бути приведені в дію й використані для вирішення управлінських завдань, досягнення поставлених цілей [16].

Підсумовуючи вищесказане, можна сказати, що зазначені дослідження не розглядають управлінські якості ІТ-фахівця як систему. Тобто робиться акцент на окремі професійно-важливі якості та їхнє становлення. Зокрема в літературі проблемам управлінського потенціалу ІТ-фахівця не приділяється достатньо уваги.

Виходячи з цього, **метою статті** є моделювання структури управлінського потенціалу на прикладі ІТ-фахівців та визначення його системних характеристик.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Запланована вибірка дослідження. Дослідження проводиться на базі рекрутингової компанії, що займається професійним відбором спеціалістів для українських та міжнародних ІТ-компаній. У дослідженні беруть участь спеціалісти обох статей у віці від 29 до 54 років. Всі вони мають вищу технічну освіту. Випробовувані були мотивовані до участі в дослідженні отриманням зворотного зв'язку у вигляді надання результатів кожному випробованому і

необхідних роз'яснень. Рівень концентрації підослідних можна охарактеризувати як достатній, оскільки дослідження проходило на протязі двох годин у робочий час.

Створення моделі структури управлінського потенціалу ІТ-фахівця базувалось на певних методологічних принципах.

Були використані методологічні засади системного підходу у дослідженні управлінського потенціалу, оскільки зазначений психологічний феномен вважається цілісним та комплексним явищем. У застосуванні системного підходу до професійного розвитку особистості П. Найт [20] зазначає, що комплексні системи є не просто складними, але й невизначеними і нелінійними. Між елементами системи виникають складні взаємовідношення, які не є передбачуваними на індивідуальному рівні. Автором вказується, що відносно невеликі зміни, особливо на ранній стадії розвитку системи можуть призводити до абсолютно різних і непередбачуваних результатів.

Базуючись на принципах психології праці, можна зазначити, що особливості діяльності спеціалістів у сфері ІТ пов'язані із значним психологічним навантаженням. Працівникам ІТ доводиться весь час перебувати у стані психологічного когнітивного напруження, значної інтелектуальної концентрації, необхідно також стежити за новими технологіями, методиками, дослідженнями, які з'являються на ринку. Частими супутниками діяльності програмістів є понаднормова робота, сидячий режим роботи, гіподинамія [18].

У нашому дослідженні вивчення управлінського потенціалу у парадигмі теорії системи базових потреб особистості А. Маслоу полягає у констатуванні того, що зазначений потенціал є втіленням найвищої ієрархічної потреби – потреби до самоактуалізації. Адже прагнення до самоактуалізації, визначається засновником теорії як безперервна актуалізація потенцій, здібностей і талантів, як здійснення місії (або покликання, долі, преднакреслення, призначення), як більш повне знання й прийняття власної таємної сутності, як безперестанне прагнення до єдності, інтеграції або синергії особистості [21].

При створенні теоретичної моделі структури управлінського потенціалу ми спирались на модель розвитку управлінського потенціалу як запоруки успішного функціонування підприємства, запропоновану вітчизняними авторами. Структурні компоненти управлінського потенціалу керівників, як вказують автори цього дослідження В.Я. Маречик, С.М. Невмержицька [9] є наступними: лідерський потенціал (харизматичність, інтуїція, особиста ефективність, організаторські здібності), інтелектуальний потенціал (концептуальність мислення, масштабне бачення, аналітичні здібності, здібності до швидкого навчання), комунікативний потенціал (здатність бачити нестандартні шляхи вирішення задач, креативність), емоційний капітал (самосвідомість, цілісність, емоційна стійкість), соціальний потенціал (навики побудови відносин, автентичність, здатність викликати довіру), особистісна зрілість (рівень внутрішньої автономії і відповідальності), цінності (стиль керівництва і політика управління персоналом).

Зазначена модель є однорівневою, адже згідно за концепцією, яку В.Я. Маречик, С.М. Невмержицька всі структурні компоненти управлінського потенціалу є рівнозначними. На нашу думку, модель управлінського потенціалу має бути ієрархічною – тобто мати декілька рівнів організації та каузальною, тобто мати причинно-наслідкові взаємовідношення.

На рисунку 1 наведено прототип каузальної моделі у вигляді шляхової діаграми, що являє собою теоретичну модель вивчення поставленої проблеми. У процесі

використання математичного методу моделювання структурними рівняннями нами буде здійснено емпіричну верифікацію цієї моделі.

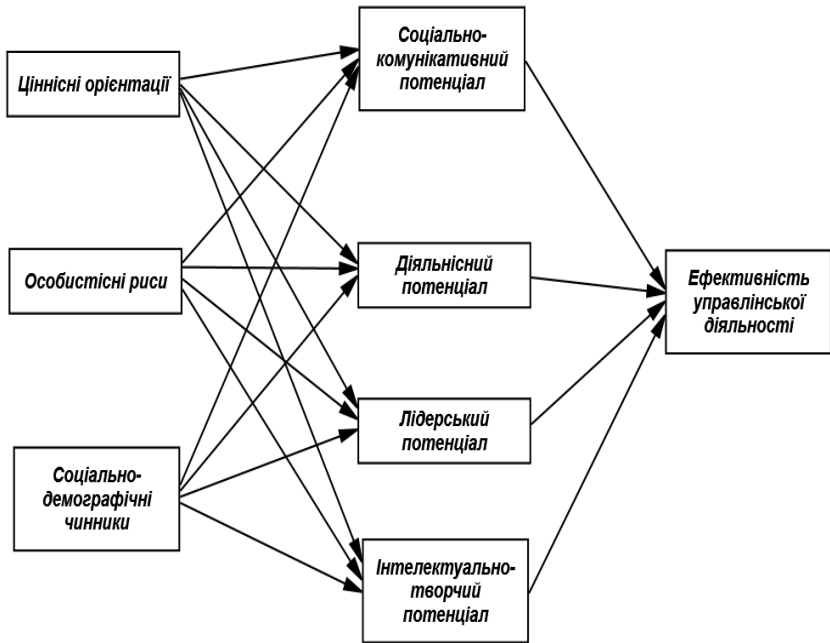

Рис. 1. Теоретична модель структури управлінського потенціалу на прикладі ІТ-фахівця

Шляхова діаграма складається з восьми умовних блоків: «Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Ціннісні орієнтації», «Інтелектуально-творчий потенціал», «Лідерський потенціал», «Діяльнісний потенціал», «Соціально-комунікативний потенціал» та власне «Ефективність управлінської діяльності». Для кожного блоку шляхової діаграми пропонуються параметри, що описують цей блок:

- блок соціально-демографічних чинників: вік, стать, освіта, країна проживання.

Ці параметри визначались за допомогою спеціально створеної анкети;

- блок особистісних рис: екстраверсія, сумлінність, емоційна стабільність, відкритість, доброзичливість. Ці параметри визначались за допомогою методики NEO-FFI «Велика п'ятірка»;

- блок ціннісних орієнтацій: орієнтації на підтримку, відповідність, незалежність, альтруїзм, керівництво, структура, різноманітність. Ці параметри визначались за допомогою семантичного диференціалу;

- *блок інтелектуально-творчого потенціалу*: широта мислення, комплексна візія, прогнозування, добрий розум, практичне мислення, добрий розум, вміння розставляти пріоритети, інноваційність. Ці параметри визначались за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій;

- *блок лідерського потенціалу*: орієнтація на людей, орієнтація на задачі, зовнішня орієнтація, внутрішня орієнтація. Ці параметри визначались за допомогою семантичного диференціалу;

- *блок діяльнісного потенціалу*: стремління до успіху, стремління до якості, стремління до навчання; невпевненість у своїх діях, пошук виклику, рішучість, цілеспрямованість, ризик. Ці параметри визначались за допомогою семантичного диференціалу;

- *блок соціально-комунікативного потенціалу*: той, що впливає, прямий, асертивний, той, що передбачає. Ці параметри визначались за допомогою семантичного диференціалу. А також параметри: презентація, врахування інтересів, відповідальність, які визначались за допомогою об'єктивних тестів, організованих як вирішення конкретних ситуацій.

- *блок ефективності управлінської діяльності* – цей блок складався з одного інтегрального показника, який визначався за допомогою *експертної оцінки* на основі системи грейдів.

Виходячи з методології побудови шляхових діаграм можна зазначити, що змінні, які складають блоки соціально-демографічних чинників, особистісних рис та ціннісних орієнтацій є екзогенними, або предикторами, змінні, які входили до блоків «блок поведінки в суспільстві» «блок стилю роботи» «блок типу лідерства» «блок вирішення конкретних ситуацій» виступали одночасно як екзогенними, так і ендогенними (критеріальними) змінними, і блок управлінського потенціалу містив результуючу ендогенну змінну.

Висновки. Таким чином розроблена концептуальна модель поставленої проблеми, яка представлена у вигляді шляхової діаграми. Для її восьми умовних блоків («Соціально-демографічні чинники», «Особистісні риси», «Ціннісні орієнтації», «Інтелектуально-творчий потенціал», «Лідерський потенціал», «Діяльнісний потенціал», «Соціально-комунікативний потенціал» та власне «Ефективність управлінської діяльності») запропоновано параметри та відповідні методики психологічного дослідження. Ці методики дають можливість розглядати управлінський потенціал як системний психологічний феномен. Показана необхідність дослідження управлінського потенціалу у фахівців, що зайняті у сфері ІТ.

Література

1. Балан Л.О. Формування у майбутніх інженерів-програмістів готовності до використання освітніх дистанційних технологій у професійній діяльності: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04/ Л. О. Балан. – Одеса, 2016 – 281с.

2. Гончаренко, О.В. Розвиток малого та середнього бізнесу в умовах глобалізації світової економіки : матеріали виступів Всеукраїнського молодіжного економічного форуму з міжнародною участю / О.В. Гончаренко // Стимулювання розвитку ІТ-сектору: світовий досвід та українські реалії, ЖДТУ, 2017: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eztuir.ztu.edu.ua/123456789/7024>

3. Дейкстра Э. Дисциплина программирования / Э. Дейкстра — М. : Мир, 1978. — 275 с.

4. Дерябіна Г. В. Психологічні особливості розвитку управлінського потенціалу особистості : авто-реф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Г. В. Дерябіна. – К., 2008. – 19 с.
5. Довгань Л. Є. Тенденції та проблеми розвитку сфери інформаційних технологій в Україні: кадрові аспекти / Л. Є. Довгань, І. П. Малик // Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". - 2017. - № 14. - С. 437-443.
6. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности./ А.Л. Журавлев— М.: ИПРАН, 2005. — С. 393—401.
7. Карпенко Н. В. Розвиток ІТ-галузі як складова зростання економіки України / Н. В. Карпенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - 2014. - № 2. - С. 52-58.
8. Ложкин Г.В. Концептуальные представления о психологическом потенциале квалифицированного спортсмена/ Г.В. Ложкин // Наука в олимпийском спорте. — 2007. — 1. — С. 47—52.
9. Маречик В. Я. Розвиток управлінського потенціалу як запорука успішного функціонування підприємства / В. Я. Маречик, С.М. Невмержицька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2013. – № 3(2). – С. 237-242.
10. Марков В.И. Потенциал личности/ В.И. Марков, Ю.В. Сиягин // Мир психологии. – 2000. – № 1. – С.250-261
11. Марков В.Н. Личностные основы социальной устойчивости / В.Н. Марков // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 136-143.
12. Петрович Й.М. Управлінський потенціал та його вплив на ефективність діяльності машинобудівних підприємств / Й.М. Петрович, Л.М. Прокопишин // Регіональна економіка. – 2009. – № 2. – С. 71-80.
13. Седов В. Є. Формування фахової компетентності майбутніх інженерів-програмістів в умовах магістратури: дисерт. ... канд.пед.н.: 13.00.04 / Седов В.Є. – Херсон, 2016. – 238 с.
14. Смутьсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту/ М. Л. Смутьсон – К.: Нора-друк, 2003. – 298 с.
15. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Струченков / Донецький національний університет. Донецьк, 2008. – 23с.
16. Таран В. Психологічний зміст і компоненти управлінського потенціалу керівників ОВС / В. Таран // Вісник Академії управління МВС. - 2010. - № 4(16). - С. 269-274.
17. Українська ІТ-галузь увійшла до трійки індустрій з найбільшою часткою у ВВП 25.05.2018 14:37 // Агенція Укрінформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2468020-ukrainska-itgaluz-uvijsla-do-trijki-industrij-z-najbilsou-castkou-u-vvp.html>
18. Широкова Ю. Г. Синдром выгорания и снижение его влияния на сотрудников ИТ подразделения, построение системы мотивации/ Ю. Г. Широкова– [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journal.itmane.ru/node/594>
19. Шнейдерман Б. Психология программирования: Человеческие факторы в вычислительных и информационных системах / Шнейдерман Б. М. : Радио и связь. – 1984. – 304 с.

20. Knight P. A systemic approach to professional development: learning as practice./ P. Knight // Teaching and Teacher Education. – 2002. – Vol. 18. – P. 229–241.

21. Maslow A.H. Toward psychology of being / A.H. Maslow. - New York, N.Y.: Van Nostrand Reinhold, 1968. - 240 p.

Транслітерація

1. Balan L.O. Formuvannya u maybutnikh inzheneriv-prohramistiv hotovnosti do vykorystannya osvitnikh dystantsiynikh tekhnolohiy u profesiyiniy diyal'nosti: Dys... kand. ped. nauk: 13.00.04/ L. O. Balan. – Odesa, 2016 – 281s.

2. Honcharenko, O.V. Rozvytok maloho ta seredn'oho biznesu v umovakh hlobalizatsiyi svitovoyi ekonomiky : materialy vystupiv Vseukrayins'koho molodizhnoho ekonomichnoho forumu z mizhnarodnoyu uchastyu / O.V. Honcharenko // Stymulyuvannya rozvytku IT-sektoru: svitovyy dosvid ta ukrayins'ki realiyi, ZHDTU, 2017: [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eztuir.ztu.edu.ua/123456789/7024>

3. Deykstra E. Dystsyplina prohrammyrovannya / É. Deykstra — M. : Myr, 1978. — 275 s.

4. Deryabina H. V. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku upravlins'koho potentsialu osobystosti : avto-ref. dys... kand. psykhol. nauk : 19.00.01 / H. V. Deryabina. – K., 2008. – 19 s.

5. Dovhan' L. YE. Tendentsiyi ta problemy rozvytku sfery informatsiynikh tekhnolohiy v Ukraini: kadrovi aspekty / L. YE. Dovhan', I. P. Malyk // Ekonomichnyy visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivivs'kyy politekhnichnyy instytut". - 2017. - № 14. - S. 437-443.

6. Zhuravlev A.L. Psykholohyya sovmestnoy deyatel'nosti./ A.L. Zhuravlev— M.: YPRAN, 2005. — S. 393—401.

7. Karpenko N. V. Rozvytok IT-haluzi yak skladova zrostannya ekonomiky Ukrainy / N. V. Karpenko // Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrainy. - 2014. - № 2. - S. 52-58.

8. Lozhkyn H.V. Kontseptual'nye predstavlenyya o psykholohycheskom potentsyale kvalyfytsyrovannoho sport'smena/ H.V. Lozhkyn // Nauka v olymпыyskom sporte. — 2007. — 1. — S. 47—52.

9. Marechyk V. YA. Rozvytok upravlins'koho potentsialu yak zaporuka uspishnoho funktsionuvannya pidpryemstva / V. YA. Marechyk, S.M. Nevmerzhyts'ka // Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu. Ekonomichni nauky. - 2013. – № 3(2). – S. 237-242.

10. Markov V.Y. Potentsyal lychnosti/ V.Y. Markov, YU.V. Synyahyn // Myr psykholohyy. – 2000. – № 1. – С.250-261

11. Markov V.N. Lychnostnye osnovy sotsyal'noy ustoychyvosti / V.N. Markov // Obshchestvennye nauky y sovremennost'. – 2002. – № 1. – S. 136-143.

12. Petrovych Y.M. Upravlins'kyy potentsial ta yoho vplyv na efektyvnist' diyal'nosti mashynobudivnykh pidpryemstv / Y.M. Petrovych, L.M. Prokopyshyn // Rehional'na ekonomika. – 2009. – № 2. – S. 71-80.

13. Sedov V. YE. Formuvannya fakhovoyi kompetentnosti maybutnikh inzheneriv-prohramistiv v umovakh mahistratury: dysert. ... kand.ped.n.: 13.00.04 / Sedov V.YE. – Kherson, 2016. – 238 s.

14. Smul'son M. L. Psykholohiya rozvytku intelektu/ M. L. Smul'son – K.: Nora-druk, 2003. – 298 s.

15. Struchenkov O.V. Inzhenerno-tekhnichna intelihentsiya Donbasu (kinets' 1920-kh – 1930-i roky): formuvannya, umovy zhyttya, diyal'nist': avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / O.V. Struchenkov / Donets'kyi natsional'nyi universytet. Donets'k, 2008. – 23s.

16. Taran V. Psykholohichnyy zmist i komponenty upravlins'koho potentsialu kerivnykiv OVS / V. Taran // Visnyk Akademiyi upravlinnya MVS. - 2010. - № 4(16). - S. 269-274.

17. Ukrayins'ka IT-haluz' uviyshla do triyky industriy z naybil'shoyu chastkoyu u VVP 25.05.2018 14:37 // Ahentsiya Ukrinform [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu :<https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2468020-ukrainska-itgaluz-uvijsla-do-trijki-industrij-z-najbilsou-castkou-u-vvp.html>

18. Shyrokovka YU. H. Syndrom vyhorannya y snyzhenye eho vlyyannya na sotrudnykov YT podrazdelenyia, postroenye systemy motyvatsyy/ YU. H. Shyrokovka– [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://journal.itmane.ru/node/594>

19. Shneyderman B. Psykholohyya prohramyrovannya: Chelovecheskye faktory v vychyslytel'nykh y ynformatsyonnykh systemakh / Shneyderman B. M. : Radyo y svyaz'. – 1984. – 304 s.

20. Knight P. A systemic approach to professional development: learning as practice./ P. Knight // Teaching and Teacher Education. – 2002. - Vol. 18. – P. 229–241.

21. Maslow A.H. Toward psychology of being / A.H. Maslow. - New York, N.Y.: Van Nostrand Reinhold, 1968. - 240 p.

Maksimenko N.L.

THE STRUCTURAL MODEL OF THE MANAGERIAL POTENTIAL IN IT SPECIALISTS

This article proposes a model for empirical research of the IT specialists' managerial potential. The prototype of the causal hierarchical model is presented in the form of a path diagram, which is a theoretical model for the problem research. The model has three levels, endogenous and exogenous variables. In the process of using the mathematical method of structural equations modeling, we will carry out an empirical verification of this model. All components of the model are based on the methodological foundations of the system approach, the principles of the work psychology, the concepts of self-actualization, and also on the data of various empirical studies. It is believed that the managerial potential consists of eight conditional blocks ("Socio-demographic factors", "Personality traits", "Value orientations", "Intellectual and creative potential", "Leadership potential", "Activity potential", "Social-communicative potential", and "Effectiveness of management activity"). The parameters and corresponding methods of psychological research are offered in this article such as personality tests, semantic differential rating scale, objective tests (case studies).

Key words: modeling of psychological phenomena, IT specialists, system approach, socio-demographic features, personal traits, value orientations.

Максименко Наталія Леонідівна – аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ВІКОВА ДИНАМІКА ДЕЗАДАПТИВНИХ ПРОЯВІВ ДЕПРИВОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ

В статті проаналізовано вікові зміни в структурі стану дезадаптації депривованих неповнолітніх осіб. Встановлено, що дезадаптація підлітків носить системний характер і є наслідком несприятливих умов розвитку в ранньому дитинстві. До початку підліткового віку (вікова криза 13-14 років) на перший план в структурі стану дезадаптації виступає дисбаланс проявів, що визначають особливості особистої індивідуальної пристосованості, які проявляються в порушеннях соціальних зв'язків, зниженні можливості прогнозування результатів своїх вчинків, переважанні егоцентричних устремлень, загостренні характерологічних рис особистості та ін. Причому в систематичі дезадаптаційних варіантів спочатку закладені підходи до оцінки ступеня їх вираженості, що відображають кількісні характеристики. Стан дезадаптації має своє коріння не тільки в системі шкільного навчання, а й в порушеннях сімейних відносин.

Ключові слова: неповнолітні, психологічний супровід, соціальна реадaptaція, депривація.

Постановка проблеми. Надаючи належне значення своєрідності порівняльної вікової динаміку дезадаптивних проявів, дослідниками простежено динаміку наростання стану дезадаптації у віковому аспекті. Як відомо, віковим фактором при порушеннях психологічного розвитку відводиться роль однієї з найважливіших внутрішніх (біологічних) умов. Особливою вразливістю відрізняються критичні періоди, коли з різкою перебудовою реактивності, порушенням фізіологічної рівноваги в організмі полегшується виникнення нових або загострення попередніх порушень. З метою виявлення динаміки адаптації дітей до школи проведено лонгитюдне дослідження, яким були охоплені діти з 9 до 14 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних підходів до соціалізації особистості слід виокремити дослідження, присвячені психології депривованих неповнолітніх, які, переживаючи різноманітні форми й режими обмежень, відчувають своєрідну елімінованість із соціуму і мають нагальну потребу в отриманні соціально-психологічної допомоги (Т. Авельцева, І. Ващенко, Я. Гошовський, І. Жигаренко, Н. Завацька, В. Кривуша, Г. Щербакова, В. Яремчук та ін.). Психологічні дослідження з означеної проблеми здебільшого спрямовані на особливості роботи з неповнолітніми з неблагополучних та неповних сімей та визначення зовнішніх й внутрішніх детермінант процесу соціалізації підлітків в таких сім'ях (Л. Алексеева, Л. Боярин, О. Волошок, М. Докторович, В. Іванченко, Н. Клімкіна, І. Руденко, І. Юрченко). Крім того, розробка означеної проблематики здійснювалося за такими напрямками: дослідження ролі відносин із близькими у розвитку неповнолітньої дитини (Б. Ананьєв, О. Арнаутова, Л. Божович, Г. Варга, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лісіна та ін.); визначення типів і стилів сімейного виховання й особливостей їх впливу на психічний розвиток неповнолітніх (Б. Андреева, Т. Гаврілова, Е. Еріксон, А. Захаров, Г. Крайг, В. Мухіна, Н. Синягіна, С. Щербакова та ін.); вивчення ролі батьківської відповідальності за розвиток неповнолітніх (О. Хартман); виокремлення соціально-педагогічних засад формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини

(Ю. Акименко, Н. Шевченко); розкриття залежності інтелектуального розвитку дитини від складу сім'ї, особливостей спілкування з нею і змістом батьківського ставлення (Т. Архірєєва, О. Лаврик, С. Небікова, О. Скоблик, Т. Тихомірова та ін.); з'ясування психологічних особливостей ставлення батьків до дітей з особливими потребами (О. Горецька, С. Томчук, О. Чарова).

Мета статті – провести аналіз вікових змін в структурі стану дезадаптації депривованих неповнолітніх осіб.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналіз результатів, отриманих з цих позицій, показав, що з віком число дезадапованих дітей зростає. Якщо у віці 9-9,5 років дезадаповані діти склали 31,8%, то в 9,5-10 років їх вже стало 34,6%, 10-11 - 36,7%, а до 14 років - 53,8% ($p < 0,05$). Різкий стрибок ми спостерігали в підлітковій кризі. Як показали спостереження, по завершенню другого вікового критичного періоду порушення адаптації зберігалися, а в окремих випадках ставали більш важкими, про що свідчить проведене дослідження. Простежується тенденція до поглиблення стану дезадаптації.

Так, більш виразними ставали прояви темпераменту, який визначає емоційно-вольові характеристики. На тлі соматовегетативної дисфункції, підвищеної загальної і вегетативної збудливості, швидкого виснаження, в одних випадках, неповнолітні виявляли млявість, адинамию, в інших – метушливість, нецілеспрямованість, відволікання уваги. Чим різноманітніші були патологічні фактори, тим більш вираженим виявився стан дезадаптації. При психологічній діагностиці визначалося швидке виснаження, низька інтелектуальна працездатність, схильність до зниженого настрою. Уже на цьому етапі адаптація в середовищі проявляла себе по-різному і залежала від сили і тривалості компенсуючих і декомпенсуючих середовищних механізмів.

Аналіз клініко-анамнестичних відомостей, опитування батьків і вчителів, вивчення неповнолітніх дозволили констатувати, що стан дезадаптації від молодшого підліткового до старшого підліткового віку зберігається, а відмінності за характером реагування дитини на середовище ставали більш виразними.

Одним з факторів, що призвів до погіршення стану дезадаптації, безсумнівно, були деприваційні умови мікросоціального середовища. Аналіз показав, що терміни дії цих факторів і вплив їх на психофізичний розвиток дитини виявилися типовими для хронічних психотравмуючих ситуацій як причинних умов таких порушень. Слід зазначити, що особливо психогенними виглядали ситуації після розлучення батьків в сім'ї і поява вітчима або мачухи, або коли відбувалася різка зміна виховних підходів, після народження молодшої дитини.

Різноманітність вивчених і представлених вище показників, їх вікова диференціація дозволяла кожен етап психологічного віку розглядати як самостійну одиницю онтогенетичного розвитку.

Аналізуючи проведене дослідження по виявленню порушень психічної діяльності у соціально дезадапованих дітей з позицій системного підходу, було встановлено, що порушення в підсистемі «Сім'я, школа, суспільство» мають тенденцію плавного збільшення від молодшого підліткового до старшого до підліткового віку. Ці дані достовірні як для адаптованих, так і для дезадапованих неповнолітніх.

Деякі діти в сім'ях відчували постійну напругу, тривогу, невпевненість, емоційну відчуженість, що в подальшому сприяло утрудненню соціального функціонування, у деяких дітей в поведінці з'являлася агресивність. Конфліктні взаємини в сім'ї ставали основою емоційної і соціальної депривації. Нерідко в досліджуваних

сім'ях спостерігалось явне емоційне відкидання дитини або жорстоке поводження. В умовах прихованої гіпоопіки або емоційного відкидання найчастіше перебували діти, народжені поза шлюбом.

З подальшим навчанням в школі в структурі стану дезадаптації підвищувалася питома вага формування порушень академічних навичок і поведінки, з наростанням труднощів в сім'ї та школі. Більш рельєфно, патохарактерологічні реакції проявлялися в кризових ситуаціях, діапазон яких у дезадаптованих був досить широкий, а вираженість і тривалість цих реакцій відображали висока напруга механізмів психологічного захисту. Істотну роль у виникненні реакцій грали такі моменти, як конфлікти, покарання, відмова в задоволенні прохань, невизнання.

Рівень розвитку неповнолітніх розглядався, перш за все, в єдності психофізіологічної і соціальної сфери. У контексті висловлених підходів проведений аналіз відповідних даних з клініко-анамнестичних відомостей, медичної документації, а також з опитувань батьків і вчителів. Як було зазначено раніше, істотні відмінності у фізіологічних (біологічних) факторах в пре-, пери- і постнатальному періодах були виявлені між адаптованими і дезадаптованими неповнолітніми ($p < 0,01$), що істотно лімітувало розвиток захисно-адаптивних механізмів у останніх.

Анамнестичний фактор, вивчений в даному дослідженні в віковому аспекті, також має тенденцію збільшення до підліткової кризи.

Певне наростання симптоматики в даній підсистемі виявлено в підлітковому віці як у адаптованих учнів, так і у дезадаптованих обох груп. Це може бути пов'язано з бурхливою нейро-ендокринною перебудовою в період статевого дозрівання і характеризується різними відхиленнями як в поведінці, так і в стані соматичного здоров'я. В цілому частіше ніж в попередні роки реєструвалися астено-невротичні реакції, вегето-судинні дистонії, підвищена дратівливість або апатія. Найчастіше фіксувалися випадки хронічної патології, яка в цьому віці у багатьох неповнолітніх вперше себе проявляє.

Як показав аналіз анамнестичного фактору, по завершенню вікового критичного періоду не відбувалося повної репарації порушених функцій. У дезадаптованих дітей спостерігалася складна взаємодія негрубо виражених фізіологічних, поведінкових і емоційних компонентів в структурі стану дезадаптації, які в молодшому підлітковому віці відрізнялися нестійкістю і готовністю до декомпенсації при найменших підсиленнях несприятливих впливів.

Знижена працездатність, підвищена виснаженість приводили до низької продуктивності, що змушувало займатися багато і довго; багато з дезадаптованих учнів, незважаючи на старанність, були слабовстигаючими учнями, хоча з потрібних предметів, відповідно до клініко-педагогічних даних, вони мали хороший запас знань.

Отримані дані свідчать про наявність хронічного емоційного стресу, властивого в різному ступені як групі адаптованих, так і дезадаптованих учнів. З огляду на те, що найбільш характерними є скарги на запаморочення, втома, млявість, труднощі засипання і ранкового пробудження, то такий стан можна кваліфікувати як депресивний, для якого характерна наявність саме такого роду скарг.

Зв'язок підсистем ендокринно-гуморальної регуляції і регуляції тонуусу і неспання при $r = 0,817$ вказує на те, що у дезадаптованих розвивається самотогенна депресія, для якої характерна наявність саме такого роду скарг.

Більш детальний розгляд підсистеми емоційного реагування саме у віковому аспекті виявило, що пік порушень в даній підсистемі доводиться на вік 9,5-10,5 років (дані достовірні як для адаптованих, так і дезадаптованих неповнолітніх).

Якщо у адаптованих неповнолітніх порушення в емоційній сфері не виходили за рамки необхідних переживань, то у дезадаптованих загальний фон настрою був нестійким. З найменшого приводу, особливо при відторгненні їх оточуючими, діти або відокремлювалися, або ставали розгальмованими. Невміння встановлювати контакти в новій обстановці призводило до напружених взаємин як з однолітками, так і з дорослими. У віці 9,5-10,5 років були відзначені посилення порушень, що проявлялися у вигляді настороженості, підозрливості, ворожості, підвищеної афективної збудливості, конфліктності і загострення пристрастей. Отже, спостерігалася несприятлива динаміка з помітними порушеннями поведінки і специфічними проявами стану дезадаптації у даній категорії неповнолітніх.

Патохарактерологічні реакції, що з'являлися на тлі вираженого емоційного напруження, оформлялися окремими невротичними епізодами.

В ході дослідження отримані достовірні позитивні взаємозв'язки психосоматичних розладів з підвищеним рівнем тривожності і вираженими депресивними рисами в структурі особистості ($r = 0,944$), емоційних порушень і порушень на рівні сприйняття і переробки інформації ($r = 0,952$).

Наявність недорозвинення вищих психічних функцій визначає ослаблення функціональних можливостей на стадії сприйняття і переробки інформації, що позначається на індивідуальній здатності до адаптації.

Як з'ясувалося в ході дослідження у адаптованих неповнолітніх рівень виявлених порушень незначний, що допомагало їм досить легко справлятися зі шкільною програмою. У дезадаптованих – порушення у зазначеній підсистемі наростають. Ці дані мають взаємозв'язок з підсистемою сім'я, школа, суспільство ($r = 0,976$), що вказує на педагогічну занедбаність даної категорії неповнолітніх.

Висновки. Проаналізувавши представлені підсистеми в віковому аспекті, ми виявили, що дезадаптація неповнолітніх носить системний характер і є наслідком несприятливих умов розвитку в ранньому дитинстві. До початку підліткового віку (вікова криза 13-14 років) на перший план в структурі стану дезадаптації виступає дисбаланс проявів, що визначають особливості особистої індивідуальної пристосованості, які проявляються в порушенні соціальних зв'язків, зниженні можливості прогнозування результатів своїх вчинків, переважанні егоцентричних устремлень, загостренні характерологічних рис особистості та ін. Причому в систематиці дезадаптаційних варіантів спочатку закладені підходи до оцінки ступеня їх вираженості, що відображають кількісні характеристики. Стан дезадаптації має своє коріння не тільки в системі шкільного навчання, а й в порушених сімейних відносинах, починаючи з самих ранніх років життя дитини.

Література

1. Боярин Л. В. Особливості соціалізації підлітка у дистантній сім'ї / Л. В. Боярин // Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. «Спецпроект : аналіз наукових досліджень», 30-31 трав. 2014 р. – Дн. : Біла К. О., 2014. – С. 30–32.

2. Візнюк Ю.М. Генетично-психологічний тренінговий підхід щодо оптимізації набуття ідентичності дітьми з тривалою сімейною депривацією / Ю.М. Візнюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 2. – Херсон : Гельветика, 2017. – С. 15 – 19.

3. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: [монографія] / Ярослав Гошовський. – Дрогобич: Коло, 2008. – 480 с.

4. Гошовський Я. О. Трансформації депривованої самосвідомості дитини / Я. О. Гошовський // Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в

трансформаційному суспільстві : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф., 21-22 жовт. 2010 р. ; [редкол.: Л. М. Артюшкін, Л. М. Коробка, О. А. Кривописина] / М-во освіти і науки України та ін. – Суми, 2010. – Ч. 1. – С. 55 – 57.

5. Дмитріюк Н.С. Особистісний розвиток дитини в умовах психічної депривації / Н. С. Дмитріюк // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 42. – С. 128 – 133.

6. Красницька О.В. Депривація як соціально-психологічна проблема / О.В. Красницька // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 1. – С. 24 – 28.

7. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; пер. Г.А. Овсянникова. – Прага : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. – 334 с.

8. Завацька Н.С. Визначальна роль соціально-психологічних критеріїв в оцінці ефективності адаптації як системного процесу / Н.С. Завацька, Т.Ф. Просяннікова // Матеріали І Міжнарод. науково-практичної конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 3 квіт. 2012 р. / За заг. ред. д. психол. н., проф. Н.С. Завацької. – 2012. – С. 166 –169.

9. Завацька Н.С. Соціально-психологічні чинники адаптації молоді / Н.С. Завацька, Т.Ф. Просяннікова // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність», 13-14 верес. 2013 р., м. Мелітополь / за заг. ред. А.А. Ткач, М.М. Радевої. – Мелітополь : МІДМУ «КПУ», 2013. – С. 146 – 148.

10. Полянничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в мовах загальноосвітньої школи-інтернату: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Анжела Олександрівна Полянничко. – Суми, 2011. – 264 с.

Транслітерація

1. Boiaryn L. V. Osoblyvosti sotsializatsii pidlitka u dystantnii simi / L. V. Boiaryn // Materialy IKh Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Spetsproekt : analiz naukovykh doslidzhen», 30-31 trav. 2014 r. – Dn. : Bila K. O., 2014. – S. 30–32.

2. Vizniuk Yu.M. Henetychno-psykholohichniy treninhovy pidkhid shchodo optymizatsii nabuttia identychnosti ditmy z tryvaloiu simeinoiu depyvatsiieiu / Yu.M. Vizniuk // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. – Serii «Psykholohichni nauky». – Vyp. 3. – T. 2. – Kherson : Helvetyka, 2017. – S. 15 – 19.

3. Hoshovskyi Ya.O. Resotsializatsiia depyvovanoi osobystosti: [monohrafiia] / Yaroslav Hoshovskyi. – Drohobych: Kolo, 2008. – 480 s.

4. Hoshovskyi Ya. O. Transformatsii depyvovanoi samosvidomosti dytyny / Ya. O. Hoshovskyi // Tvorchyi potentsial yak umova ta zasib realizatsii osobystosti v transformatsiinomu suspilstvi : materialy Vseukr. nauk.- prakt. konf., 21-22 zhovt. 2010 r. ; [redkol.: L. M. Artiushkin, L. M. Korobka, O. A. Kryvopyshyna] / M-vo osvity i nauky Ukrainy ta in. – Sumy, 2010. – Ch. 1. – S. 55 – 57.

5. Dmytriuk N.S. Osobystisnyi rozvytok dytyny v umovakh psykhnnoi depyvatsii / N. S. Dmytriuk // Aktualni problemy psykholohii: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, L.M. Karamushky. – K. : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2015. – Vyp. 42. – S. 128 – 133.

6. Krasnytska O.V. Depryvatsiia yak sotsialno-psykholohichna problema / O.V. Krasnytska // Naukovi zapysky NDU im. M. Hoholia. – Psykholoho-pedahohichni nauky. – 2013. – № 1. – S. 24 – 28.

7. Lanhmeier Y. Psykhycheskaia deprivatsiia v detskom vozdstie / Y. Lanhmeier, Z. Mateichek; per. H.A. Ovsiannykova. – Praha : Avytsenum. Medytsynskoe yzdatelstvo, 1984. – 334 s.

8. Zavatska N.Ie. Vyznachalna rol sotsialno-psykholohichnykh kryteriiv v otsintsi efektyvnosti adaptatsii yak systemnoho protsesu / N.Ie. Zavatska, T.F. Prosiannikova // Materialy I Mizhnarod. naukovo-praktychnoi konferentsii «Suchasni problemy humanitarnoi nauky i praktyky: filosofskyi, psykholohichni ta sotsialnyi vymiry», 3 kvit. 2012 r. / Za zah. red. d. psykhol. n., prof. N.Ie. Zavatskoi. – 2012. – S. 166 – 169.

9. Zavatska N.Ie. Sotsialno-psykholohichni chynnyky adaptatsii molodi / N.Ie. Zavatska, T.F. Prosiannikova // Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Instytutstionalni peretvorennia v suspilstvi: svitovy dosvid i ukrainska realnist», 13-14 veres. 2013 r., m. Melitopol / za zah. red. A.A. Tkach, M.M. Radievoi. – Melitopol : MIDMU «KPU», 2013. – S. 146 – 148.

10. Polianychko A. O. Podolannia sotsialnoi deprivatsii ditei-syrir v movakh zahalnoosvitnoi shkoly-internatu: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05 / Anzhela Oleksandrivna Polianychko. – Sumy, 2011. – 264 s.

Martynyuk V.O.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT PROCESS OF THE PROCESS OF SOCIAL READAPTATION OF DEPENDED UNEMPLOYED

The article analyzes the age-related changes in the structure of the state of maladaptation of de-bridged minors. It is established that disadaptation of adolescents is systemic and is a consequence of unfavorable conditions of development in early childhood. Until the beginning of adolescence (the age crisis of 13-14 years), the imbalance of manifestations, which determine the peculiarities of personal individual adaptability, which manifest themselves in violations of social relations, reduce the possibility of forecasting the results of their actions, the predominance of egocentric aspirations, is in the foreground in the structure of the state of maladaptation, exacerbation of personality traits, etc. Moreover, in the taxonomy of the maladaptation options, initially laid down approaches to assess the degree of their severity, reflecting quantitative characteristics. The state of maladaptation has its roots not only in the system of school education, but also in disturbed family relationships.

Key words: *juvenile, psychological support, social reaptation, deprivation.*

Мартинюк Володимир Олександрович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ

Розглянуто поняття адиктивної поведінки особистості. Визначено, що адиктивна поведінка особистості виступає досить поширеним видом девіантної поведінки. З'ясовано, що основою виникнення і розвитку адиктивної поведінки є прагнення змінити психічний стан, який дискомфортний для індивіда. Встановлено, що зміст психологічної реальності, від якої намагається позбутися індивід, буває різним, так само можуть бути різними способи від її позбавлення. Проаналізовано особливості виникнення адиктивної поведінки у період студентства. Розкрито можливі причин залучення молоді до алкоголю та інших психоактивних речовин. Визначено, що адиктивна поведінка може розвиватись внаслідок присутніх у суспільстві умов для негайного задоволення бажань, пов'язаних з отриманням задоволення, що стає важливим інгредієнтом стилю життя; економічне розширення суспільства, безробіття; зменшення мотивації до навчання та прагнення знань і навичок, втрата престижності багатьох професій; легка доступність алкоголю і речовин, які змінюють психічний стан.

Представлено результати емпіричного дослідження. Підібрано комплекс методик спрямованих на визначення алкогольної, наркотичної, міжособистісної залежності, залежності від інтернету та адиктивної ідентичності. Досліджено студентів першого, другого, третього та четвертого курсів. Проаналізовано результати дослідження за методиками. Визначено, що найнижчі показники схильності до формування алкогольної, наркотичної залежності та залежності від інтернету зафіксовано у студентів третього курсу, найвищі показники виявлено у студентів першого курсу.

Здійснено математико-статистичний аналіз даних (кореляційний – аналіз Пірсон, Н-критерій Крускала-Уоллеса). Встановлено позитивний кореляційний зв'язок між алкогольною та наркотичною залежністю; позитивний кореляційний зв'язок між алкогольною та деструктивною залежністю; позитивний кореляційний зв'язок між наркотичною та деструктивною залежністю; позитивний кореляційний зв'язок між залежністю від інтернету та дисфункціональним віддаленням; негативний кореляційний зв'язок між деструктивною та здоровою залежністю.

Ключові слова: адиктивна поведінка, залежність, адикції, алкоголізм, наркоманія, інтернет-залежність, період студентства.

Постановка проблеми. Адиктивна поведінка особистості становить глобальну соціальну проблему, так як найбільш розповсюдженим видом девіантної поведінки являється залежність. Через нестабільність соціальних, політичних, економічних умов людина може вдаватись до своєрідної втечі від реальності, змінюючи психічний стан за допомогою вживання різних речовин, фіксацією уваги на певній діяльності. Адиктивна поведінка в такому випадку стає способом пристосування до навколишньої дійсності, що в свою чергу може призвести до порушень зв'язків з соціумом, погіршення фізичного та психічного здоров'я.

Незважаючи на велику кількість досліджень у даному напрямку, проблема виникнення адиктивної поведінки, особливо в період студентства, повністю не вивчена.

В молодого покоління все більше спостерігаються прояви залежності, починають з'являтися та поширюватись нові форми адикцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою дослідження адиктивної поведінки займається багато вчених. Вагомий внесок у вивчення адикцій зробили такі вчені як Ц. П. Короленко, автор однієї із перших у вітчизняних дослідженнях класифікації нехімічних адикцій; В.Д. Менделевич, останні публікації якого присвячені дослідженню в області наркології; А.Томас і С.Чесс, дослідження яких присвячені проблемі вивчення темпераменту та формування адиктивної поведінки; Белов В.Г, який займається вивченням залежностей, в тому числі, основними питаннями теорії і практики профілактики адиктивної поведінки; О.Б. Симатова, яка займається питанням профілактики залежної поведінки особистості.

Мета статті. Дослідження особливостей проявів адиктивної поведінки студентів.

Виклад основного матеріалу. Адиктивні форми відхилень у поведінці – досить поширений вид девіацій. Різні форми залежної поведінки нерідко називають шкідливими або згубними звичками. Схильність до надмірної залежності породжує проблемні симбіотичні відносини або залежну поведінку [1, с. 58].

Основою виникнення і розвитку адикцій є прагнення до зміни психічного стану, який чимось дискомфортний для індивіда. Зміст психологічної реальності, від якої намагається позбутися індивід, буває різним, так само як і можуть бути різними способи від її позбавлення [3, с. 3].

Вагомий внесок у вивчення адикцій зробили такі вчені як Ц. П. Короленко, автор однієї із перших у вітчизняних дослідженнях класифікації нехімічних адикцій; В.Д. Менделевич, останні публікації якого присвячені дослідженню в області наркології; А.Томас і С.Чесс, дослідження яких присвячені проблемі вивчення темпераменту та формування адиктивної поведінки; Белов В.Г, який займається вивченням залежностей, в тому числі, основними питаннями теорії і практики профілактики адиктивної поведінки; О.Б. Симатова, яка займається питанням профілактики залежної поведінки особистості [7].

В структурі залежності В. Д. Менделевич виділяє два компоненти: звичку та емоційну прив'язаність. Звичка – це стереотипізована діяльність по реалізації залежної поведінки. Другий компонент адикції – емоційна прив'язаність, проявляється в одухотворенні об'єкта залежності [5].

Важливим є питання про особливості формування адиктивної поведінки у студентів.

Студентський вік, який припадає приблизно на 17-23 роки, характеризується найбільш сприятливими умовами для психологічного, біологічного і соціального розвитку [4, с. 113].

Існує досить багато причин залучення молоді до алкоголю та інших психоактивних речовин. Ц. П. Короленко виділяє деякі соціальні чинники, характерні для сучасного суспільства, які сприяють поширенню адиктивної поведінки. Серед них: в суспільстві присутні умови для негайного задоволення бажань, пов'язаних з отриманням задоволення, що стає важливим інгредієнтом стилю життя; економічне розшарування суспільства, безробіття; зменшення мотивацій до навчання, придбання знань і навичок, втрата престижності багатьох професій; легка доступність алкоголю і речовин, які змінюють психічний стан [2].

Дослідження особливостей проявів адиктивної поведінки проводилась зі студентами 1-4 курсів факультету суспільних наук спеціальності «Психологія» на базі

ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Вибірку склали 73 особи. Вік досліджуваних – 17-21 р.

Використано наступні методики: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич; методика виявлення міжособистісної залежності Р. Борнштейн (адаптація О.П. Макушина); тест на інтернет-залежність Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової); методика діагностики адиктивної ідентичності (Короленко, Дмитрієва, Левіна та ін.).

За методикою «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич отримано наступні результати:

- Схильність до наркотичної залежності:

1 курс. Норма – 53%; ознака тенденції – 19%; ознака підвищеної схильності – 9%; ознака високої ймовірності – 19%. 2 курс. Норма – 59%; ознака тенденції – 31%; ознака підвищеної схильності – 10%; ознака високої ймовірності – 0%. 3 курс. Норма – 85%; ознака тенденції – 15%; ознака підвищеної схильності – 0%; ознака високої ймовірності – 0%. 4 курс. Норма – 55%; ознака тенденції – 35%; ознака підвищеної схильності – 10%; ознака високої ймовірності – 0%.

- Схильність до алкогольної залежності:

1 курс. Норма – 39%; ознака тенденції – 14%; ознака підвищеної схильності – 14%; ознака високої ймовірності – 33%. 2 курс. Норма – 32%; ознака тенденції – 16%; ознака підвищеної схильності – 31%; ознака високої ймовірності – 21%. 3 курс. Норма – 62%; ознака тенденції – 15%; ознака підвищеної схильності – 23%; ознака високої ймовірності – 0%. 4 курс. Норма – 50%; ознака тенденції – 15%; ознака підвищеної схильності – 25%; ознака високої ймовірності – 10%.

В загальному в даній вибірці виявлено:

- Схильність до наркотичної залежності: норма – 61%; ознака тенденції – 26%; ознака підвищеної схильності – 8%; ознака високої ймовірності – 5%.

- Схильність до алкогольної залежності: норма – 45%; ознака тенденції – 15%; ознака підвищеної схильності – 23%; ознака високої ймовірності – 17%.

З отриманих результатів за даною методикою ми можемо побачити, що за показниками схильності до наркотичної залежності найнижчі показники отримано на третьому курсі. Це може бути пов'язано з тим, що саме на третьому курсі відмічається початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи як свідчення подальшого розвитку й поглиблення професійних інтересів студентів [6]. Найвищі показники по ознаці високої ймовірності отримано на першому курсі. Це може бути пов'язано з адаптацією студентів до умов вузівського навчання. Поведінка більшості першокурсників відрізняється високим ступенем конформізму; відсутній диференційований підхід до своїх соціальних ролей [6]. За показниками схильності до алкогольної залежності найнижчі показники отримано на третьому курсі, високі показники отримано на першому та другому курсах. Це може означати, що на таку поведінку другокурсників впливає те, що це період найбільш напруженої навчальної діяльності студентів. Життя другокурсників пов'язане з інтенсивним включенням до всіх форм організації навчання і виховання [6].

Результати за даною методикою зображено на рис. 1.

За методикою виявлення міжособистісної залежності Р. Борнштейн (адаптація О.П. Макушина) отримано наступні показники:

1. Деструктивна залежність

1 курс. Високий рівень – 38%; середній рівень – 52%; низький рівень – 10%. 2 курс. Високий рівень – 37%; середній рівень – 58%; низький рівень – 5%. 3 курс. Високий

рівень –8%; середній рівень –77%; низький рівень –15%. 4 курс. Високий рівень –25%; середній рівень –65%; низький рівень –10%.

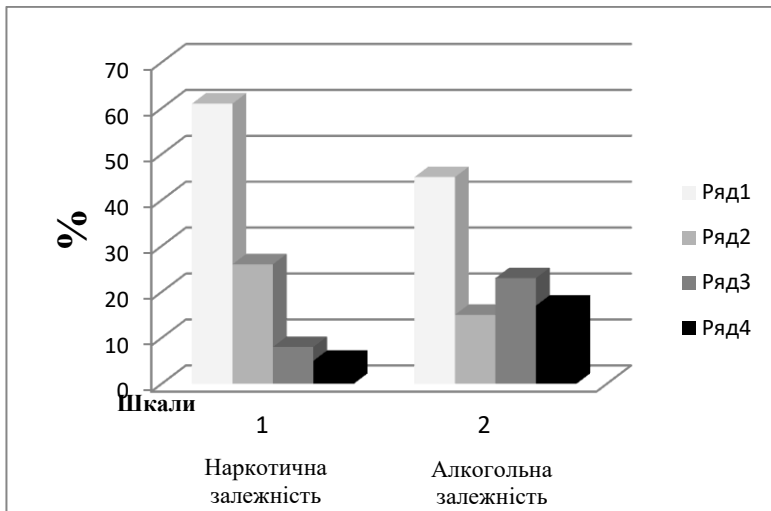

Рис. 1. Середні показники групи досліджуваних за методикою «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич у %

Примітка: ряд 1 – норма; ряд 2 – ознака тенденції; ряд 3 – ознака підвищеної схильності; ряд 4 – ознака високої ймовірності.

2. Дисфункціональне віддалення

1 курс. Високий рівень –28%; середній рівень –62%; низький рівень –10%. 2 курс. Високий рівень –21%; середній рівень –74%; низький рівень –5%. 3 курс. Високий рівень –23%; середній рівень –77%; низький рівень –0%.

4 курс. Високий рівень –40%; середній рівень –35%; низький рівень –25%.

3. Здорова залежність

1 курс. Високий рівень –33%; середній рівень –43%; низький рівень –24%. 2 курс. Високий рівень –0%; середній рівень –63%; низький рівень –37%. 3 курс. Високий рівень –23%; середній рівень –69%; низький рівень –8%. 4 курс. Високий рівень –20%; середній рівень –45%; низький рівень –35%.

В загальному в даній вибірці виявлено:

1. Деструктивна залежність; високий рівень –29%; середній рівень –62%; низький рівень –9%.

2. Дисфункціональне віддалення: високий рівень –29%; середній рівень –60%; низький рівень –11%.

3. Здорова залежність: високий рівень –20%; середній рівень –53%; низький рівень –27%.

З отриманих результатів за даною методикою ми можемо побачити, що за шкалою деструктивної залежності, в основі якої лежить сильна потреба в емоційній близькості, ригідне прагнення до отримання підтримки, в даній вибірці переважає

середній рівень. За шкалою деструктивного відділення в даній вибірці переважають середні показники. Показники за даною шкалою проявляються в нездатності людини розвивати соціальні зв'язки, встановлювати тісні відносини. За шкалою здорової залежності, яка виявляється в гнучкості спілкування, вмінні встановлювати довготривалі емоційні відносини, в даній вибірці переважають показники середнього рівня.

Результати за даною методикою зображено на рис. 2.

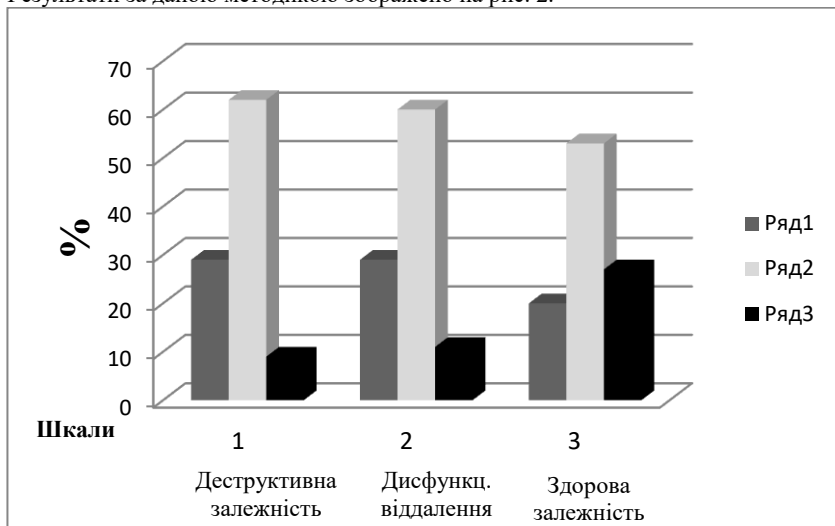

Рис. 2. Середні показники групи досліджуваних за методикою виявлення міжособистісної залежності Р. Борнштейн у %

Примітка: ряд 1 – високий рівень; ряд 2 – середній рівень; ряд 3 – низький рівень.

За методикою на виявлення інтернет-залежність Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової) отримано наступні показники:

1 курс. Високий рівень –5%; середній рівень –33%; низький рівень –62%. 2 курс. Високий рівень –0%; середній рівень –11%; низький рівень –89%. 3 курс. Високий рівень –0%; середній рівень –8%; низький рівень –92%. 4 курс. Високий рівень –0%; середній рівень –25%; низький рівень –75%.

В загальному в даній вибірці виявлено: високий рівень –1%; середній рівень –21%; низький рівень –78%.

З отриманих результатів за даною методикою ми можемо побачити, що найвищі показники за рівнем залежності від інтернету виявлено у студентів першого курсу. Найнижчі показники за даною методикою фіксуються в студентів третього курсу. Це може означати, що студенти першого курсу в більшій мірі схильні до формування залежності від інтернету, ніж студенти інших курсів. В загальному в даній вибірці переважають низькі показники, які характеризують звичайного користувача інтернетом.

Результати за даною методикою зображено на рис. 3.

За методикою діагностики адиктивної ідентичності отримано наступні показники:

1 курс. Високий рівень –19%; середній рівень –81%; низький рівень –0%. 2 курс. Високий рівень –16%; середній рівень –84%; низький рівень –0%. 3 курс. Високий рівень –0%; середній рівень –100%; низький рівень –0%.

4 курс. Високий рівень –15%; середній рівень –85%; низький рівень –0%.

В загальному в даній вибірці виявлено: високий рівень –14%; середній рівень –86%; низький рівень –0%.

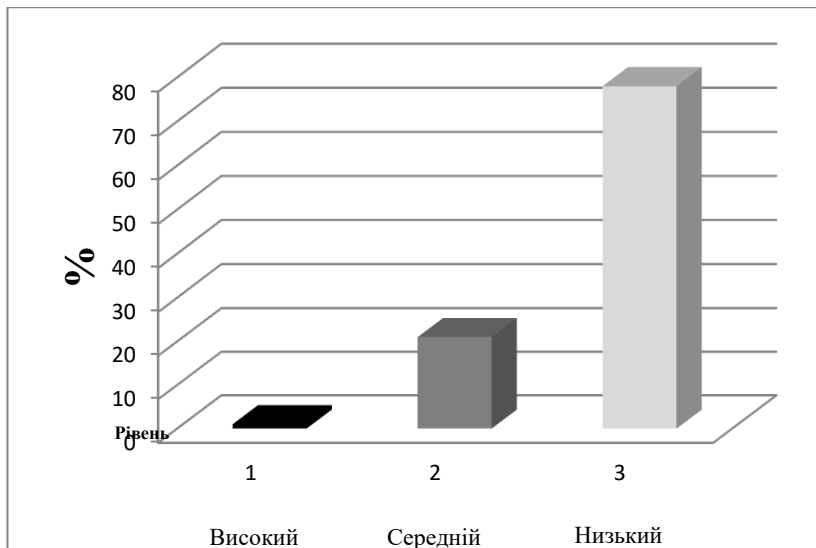

Рис. 3. Середні показники групи досліджуваних за методикою виявлення інтернет-залежність Кімберлі-Янг у %

З отриманих результатів за даною методикою ми можемо побачити, що по адиктивній ідентичності, під якою розуміється соціально-психологічний феномен, що супроводжується відходом від реальності за допомогою хімічного і нехімічного адиктивного агента, найвищі показники виявлено на першому курсі. Найнижчі показники отримано на третьому курсі.

Це означає, що студенти на першому курсі в більшій мірі схильні відходити від реальності за допомогою вживання певних речовин, або фіксацією уваги на різних видах діяльності, які в результаті можуть призводити до формування залежної поведінки.

Результати за даною методикою зображено на рис. 4.

В результаті порівняльного аналізу проявів адиктивної поведінки між студентами перших-четвертих курсів ми отримали показник на рівні значимості $P > 0,05$ (використано Н-критерій Крускала-Уоллеса).

Це означає, що відмінності у проявах досліджених видів залежностей на різних курсах є статистично не значимими.

В результаті кореляційного аналізу ми отримали наступні показники (таблиця 1).

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між шкалою алкогольної залежності та наркотичної залежності ($r = 0,774^{**}$; $p < 0,01$). Це означає, що чим більшою мірою

людина буде схильна до формування алкогольної залежності, тим більше може проявлятися схильність до формування наркотичної залежності.

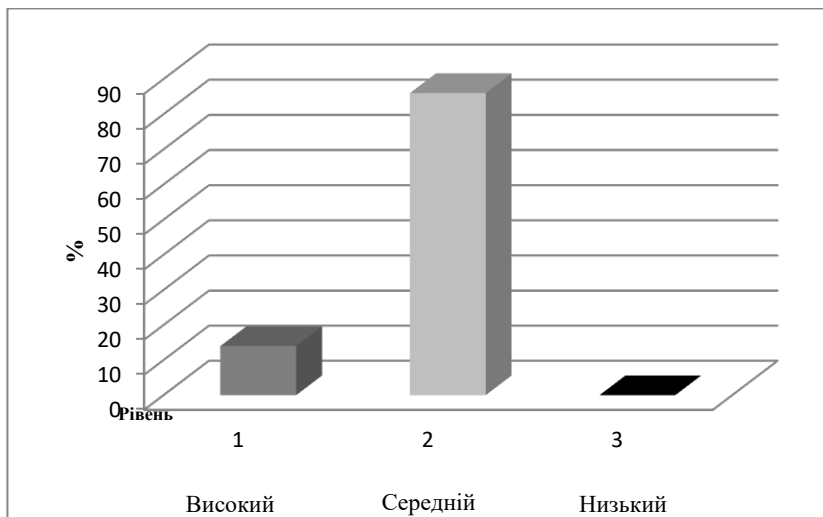

Рис. 4. Середні показники груп досліджуваних за методикою діагностики адиктивної ідентичності у %

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між шкалою наркотичної залежності та деструктивною залежністю ($r = 0,298^*$; $p < 0,05$). Це означає, що чим більшою мірою людина буде схильна до формування наркотичної залежності, тим більше може проявлятися деструктивна залежність, яка виявляється у сильній потребі в емоційній близькості, ригідному прагненні підтримки з боку оточуючих.

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між шкалою алкогольної залежності та деструктивною залежністю ($r = 0,358^{**}$; $p < 0,01$). Це означає, що чим більшою мірою людина буде схильна до формування алкогольної залежності, тим більше може проявлятися деструктивна залежність, ознакою якої є надмірна вираженість потреби в емоційній близькості.

Виявлено негативний кореляційний зв'язок між шкалою деструктивної залежності та здоровою залежністю ($r = -0,414^{**}$; $p < 0,01$). Це означає, що чим більшою мірою людина буде схильна до формування деструктивної залежності, тим менше може проявлятися здорова залежність, яка виявляється в гнучкості спілкування, вмінні встановлювати довготривалі емоційні відносини.

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між залежністю від інтернету та дисфункціональним віддаленням ($r = 0,242^*$; $p < 0,05$). Це означає, що чим більшою мірою людина буде схильна до формування інтернет-залежності, тим більше може проявлятися дисфункціональне віддалення, яке являє собою не здатність розвивати соціальні зв'язки, встановлювати близькі відносини, відхилення від близьких стосунків з людьми.

Кореляційні зв'язки між показниками методик

Шкали методик		1	2	3	4	5	6	7
«Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич	1	1	0,744**	0,298*	0,208	-0,119	0,220	0,481**
	2	0,744**	1	0,358**	0,136	-0,203	0,194	0,477**
виявленн я міжособ истисної залежнос ті Р. Борнште йн	3	0,298*	0,358**	1	-0,163	-0,414**	0,150	0,621**
	4	0,208	0,136	-0,163	1	-0,102	0,242*	0,236*
	5	-0,119	-0,203	-0,414**	-0,102	1	-0,084	-0,534**
інтернет- залежність Кімберлі- Янг	6	0,220	0,194	0,150	0,242*	-0,084	1	0,415**
діагностика адиктивної ідентичності	7	0,481**	0,477**	0,621**	0,236*	-0,534**	0,415**	1

* p<0,05; ** p<0,01

Примітка: 1 – Наркотична залежність; 2 – Алкогольна залежність; 3 – Деструктивна залежність; 4 – Дисфункціональне відділення; 5 – Здорова залежність; 6 – Інтернет-залежність; 7 – Адиктивна ідентичність.

Висновки. Аналіз отриманих даних результатів дослідження показує, що статистично значимих відмінностей у проявах адиктивної поведінки між студентами перших-четвертих курсів немає. Виявлено незначні відмінності у проявах алкогольної, наркотичної та інтернет-залежності: найнижчі показники зафіксовано у студентів третього курсу, найвищі показники виявлено у студентів першого курсу.

В результаті кореляційного аналізу ми отримали позитивні кореляційні зв'язки між алкогольною залежністю та наркотичною, деструктивною залежністю; між наркотичною та деструктивною залежністю; між залежністю від інтернету та дисфункціональним віддаленням. Негативний кореляційний зв'язок встановлено між деструктивною та здоровою залежністю.

Перспективи подальших досліджень. Колом питань, що розглядаються в даній статті виникнення адиктивної поведінки у студентів не вичерпується.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть стати поглиблення теоретичних та емпіричних даних з даної проблематики, а саме емпіричне дослідження факторів формування адиктивної поведінки особистості.

Література

1. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А.В.Гоголева. – Москва : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2003. – 240 с.
3. Короленко Ц. П. Психодинамические механизмы аддикций в постсовременной культуре [Монография] / Ц. П. Короленко, Н.В. Дмитриева, Т. А. Шпикс. – Saarbrücken: LAP, 2011. – 188 с.
4. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи Навчальний посібник / А.І. Кузьмінський. – К. : Знання, 2005. – 486 с.
5. Макушина О. П. Психология зависимости: Учебное пособие / О.П.Макушина. – Воронеж: ИПЦ ВГУ, 2007. – 78 с.
6. [Подольяк Л.Г.](#) Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Л.Г. [Подольяк](#), В.І. [Юрченко](#). – К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
7. Симатова О.Б. Психология зависимости / О. Б. Симатова. – Чита : ЗабГГПУ, 2006. – 300 с.

Транслітерація

1. Azarova L. A. Psihologija deviantnogo povedenija / L. A. Azarova, V. A. Sjatkovskij. – Minsk : GIUST BGU, 2009. – 164 s.
2. Gogoleva A. V. Addiktivnoe povedenie i ego profilaktika / A.V.Gogoleva. – Moskva : MPSI; Voronezh : MODJeK, 2003. – 240 s.
3. Korolenko C. P. Psihodinamicheskie mehanizmy addikcij v postsovremennoj kul'ture [Monografija] / C. P. Korolenko, N.V. Dmitrieva, T. A. Shpiks. – Saarbrücken: LAP, 2011. – 188 s.
4. Kuz'mins'kij A.I. Pedagogika vishhoi shkoli Navchal'nij posibnik / A.I. Kuz'mins'kij. – K. : Znannja, 2005. – 486 s.
5. Makushina O. P. Psihologija zavisimosti: Uchebnoe posobie / O.P.Makushina. – Voronezh: IPC VGU, 2007. – 78 s.
6. Podoljak L.G. Psihologija vishhoi shkoli: Navchal'nij posibnik dlja magistrantiv i aspirantiv / L.G. Podoljak, V.I. Jurchenko. – K. : TOV «Fil-studija», 2006. – 320 s.
7. Simatova O.B. Psihologija zavisimosti / O. B. Simatova. – Chita : ZabGGPU, 2006. – 300 s.

Mykhaylyshyn U., Schmidzen I.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ADDICTIVE BEHAVIOUR OF STUDENTS

The concept of addictive behaviour of an individual has been considered. It has been determined that the addictive behaviour of an individual is a rather common type of deviant behaviour. It has been found out that the desire to change the mental state, uncomfortable for an individual, is the basis of the emergence and development of addictive behaviour. It has been established that the content of psychological reality, an individual tries to get rid of, can be of different character, as well as there can be different ways of its deprivation. The peculiarities of addictive behaviour emergence during the student period has been analysed. Possible reasons

for involving the youth to alcohol abuse and other psychoactive substances have been revealed. It has been determined that addictive behaviour may develop as a result of conditions present in a society for the immediate satisfaction of the desires associated with obtaining satisfaction, which becomes an important ingredient of the lifestyle: economic stratification of society, unemployment; reduction of motivation to study and obtain knowledge and skills, loss of prestige of many professions; easy availability of alcohol and substances that alter the mental state.

The results of empirical research have been presented. A set of methods aimed at identifying alcohol, narcotic, interpersonal dependence, dependence on the Internet and addictive identity has been selected. research participants – the first, second, third and fourth year students. The results of research have been analysed after particular methods. It has been determined that the lowest rates of inclining to the formation of alcohol, drug addiction and dependence on the Internet are recorded among the third-year students, the highest rates – among the first-year students.

The mathematical-statistical analysis of data (correlation – Pearson analysis, Kruskal-Wallis H test) has been carried out. Positive correlation between alcohol and drug addiction has been established; positive correlation between alcohol and destructive dependence has been established; positive correlation between narcotic and destructive addiction has been established; positive correlation between the dependence on the Internet and the dysfunctional remoteness has been established; negative correlation between destructive and healthy dependence has been established.

Key words: *addictive behaviour, addiction, addiction, alcoholism, drug addiction, internet addiction, student period.*

Михайлишин Ульяна Богданівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Шмідзен Ірина Юріївна – асистент кафедри психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

УДК 159.9

Піддубняк С.В.

ОСОБИСТІСНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЯВІВ АУТОАГРЕСІЇ У МОЛОДИХ ОСІБ ТА ЇЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИКА

В статті розкрито особливості особистісної диференціації проявів аутоагресії у молодих осіб та сучасні заходи її психопрофілактики. Показано, що тенденція до зростання проявів аутоагресивної поведінки молоді переконливо підтверджує необхідність наукового обґрунтування ефективних заходів її психопрофілактики. Соціально-психологічні засоби психопрофілактики аутоагресивної поведінки молоді розглядаються нами як підходи, що забезпечують особистості стабільність і гармонійність її функціонування в суспільстві для реалізації внутрішніх резервів і розкриття потенційних можливостей.

Ключові слова: *молоді особи, аутоагресивна поведінка, особистісна диференціація, психопрофілактика.*

Постановка проблеми. Протягом останнього часу у всьому світі відзначається постійне зростання самогубств і суїцидальних спроб у молоді. Постійне підвищення

рівня аутоагресивної поведінки молоді у всьому світі спонукає до поглибленого вивчення цієї проблеми, розробки й впровадження національних програм з превенції аутоагресивних дій [3]. Проведений теоретико-методологічний аналіз означеної проблеми показав, що аутоагресивна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає в дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву [1]. Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується слабкими адаптаційними можливостями, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, порушення емоційно-вольових проявів, пізнавальні труднощі тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що у сучасній науковій літературі поняття корекція визначається як виправлення (часткове або повне) недоліків психічного чи фізичного розвитку в аномальних суб'єктів за допомогою спеціальної системи психолого-педагогічних прийомів і заходів. Причому, корекція розглядається як психолого-педагогічний вплив, який не зводиться до тренувальних вправ, спрямованих на виправлення (ліквідацію) окремого взятого дефекту, а має на увазі вплив на особистість в цілому [1]. Головна мета корекційного процесу – зменшення частоти прояву форм девіантної поведінки. Корекція розглядається як шлях або спосіб подолання та ослаблення девіантних форм поведінки через формування відповідних життєво необхідних якостей [1]. С.О. Гарькавець [2] для мінімізації девіантності у поведінці юнаків та дівчат пропонує застосовувати заходи, що базуються на психотерапевтичних принципах або дієвих соціально-нормативних впливах. До перших належить системне поєднання когнітивної психотерапії з терапією ціннісно-сміислової сфери, а до других – система соціально-нормативних впливів. У когнітивній психокорекції основна увага приділяється пізнавальним структурам психіки, де наголос робиться на особистісні конструкти. Така психотерапія орієнтована на проблему індивіда і може використовуватися як в індивідуальній, так і груповій формі. Особливо цінним є те, що в основі когнітивної психокорекції знаходиться навчання новим способам мислення, а основним завданням є зміна сприйняття себе та оточуючої дійсності. Без сумніву, знання про себе та світ впливають на поведінку особистості, а вона, в свою чергу, впливає на уявлення людини про себе та світ [2]. Логотерапія В. Франкла являє собою складну систему філософських, психологічних і медичних поглядів на природу і сутність людини, механізми розвитку особистості в нормі та патології, шляхи корекції аномалій у розвитку особистості та корекції її аутоагресивної поведінки. Специфічною сферою застосування логотерапії є психокорекція станів, які породжені втратою сенсу життя або пошук сенсу життя у невизначеному соціальному середовищі. Цього можна досягти, якщо пройти через «боротьбу за мету, гідну людини» [2]. Інший шлях зниження порогу девіантності – система соціально-нормативних впливів. Власне, соціально-нормативний вплив розглядається, як такий різновид соціального впливу, через який відбувається передача соціальних норм, як інформації, від соціального середовища або інших людей – особистості, з метою забезпечення її поведінки дієвим алгоритмом впровадження, який відповідає соціально-нормативному континууму, в якому ця поведінка повинна здійснюватися та забезпечуються відповідні умови щодо задоволення особистісної потреби в безпеці, існуванні та розвитку [2].

Мета статі – розкрити особливості особистісної диференціації проявів аутоагресії у молодих осіб та сучасних засобів її психопрофілактики.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На першому етапі емпіричного дослідження було проведено аналіз даних фокус-групового інтерв'ю, анкетування, документів, що дозволило виявити прояви аутоагресивної поведінки молоді. На основі групового інтерв'ю визначалися такі параметри, як соціальна активність, рівень інтеграції з середовищем, коло спілкування, наявність позитивних соціальних контактів, специфіка міжособистісних стосунків, ціннісних орієнтацій, а також особливості самотавлення та емоційно-вольової сфери досліджуваних.

Аналіз документів та анкетування дозволив отримати дані щодо успішності в навчанні, відомості про сім'ю та соматичний стан досліджуваних. Дані інтерв'ювання та аналізу документів надали можливість співставити суб'єктивне бачення досліджуваних і тих змінних, які були визначені за допомогою карти спостереження Д. Стотта й експертних оцінок за Л. Яссман, зокрема за шкалами: недовіра до нових людей, речей, ситуацій; депресія; тривожність; ворожість; асоціальність; емоційне напруження; соціально-психологічні контакти та особистісне реагування.

Дані дисперсійного аналізу дозволили здійснити розподіл досліджуваних на групи відповідно до рівня прояву в них аутоагресивної поведінки, а математична обробка цих даних за допомогою параметричного коефіцієнту t-критерію Стьюдента надала можливість визначити суттєві відмінності у виділених групах за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

Визначено рівні прояву аутоагресивної поведінки молоді. Низький рівень виявлений у респондентів, яких відрізняли тривожність, невпевненість у собі та у своїх силах, слабка самокритика, а наявність частих конфліктів між членами сім'ї, неузгодженість виховних впливів в ній, заважали виробленню стійкої високоморальної життєвої позиції. Середній рівень встановлений у досліджуваних, яких відрізняли егоцентричність, негативізм; рівень вимог до оточуючих переважав натомість вимогливості до себе; простежувалися проблеми в навчанні та недисциплінованість. Високий рівень переважав у досліджуваних з вираженою асоціальністю, конфліктність, імпульсивність, впертістю, а також вираженими протидіями виховним впливам.

У психокорекційній роботі взяло участь 50 досліджуваних (26 хлопців та 24 дівчини) експериментальної групи з різними рівнями прояву аутоагресивної поведінки. Відбір досліджуваних відбувався за принципом добровільності. Усі досліджувані були розподілені на 6 підгруп (по 7-8 молоді у кожній з них). Тривалість психокорекційної роботи становила один рік з періодичністю занять один-два рази на тиждень. Контрольну групу складало 40 досліджуваних (20 хлопців та 20 дівчат), у якій процедура психокорекції не відбувалася. Соціально адаптовані досліджувані без проявів аутоагресивної поведінки до психокорекційної роботи також не залучалися.

Основними принципами побудови психокорекційної програми були: *принцип* єдності діагностики й корекції, що є основоположним у всій корекційній роботі, оскільки контроль за ефективністю корекції вимагає проведення діагностичних процедур, які дозволяють отримати необхідні дані та зворотний зв'язок у діагностичній роботі; *принцип системності*, який полягав у тому, що процес корекції соціально дезадаптованої поведінки молоді із дистантних сімей був спрямований не тільки на самих досліджуваних, але й такою ж мірою включав цілісну систему соціальних відносин, суб'єктами якої вони є, і насамперед сімейне оточення, адже система стосунків з референтними особами, особливості їхнього спілкування, форми спільної діяльності, засоби її впровадження відіграють важливу роль у процесі психокорекції аутоагресивної поведінки молоді; *принцип комплексності*, що вимагає поетапних психологічних дій з використанням відповідних методичних засобів, консультативних та організаційних прийомів; *принцип динамічності*, згідно з яким вся процедура психокорекції

розглядалася як поетапний пролонгований процес, що передбачав раціональну послідовність заходів формувального впливу, моніторинг динаміки змін показників соціально дезадаптованої поведінки молоді; принцип диференційованості, який полягав у визначенні змістовних і формальних аспектів психокорекційної програми відповідно до рівнів прояву аутоагресивної молоді, їхнього соціометричного статусу, емоційної насиченості та міцності соціальних зв'язків.

Програма складалася з трьох взаємопов'язаних блоків: діагностичного, формувального та моніторингового.

Діагностичний блок передбачав отримання інформації про особистісні особливості молоді, сприйняття нею свого місця в сім'ї й у колективі, соціометричного статусу, аналіз даних щодо особливостей сімейної взаємодії. Проводилася настанова на заходи психокорекційного впливу, формування мотивів самовдосконалення, самопізнання та особистісного зростання, підвищення впевненості в собі.

Формувальний блок був спрямований на реалізацію власне формувального впливу, орієнтованого на відновлення рівноваги досліджуваних через вирішення внутрішніх конфліктів, зняття проявів аутоагресивної поведінки, формування і закріплення навичок ефективного самоствердження, розширення усвідомлення функціонального взаємозв'язку власної поведінки з поведінкою оточуючих та корекції дезадаптивних форм самоставлення. Зазначені напрямки роботи розглядалися як складові єдиної системи.

Розвитку навичок саморегуляції й толерантного ставлення до оточуючих сприяли вправи на самопізнання та пізнання інших: «Моя схожість з іншими», «Запитай мене», «Мої уподобання»; для виробітки конструктивних форм поведінки виявилися ефективними психогімнастика для відтворення окремих (проблемних) форм відносин із однолітками, психологічна гра «Відчуття та почуття оточуючих», вправи «Сумісні дії», «Пропозиції»; розвитку позитивного мислення та доброзичливого спілкування сприяли вправи: «Добром за добро», «Мій теплий подарунок», «Щастя», мозковий штурм «Що викликає інтраперсональний конфлікт». Пропонувалися також вправи для виробітки вміння управляти своїми емоційними станами ефективними; вправи, що сприяли розпізнаванню та корекції агресивних імпульсів. Формування відповідального ставлення до себе, свого життя і навколишнього світу досягалося завдяки роздумам (бесідам) над етичними проблемами, розвитку позитивного самоусвідомлення й самооцінки, рольовому програванню ситуацій.

У психокорекційній програмі ми використовували такі методичні засоби: вступне і заключне слово ведучого, бесіду, групову дискусію, рольові ігри, аналіз ситуації, проективне малювання, елементи психогімнастики, психодрами, тілесної терапії, терапію музикою, релаксаційні методи, завдання на самопізнання. Зокрема, групова дискусія – це спосіб організації спілкування учасників групи, який дозволяє побачити проблему з різних сторін, уточнити взаємні позиції, що зменшують опір сприйняттю нової інформації, усуває емоційну упередженість (особливо зважаючи на характерний для підлітків негативізм і егоцентризм). Метод дозволяє навчити аналізу реальних ситуацій, виробляє вміння слухати і взаємодіяти з іншими учасниками, показує багатозначність можливого вирішення більшості проблем.

Аналіз ситуацій – стимулює звернення до досвіду інших, прагнення до здобуття теоретичних знань для отримання відповідей на обговорювані питання. Використовуються ситуації двох видів: «тут і тепер» – що і чому відбулося в групі або з її конкретними учасниками; «там і тоді» – випадки з життя, значущі для учасників групи. Ситуації можуть бути описані вдома і принесені і групу для обговорення. Це дозволяє чіткіше сформулювати своє утруднення і позначити своє місце в ситуації.

Психодрама – метод групової роботи, в якому учасники моделюють життєві ситуації, що мають для них особистісний смисл. Мета психодрами: усвідомлення своїх відчуттів і переживань, зменшення внутрішніх суперечностей, відреагування негативних емоцій. У тренінгу нами застосовувалися такі прийоми психодрами, як «монолог», «обмін ролями», «дзеркало», «відображення», «розмова за спиною», «проекція майбутнього». Метод «репетиції поведінки» полягає у визначенні поведінки, яка потребує тренінгу, моделюванні бажаної поведінки, відпрацюванні поведінки протягом одного або декількох занять, отриманні зворотної інформації про поведінку поза групою. У процесі роботи групи і обговорення різних проблем накопичується банк життєвих ситуацій, розв'язання яких є актуальним для молоді. Використання техніки «рольового обміну» в роботі групи важливе для учасників тренінгу, оскільки дозволяє не тільки «програти», розширити репертуар власного досвіду, подивитися на ситуацію очима іншої людини, познайомитися з різними моделями поведінки, асимілювати досвід інших. Крім того, участь у розігруванні ситуації надає можливість членам групи моделювати, а отже, – модифікувати власну поведінку.

Проективне малювання – допоміжний метод роботи в групі, який сприяє поглибленню розуміння себе, свого внутрішнього світу і його суперечностей. Метод дозволяє працювати з думками і відчуттями, які учасник не усвідомлює через ті або інші причини.

Моніторинговий блок програми передбачав оцінку ефективності впроваджених корекційних заходів.

З'ясовано, що в експериментальній групі відбулися позитивні зміни за параметром «самооцінка». Так, у групі молоді із низьким рівнем прояву соціально аутоагресивної поведінки зросла кількість досліджуваних з адекватною самооцінкою ($G_{\text{крит}}=24$; $p\leq 0,05$). Позитивні зміни за цим параметром відбулися і у молоді із середнім рівнем прояву аутоагресивної поведінки: виявилось значно менше досліджуваних із заниженою самооцінкою ($G_{\text{крит}}=19$; $p\leq 0,05$); знизилася кількість молоді із нестійкою та неадекватною завищеною самооцінкою ($G_{\text{крит}}=27$; $p\leq 0,05$). У досліджуваних з високим рівнем прояву аутоагресивної поведінки значущих відмінностей за параметром самооцінки не відбулося.

Констатовано, що показником успішності формувального впливу стало зближення показників в методиці Т. Лірі за актуальним і реальним «Я» ($T=1695$; $p\leq 0,02$). Так, у досліджуваних із низьким рівнем прояву аутоагресивної поведінки та з переважанням в структурі особистості стеничних рис, більш стійких до стресу, неагресивних, з помірною розбіжністю між показниками ідеального і реального «Я» спостерігалася відносна помірність і рівномірність балів за всіма октантами з незначним переважанням V або VI. Аналіз динаміки змін свідчить про підвищення інтернальності та ступеня самосприйняття досліджуваних із середнім та високим рівнями прояву аутоагресивної поведінки ($T=1727$; $p\leq 0,06$).

Визначено збільшення показників за даними методики «РСК» Дж. Роттера по підшкалах «Загальна інтернальність» ($T=2553$; $p\leq 0,07$), «Інтернальність у сфері досягнень» ($T=3849$; $p\leq 0,05$), «Інтернальність у сфері невдач» ($T=2347$; $p\leq 0,01$). Серед досліджуваних із високим рівнем прояву аутоагресивної поведінки знизилася кількість молоді із крайнім ступенем екстернальності ($T=1721$; $p\leq 0,02$).

Щодо контрольної групи, то за результатами 1-го та 2-го діагностичних зрізів зафіксовані лише незначні зміни, які в цілому істотно не змінили самооцінку досліджуваних. Не відбулося статистично значущих змін за параметрами локусу контролю та ступеню самосприйняття досліджуваних.

Встановлено зниження параметру агресивності ($T=1667$; $p\leq 0,01$). Це вказує на підвищення контролю агресивних тенденцій та стриманості у поведінці. У молоді із високим

рівнем прояву аутоагресивної поведінки покращення не досягає ступеня статистичної значущості, що свідчить про перевагу агресивних тенденцій у поведінці.

При порівняльному аналізі рівнів тривожності до і після корекції встановлено достовірні зрушення як високої ($G_{\text{крит}}=18$; $p \leq 0,05$) у молоді із низьким рівнем прояву аутоагресивної поведінки, так і низької тривожності ($G_{\text{крит}}=22$; $p \leq 0,05$) у молоді із середнім та високим рівнями її прояву. Стосовно контрольної групи такої динаміки не спостерігалось.

Аналіз динаміки змін, які відбулися в мотиваційно-ціннісній сфері досліджуваних експериментальної групи, показав зниження коефіцієнту рівня дезінтеграції між головними цінностями та можливостями у їх досягненні ($T=2195$; $p \leq 0,01$). У досліджуваних контрольної групи в динаміці зазначених параметрів статистично значущих відмінностей не відбулося.

Висновки. Психопрофілактика може входити в комплекс заходів всіх трьох рівнів. Вважається, що вона найбільш ефективна у формі впливу на умову й причини, які викликають девіантну поведінку, на ранніх етапах [3]. Існує сім різних форм соціально-психологічної профілактики. Практичні психологи соціальних служб намагаються впроваджувати їх в свою діяльність в рамках програми корекції девіантної поведінки. Перша форма – організація соціального середовища на основі подання про її вплив, що детермінує, на формування девіацій. Впливаючи на соціальні фактори, можна запобігти небажаній поведінці особистості. Вплив може бути спрямований на суспільство в цілому, наприклад, через створення негативної суспільної думки стосовно поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм, об'єктом роботи також може бути сім'я, соціальна група або конкретна особа. Друга форма – інформування, що включає способи впливу на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень. Для цього часто використовуються статистичні дані, наприклад, про шкідливий вплив наркотиків на здоров'я та особистість й ін. При цьому перераховуються негативні наслідки вживання наркотиків або описуються драматичні долі девіантів, їхня особистісна деградація. Саме по собі інформування не знижує рівень девіацій, зокрема проявів аутоагресії. Третя форма соціально-психологічної профілактики – активне навчання соціально важливим навичкам. Ця форма переважно реалізується через групові тренінги: резистентності; асертивності; формування життєвих навичок. Четверта форма – організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці. Ця форма роботи пов'язана з поясненням ефекту, що заміняє девіантну поведінку. П'ята форма – організація здорового способу життя на основі уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з навколишнім світом і своїм організмом. Уміння людини досягати оптимального стану й успішно протистояти несприятливим факторам середовища вважається особливо цінним. Шоста форма – активізація особистісних ресурсів. Заняття спортом, творче самовираження, участь у групах спілкування й особистісного зростання, арттерапія – все це мобілізує особистісні ресурси, які у свою чергу забезпечують активність особистості, її невразливість до негативного впливу. Сьома форма – мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки, особливо у випадках вже сформованої поведінки, що відхиляється від норм, зокрема проявів аутоагресії.

Література

1. Афанасьєва В.В. Профілактика девіантної поведінки підлітків у навчальному процесі // Соціальна педагогіка: теорія та практика / за ред. С.Я. Харченко. №1. 2009. С. 47-52.

2. Гарькавець С.О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому віці // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Т. XIII, Ч. 5. К., 2011. С. 63-70.

3. Дем'янчук О.О. Програма корекції девіантної поведінки як напрямок соціально-психологічної допомоги підліткам // Соціальна працівник / за ред. О.П. Главник. №2 (26). К., 2007. С. 2-4.

Транслітерація

1. Afanasieva V.V. Profilaktyka ta korektsiia deviantnoi povedinky pidlitkiv u navchalnomu protsesi // Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka / za red. S.Ia. Kharchenko. №1. 2009. S. 47-52.

2. Harkavets S.O. Peredumovy formuvannia deviantnoi povedinky osobystosti v yunatskomu vitsi // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. T. XIII, Ch. 5. K., 2011. S. 63-70.

3. Demianchuk O.O. Prohrama korektsii deviantnoi povedinky yak napriamok sotsialno-psykholohichnoi dopomohy pidlitkam // Sotsialna pratsivnyk / za red. O.P. Hlavnik. №2 (26). K., 2007. S. 2-4.

Piddubnyak S.V.

PERSONAL DIFFERENTIATION OF THE MANIFESTATIONS OF AUTOAGGRESSION IN YOUNG PARTIES AND ITS PSYCHOPROPHYLAXIS

The article reveals features of personal differentiation of manifestations of autoaggression in young people and modern measures of its psychoprophylaxis. It is shown that the tendency towards the growth of manifestations of the auto-aggressive behavior of young people convincingly confirms the necessity of scientific substantiation of effective measures of its psychoprophylaxis. Socio-psychological means of psychoprophylaxis of auto-aggressive behavior of young people are considered by us as approaches that provide personality stability and harmony of its functioning in society for the implementation of internal reserves and the disclosure of potential opportunities.

Key words: young people, auto-aggressive behavior, personal differentiation, psychoprophylaxis.

Піддубняк Сергій Васильович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

Почтарьова О.Е., Федорова О.В., Ткаченко Н.Е.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ОСОБИСТОСТІ ПОХИЛОГО ВІКУ

В статті представлено особливості соціальної роботи з людьми похилого віку. Досліджено соціально-психологічні аспекти людей похилого віку та проблема адаптації особистості до старіння. Проводиться аналіз змін, які відбуваються в соціальному, культурному, соціально-психологічному розвитку. Розкрито зміни пріоритетів

цінностей, перспектив трудової діяльності, способу життя і спілкування, які відбуваються з людиною в процесі старіння. Висвітлено головні проблеми які супроводжують життя людей похилого віку. Йдеться про психологічні зміни особистості та готовності до нового статусу в суспільстві.

Показано, що наслідком старіння є зміна соціального статусу людини. Соціологи називають старіння зміною ролі й становища індивіда його статусу, що проходить через усе життя.

Ключові слова: старіння, особистість, адаптованість, соціально-психологічна підтримка.

Постановка проблеми. Головною особливістю та характерною ознакою ХХІ століття є демографічна ситуація, яка докорінно змінила вікову структура населення більшості країн світу, зокрема України, що характеризується малою чисельністю дітей, молоді та високою чисельністю людей похилого віку.

Проблеми соціальної роботи з людьми похилого віку перебувають у центрі уваги багатьох соціальних інститутів і дослідницьких програм, спрямованих на наукове обґрунтування та розроблення стратегій забезпечення достатнього рівня життя даної вікової групи.

Старість – це фаза в розвитку індивіда, що виражається в зовнішньому вигляді людини, зменшенні його життєвої активності, обмеженості фізичних можливостей. Старіння – це перш за все функція часу, яку не можна зупинити. Старість може наблизитися до людини двома шляхами: через фізіологічне ослаблення організму і шляхом зниження сили і рухливості психічних процесів. [14].

Наслідком старості є зниження сили, обмеження фізичних можливостей. Йдеться про процеси, які відбуваються з людиною, які стосуються і психічної діяльності, та виражається в різних психологічних станах, наприклад: зниження самооцінки, невпевненість у собі, невдоволення собою; боязнь самотності, безпорадності, смерть; похмурість, дратівливість, песимізм; зниження інтересу до нового, буркотливість, не виявлення інтересів, прояв егоїстичності, підвищену увагу до свого тіла, невпевненість у завтрашньому дні, все це робить людей похилого віку дріб'язковими, скупими, педантичними, консервативними, малоініціативними тощо.

Досі ще ніхто з вчених не зміг зупинити процес старіння, але в соціальному суспільстві, перехід від зрілості людини (від 30 до 50) до старості (50 до 63) чи довголіття (від 64 і старше) можна зробити не таким стресовим з допомогою соціально-психологічне консультування та підтримки особистості і соціальної активності людини похилого віку. Соціальний консультант виконує роль людини, яка виконує функції порадирика, слухача, помічника, відповідача на хвилюючі питання, які можуть бути пов'язані з наданням пільг на різні види послуг, перерахунком і індексацією пенсій, оформленням заповіту, дарчим чи іншого. Соціальні консультанти повинні бути готові дати відповіді на ці та інші питання, що хвилюють їх клієнтів, та постійно накопичувати для своїх клієнтів нову інформацію, що може бути цікавою як і для клієнта, так і для самого консультанта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфікою соціальної роботи з людьми похилого віку займається багато науковців, серед них: Е. І. Холостова, В. М. Шахрай, Л. Т. Тюптя, І. Д. Зверева, А. І. Капська, І. Г. Зайнишева та ін.

Е. І. Холостова в своїх дослідженнях розглядає життєдіяльність людей похилого віку впродовж усього життя, описує похилий вік як соціальну проблему, аналізує ставлення до даної вікової групи в суспільстві, сім'ї та близького оточення. Висвітлює основні проблеми, з якими зіштовхуються особи даного вікового про шарку [9].

В. М. Шахрай стверджує, що люди похилого віку є соціальною спільністю, яка має притаманні для неї особливості, переконання та досвід, і бере участь у житті суспільства. Розглядає теорії старості та принципи соціальної роботи з людьми похилого віку [10].

Л. Т. Тюптя аналізує сприйняття людей похилого віку суспільством та стереотипи, які склались відносно них. Розглядає підготовку людини до настання похилого віку та прийняття нею статусу людини похилого віку [7].

І. Д. Зверева досліджує рівні, на яких здійснюється соціальна робота з людьми похилого віку та принципи цієї діяльності. Науковець стверджує, що головним у роботі з даною віковою групою є залучення їх до «соціальної самодіяльності» і розроблення відповідних програм [3].

А. І. Капська розглядає напрями та завдання соціальної роботи з людьми похилого віку, а також проблеми самотності в цей період. Аналізує соціальний захист людей похилого віку та напрями його здійснення [5].

І. Г. Зайнишев розглядає проблему старіння як соціальний феномен ХХ ст., висвітлює складові елементи соціальної політики відносно людей похилого віку, описує діяльність і призначення закладів соціального обслуговування людей похилого віку [6].

Французький психолог Шарлота Бюлер в своєму дослідженні переконує, що період старіння багато людей перестають переслідувати цілі, які вони поставили перед собою в юності та втрачають свою особистість, а в пріоритеті метою стає проживання спокійно останні роки. При цьому дивляться на своє життя, та відчувають занепад духом.

Один з засновників вітчизняної психології Б.Г. Ананьєв пояснював, що парадокс людського життя полягає в тому, що у багатьох людей «вмирання» відбувається набагато раніше, ніж фізичне постаріння. Такий стан спостерігається у тих людей які з власної волі починають ізолюватися від суспільства, що веде до звуження обсягу особистісних властивостей, до деформації структури особистості та «вмирання» особистості.

Підтримка особистості людей похилого віку були об'єктом праць Єрмолаєва М. В. В своїх дослідженнях розглядає старість як вік розвитку, вказує на значні відмінності в прояві індивідуальних ознак старіння. Сам факт, що всі старіють по-різному, вказує на те, що печаль і горе не єдина доля старості, а згасання — не єдиний шлях зміни пише Єрмолаєва. В її роботах йдеться про те, що вік відрізняє особливе призначення, специфічна роль у системі життєвого циклу людини: саме старість окреслює загальну перспективу розвитку особистості, забезпечує зв'язок часів і поколінь. Тільки з позиції старості можна глибоко зрозуміти і пояснити життя як ціле, її сутність і зміст, її зобов'язання перед попередніми і наступними поколіннями.

Старість (у психології) – це заключний період людського життя, умовний початок якого пов'язаний з відходом людини від безпосередньої участі у продуктивному житті суспільства. Цей вік цікавий тим, що немає тієї позиції, з якої можна було б дати повну і вичерпну характеристику старості. Геронтологи вважають, що старість в першу чергу – це біологічний феномен, який супроводжується серйозними психологічними змінами та потребує соціальної адаптації.

Соціальна адаптація в старості – це процес пристосування особистості, яка набула в силу віку нові психологічні та фізіологічні якості, до суспільства і процес пристосування суспільством старих людей до себе.

Отже, соціальна адаптація людини похилого віку носить складний, багатогранний характер, що вимагає особливої турботи з боку суспільства і застосування спеціальних засобів, ресурсів і способів для її успішної реалізації підтримки соціально-

психологічного здоров'я та сприяти соціальної активності зрілої людини.

Мета статті – розкрити особливості соціальної роботи з людьми похилого віку та складові їх соціально-психологічної підтримки; дослідити сучасні тенденції застосування принципів, форм і методів соціальної роботи з людьми похилого віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Нажаль люди похилого віку зіштовхуються з багатьма проблемами, а саме: матеріальними, економічними, побутовими та психологічними. Такі проблеми виникають часто через те, що більшість людей похилого віку залишаються самотніми, не мають підтримки від близьких людей, стають хворобливими, та немічними. Проблеми осіб даної вікової категорії населення є актуальними і потребують вирішення з боку держави, суспільства та оточуючих людину похилого віку осіб.

Демографічні дані свідчать про те, що відбувається тенденція зростання кількості людей похилого віку, і в суспільстві спостерігається дискримінація людей за віком, тобто неприйняття молодим і сильним поколінням старих і слабких. Тому з року в рік соціальна робота з людьми похилого віку набуває дедалі більшої актуальності, стає значущою і невід'ємною частиною соціальної політики. Люди похилого віку потребують підтримки, захисту, допомоги та піклування для того, щоб повноцінно функціонувати в суспільстві, не бути ізольованими від суспільства і не стати тягарем для оточуючих. Саме тому необхідно працювати і вдосконалювати діяльність у сфері соціальної роботи з людьми похилого віку, розробляти нові принципи, форми та методи роботи з цією категорією українського суспільства [10].

Однією з особливостей ситуації, що склалась у нашій країні, є те, що «входження в старість» відбувається на фоні зниження рівня життя значної кількості людей. Люди похилого віку перші потрапляють в групу високого ризику, стають надто залежними від медичних, економічних послуг і особливо потребують соціально-психологічної допомоги.

Соціальна робота з людьми похилого віку багатопланова і багатоаспектна. Вона торкається таких сфер життєдіяльності, як здоров'я, фінанси, організація дозвілля, подолання криз, формування «Я-концепції», і тут вирішального значення для соціальних працівників набувають знання про психологічні особливості людей даного віку, їхні потреби та можливості [11].

Головне в роботі з людьми похилого віку - це залучення їх до «соціальної самодіяльності», яка багато в чому може розв'язати їхні проблеми. Така «самодіяльність» здійснюється на базі розроблення відповідних програм.

Основні цілі таких програм:

- надання людям похилого віку можливості принести користь своїм громадянам, немічним, хворим людям, інвалідам, самотнім, які потребують допомоги, і, надаючи допомогу іншим, заслужити повагу, відчутти задоволення від усвідомлення своєї корисності та можливості зробити життя іншого кращим;

- організація додаткових служб із людей похилого віку, які добровільно надають допомогу своїм ровесникам;

- використання досвіду і знань людей похилого віку для надання допомоги соціальним органам, дитячим садам, школам, адміністративним структурам шляхом консультацій; реалізація програми «Бабусі і дідусі, які приходять», у межах

- якої люди похилого віку допомагають дітям із маргінальних сімей долати труднощі у навчанні;

- сприяння поліпшенню зв'язків між поколіннями, зближенню людей похилого віку і молоді, переданню життєвого досвіду, знань, навичок молодим, збереженню

зв'язків людей похилого віку з установами, в яких вони працювали [5].

Соціальна робота з людьми похилого віку завжди вважалась і вважається однією з найважчих у психологічному плані. Тому соціальні працівники повинні мати універсальну підготовку щодо всіх аспектів життя людей похилого та старечого віку, усвідомлювати величезну кількість психологічних, психопатологічних, соматичних, морально-етичних проблем, які виникають у людей цього вікового періоду. Слід розуміти, що населення старших вікових періодів - це група, яка характеризується широким спектром внутрішніх відмінностей. Важливо не змішувати всі групи людей третього віку, а розглядати кожен групу із розривом не більше, ніж 5-10 років. Для прогнозування потреб у соціальному обслуговуванні та соціальній роботі необхідним є визначення динаміки зростання чисельності людей віком від 75 років і старше, а не загального збільшення числа людей віком від 55 років. За даними наукових досліджень, 80% осіб, старших 75 років, - найбільш безпомічні люди, і вони потребують повної сторонньої допомоги та обслуговування [11].

Соціальна робота, як вид професійної діяльності, включає в себе соціальну роботу з людьми похилого віку. Оскільки наразі спостерігається зростання числа людей похилого віку в суспільстві, соціальна робота з цією категорією є необхідною для їх повноцінного функціонування та запобігання розвитку економічних, побутових, психологічних та духовних проблем. Тому необхідно, щоб соціальна робота в даному напрямі розвивалась, вдосконалювалась та набувала більших обсягів, які охоплювали б усі сфери життєдіяльності людини похилого віку, а це дало б змогу підвищити активність даної вікової групи, зменшити їхню ізоляцію від суспільства та деградацію як суспільно корисних громадян, які можуть розвиватися. Саме тому соціальна робота має бути спрямована на підтримку, супровід, захист, допомогу та піклування про людей похилого віку.

Люди похилого віку бувають різні. Серед них є здорові і хворі, проживаючі в родині і самотні, задоволені виходом на пенсію або хочуть працювати далі. А ще можна зустріти малоактивних домосідів і життєрадісних, оптимістичних людей, які займаються спортом, та ведуть активний спосіб життя. Для того, щоб успішно працювати з людьми похилого віку, соціальному консультанту потрібно знати їхнє соціально-економічне положення, особливості характеру, матеріальні і духовні потреби, адже зміна соціального статусу людини в старості негативно впливає на моральний і матеріальний стан, та на психічний стан людини.

За дослідженнями з віком у людей похилого віку з'являються характерні стереотипи поведінки такі як:

1) Неприйняття соціальної допомоги в повсякденному житті, недовіра до соціальних працівників, небажання бути залежними від чужих, чи сторонніх людей;

2) Прагнення і наполегливість в одержанні як можна більшої кількості послуг з боку соціальних працівників, покладання на останніх виконання всіх побутових обов'язків;

3) Незадоволеність своїми життєвими;

4) Соціальний працівник сприймається як об'єкт, що несе відповідальність за їхнє фізичне здоров'я, моральний і матеріальний стан.

Сутність соціально-психологічної роботи з людьми похилого віку – соціальна реабілітація в звичних обов'язках, функціях, видах діяльності, характері відносин з людьми. Акцентується увага на проблеми морального, психологічного порядку, що важливі для розуміння внутрішнього світу людей похилого віку.

Як бачимо, що це найбільше соціально вразлива частина населення. Їхній дохід

звичайно значно нижче середнього, а потреби, особливо в медичному обслуговуванні, харчуванні, значно вище. Дуже часто люди похилого віку живуть окремо від родин, і тому їм буває не під силу справитися зі своїми нездужаннями і самотністю. Якщо ж людина похилого віку опинилась я самотності то для таких людей в кожному місті функціонують територіальні центри соціального обслуговування, де можна отримати послугу надання допомоги соціальним консультантом.

Територіальний центр соціального обслуговування – це установа, яка надає послуги громадянам похилого віку та самотнім непрацездатним громадянам, допомога якої спрямована на підтримання їхньої життєдіяльності та соціальної активності.

Територіальні центри мають у своїй структурі: відділення соціальної допомоги вдома, відділення соціально-побутової реабілітації; відділення гуманітарної та благодійної допомоги; відділення організації харчування; відділення денного перебування; лікувально-оздоровчий комплекс; відділення медично-соціальної реабілітації; стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання. Консультація людей пізнього віку завжди вважалась і вважається, на думку спеціалістів соціальної сфери і науковців, однією із найтяжчих як у фізичному, так і в психологічному плані та в соціальній адаптації. [12].

До змісту консультації з людьми похилого віку відносять:

- 1) прискорення адаптації до нової ситуації;
- 2) покращення здібностей реагування;
- 3) зміна самооцінки людини похилого віку щодо свого життя.

О.Краснова виділяє такі чинники, що впливають на успішність соціальної адаптації в літньому віці:

Рольова визначеність — одна із складових соціальної адаптації особистості, оскільки її значення для успішної орієнтації в соціальному просторі досить велике. Важлива подія в житті індивіда — вихід на пенсію й перехід у вікову групу літніх — ставить перед особистістю нові завдання. У випадку успішного вирішення цих завдань особистість буде адаптована до нової соціальної ситуації, тобто до пенсійного періоду життя. На цьому етапі життєвого шляху індивід приймає нові й залишає старі ролі. При цьому змінюється їх зміст і співвідношення (до старості рольовий діапазон звужується). Адаптація до такої зміни являє собою завдання розвитку в цей період життя. Таким чином, рівень рольової адаптації (відповідності ролей літніх людей очікуванням суспільства) слугує одним із критеріїв соціальної адаптації.

Іншими чинниками, що визначають соціальну адаптацію, є ціннісні норми, еталони, традиції суспільства в цілому і людей похилого віку в ньому, тому що адаптація не може проходити поза зв'язком із функціонуванням суспільних відносин у цілому, поза об'єктивними соціальними процесами. Успішність адаптації в нових умовах прямо пов'язана з успішністю (швидкістю, обсягом) оволодінням стереотипами нової групи. При цьому процеси групової ідентифікації й засвоєння групових стереотипів ідуть паралельно й обумовлюють один одного, тобто стереотипи починають засвоюватися в тому випадку, якщо людина ідентифікує себе із групою, повною мірою усвідомлює себе її членом.

Рівень зближення ціннісних орієнтацій суспільства і літньої людини, засвоєння нею групових норм, стереотипів та еталонів є ще одним критерієм оптимальної соціальної адаптації. Оскільки відносини між поколіннями, на думку багатьох авторів, обумовлені розбіжністю цінностей: інші, ніж були раніше, соціально-економічні умови, інший вік, різні підходи до сприйняття або споживання матеріальних і культурних цінностей, накопичених людством, інша спрямованість у самооцінці, самопізнанні,

саморозвитку. Літня людина може успішно виконувати соціальні ролі пенсіонера, дідуся й ін., засвоїти групові норми, але при цьому не буде адаптована, тому що вона, наприклад, ідентифікує себе з людиною зрілого віку, здатною повноцінно трудитися, а не з німічним пенсіонером. [6].

Таким чином, успішність адаптації залежить від ступенів статусної й рольової визначеності, що прямо пропорційні рівню соціальної ідентичності, тобто ступеня ототожнення людиною себе з певною культурною, національною, соціальною і віковою групами. Соціальна ідентичність співвідноситься з об'єктивно існуючими соціальними позиціями. Вона являє собою результат атрибуції (приєднання), входження і розміщення в соціальній позиції; виражається через участь у соціальних групах та інститутах. Тому ще одним критерієм соціальної адаптації людей похилого віку є цілісність само сприйняття, тобто ототожнення себе з людьми певної соціальної групи, що мають певні характеристики.

Дослідження показують, що існують декілька засобів підвищення рівня соціальної адаптації — це спілкування із природою, захоплення мистецтвом, поява нової значущої діяльності, нових інтересів, перспектив подальшого життя, спеціальне навчання, яке дозволяє сформувати необхідні для нових занять навички та уміння у старих людей.

Висвітлюючи систему життєдіяльності людей похилого віку, слід зазначити, що стиль життя та сфери діяльності люди похилого обирають такий, який для них є найбільш прийнятним і вони є його творцем. Саме від вибору залежить, як вони проводитимуть свій вільний час, що їм цікаво і чим займатися. А вже перед людиною похилого віку в цей період життя постає вибір: жити спогадами про минуле чи жити сучасним і майбутнім та брати активну участь у взаємодії з оточуючими та навколишнім світом. Саме об'єктивний вибір допомагає їм позбутися відчуття самотності та непотрібності і віднайти сенс життя.

Висновки. Проаналізувавши старість як соціальну та наукову проблему можна зробити висновок, що люди похилого віку зіштовхуються з багатьма проблемами, які залежать від економічного, побутового, психологічного, медичного, соціального обслуговування. Також для людей похилого віку характерною є проблема соціальної ізоляції, страждання від самотності, нерозуміння оточуючих через їхні звички та небажання їх змінювати.

Важливим напрямом подальших досліджень є вивчення особливостей динаміки та шляхів соціальної реадaptaції осіб з особливими потребами та осіб, які перебувають у особливих умовах життєдіяльності (обмеження чи позбавлення волі). Серед перспективних напрямів подальших досліджень даної проблеми вважаємо також розробку теоретичних основ психологічно обґрунтованої загальнодержавної системи соціальної реадaptaції особистості та внесення кардинальних змін у програми підготовки психологів, соціальних працівників та інших фахівців, що мають працювати з соціально дезадаптованими особами.

Література

1. Архипова С. П. Організаційно-педагогічні аспекти надання освітніх послуг в умовах «Університету Третього Віку» / С. П. Архипова // Освіта дорослих як фактор розвитку дорослої людини в умовах сучасних соціальних змін. – Черкаси, 2012 – С. 12-19.
2. Архипова С. П. Освіта соціально незахищених категорій дорослих: теорія, методологія, практика: монографія / С. П. Архипова. – Черкаси: ПП Чабаненко, 2011 –

3. Амиргалиев Е. Р., Нуркатова Л. Т. Социально-правовая работа с пожилыми людьми // Социологические исследования. 2016. № 3. 158–160 с.
4. Ермак Н. А. Педагогическая поддержка качества жизни пожилых людей: Монография. Текст / Н. А. Ермак. Ростов н/Д: ИПО ПИ ЮФУ, 2008 – 232 с.
5. Інновації у соціальних службах: Навч.-метод, посіб. / Семігіна Т. В., Покладова В. В, Грига І. М. та ін. – К.: Університетське видавництво «Пульсар», 2002 – С. 162
6. Коваленко С. М. Неформальна освіта дорослих: досвід організації та перспективи реалізації в Україні / С. М. Коваленко // Педагогічні науки. – 2008 – 30-38с.
7. Ларионова С. А. Социально-психологическая адаптация личности / С. А. Ларионова. – Белгород. –2002. – 197 с.
8. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – 16–24с.
9. Мацкевіч Ю.Р. Соціальна робота з людьми похилого віку: Навчально-методичний посібник для студентів факультету соціальної педагогіки та психології спеціальності “соціальна педагогіка”. - Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – 84с.
10. Певная М.В., Дидковская Я.В. Социальная работа: представления о профессии // Социологические исследования. 2011. № 4. 92–96с.
11. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
12. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности / С. Т. Посохова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.

Транслітерація

1. Organizational and pedagogical aspects of providing educational services in the conditions of" University of the Third Age " / S. p. Arkhipova // adult Education as a factor of development of the adult person in the conditions of modern social changes. - Cherkassy, 2012- P. 12-19.
2. Education of socially unprotected categories of adults: theory, methodology, practice: monograph / S. p. Arkhipova. – Cherkassy: PE Chabanenko, 2011 – 368.
3. Amirgaliev E. R., Nurkatova L. T. Social and legal work with the elderly // Sociological research. 2016. No. 3. 158-160 PP.
4. Ermak N. Pedagogical support of the quality of life of elderly people. Text / N. A. Ermak. Rostov n/D: IPO PI yufu, 2008, 232 p.
5. Innovations in social services: Studies.-a method, posob. / Semigina T. V., Pokladova V. V., Griga I. M. and others-K.: University publishing house "Pulsars", 2002-P. 162
6. Kovalenko S. M. non-Formal adult education: experience of organization and prospects of implementation in Ukraine / Sec. M. Kovalenko // Pedagogical Sciences. – 2008 – 30-38C.
7. Social-psychological adaptation of personality // S. A. Larionova. – Belgorod. - 2002. - 197 p –
8. Maklakov A. G. Personal adaptational potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions / A. G. Maklakov // Psychological journal. - 2001. - Vol. 22, № 1. - 16-24s.
9. Social work with the elderly: A teaching aid for students of the faculty of social pedagogy and psychology of the specialty “social pedagogy”. - Zaporizhzhya: Zaporizhzhya

national University, 2010. - 84с.

10. Jaak N. In. Didkovskaya Y. V. Social work: perceptions of the profession // Sociologice - cal research. 2011. No. 4. 92-96s.

11. Polivanova K. N. Psychology of age crises / K. N. Polivanov. - Moscow: Academy, 2000. - 184 p.

12. S. Posokhova So Psychology adaptable personality/ S. T. Posokhova. – SPb. : RGPU im. A. I. Herzen, 2001. - 240 p.

Pochtareva O. E., Fedorova O.V., Tkachenko N.E.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PERSONALITY SUPPORT ELDERLY

The article presents social work with the elderly. Social and psychological aspects of elderly people and the problem of adaptation of the person to aging are investigated. The analysis of changes that occur in social, cultural, social and psychological development. Changes of priorities of values, prospects of labor activity, a way of life and communication which happen to the person in the course of aging are opened. The main problems that will accompany the life of the elderly are highlighted. We are talking about psychological changes in personality and readiness for a new status in society.

The consequence of aging is a change in the social status of a person. Sociologists call aging a change in the role and position of an individual's status that goes through life.

The essence of the article is to prepare a person for a new status, to make social and psychological counseling for the elderly accessible, or even mandatory, in order to be able to enjoy their lives and a quiet old age.

Key words: *aging, personality, adaptation, support.*

Почтарьова Олена Едуардівна – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне робота» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Ткаченко Наталія Ернстівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 155.8+154.3.

Семення О.І.

МОДЕЛІ ВЗАЄМОВПЛИВУ ЕГО-ФУНКЦІЙ ЖИТТЄВИХ ПРАГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ У ЧАСОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті висвітлено стан досліджуваності проблеми часової орієнтації особистості як основи її життєвих прагнень. Виділено та схарактеризовано погляди сучасних українських вчених на дану проблему. Представлено та охарактеризовано емпіричні моделі взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень особистості у часовому дискурсі.

Доведено, що чотирьохкомпонентна модель містить найменші суперечності в структурі взаємодії показників життєвих прагнень, сенсожиттєвих орієнтацій, персональної ефективності та життєстійкості. Показано, що досліджувані, які

орієнтувались в своєму розумінні на минулий та теперішній час виявились значно краще спрямованими на впровадження ефективної діяльності та самореалізації.

Ключові слова: *модель особистості, часова орієнтація, життєві прагнення, прийняття ризику*

Постановка проблеми. Вимоги, які висуває сучасне суспільство до рівня розвитку особистості, відповідають високому рівню ефективності, здатності правильно оцінювати власні можливості та результати своєї діяльності. Тому саме категорія життєвих прагнень зачіпає усі сфери особистості, розкриває як внутрішньо мотивовану поведінку, пов'язану з глибинним відчуттям себе, так і зовні мотивовану. Життєві прагнення не належить лише одному з рівнів організації людини, вони пронизують усю особистість, є засобом вираження вроджених передумов спонукань людини, певним чином впливаючи на ступінь їх задоволення на всіх рівнях. Місце життєвих прагнень у категоріальній структурі сучасної психології є чітко визначеним, але залишаються не розглянутими аспекти часових орієнтацій особистості у процесі формування життєвих прагнень. Тому, особливої актуальності набуває дослідження структури взаємовідношень життєвих прагнень, ресурсів подолання стресу та сенсожиттєвих орієнтацій у часовому дискурсі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психологічній науці час розглядають як переживання, внутрішній досвід свідомості (Т. М. Титаренко [4]), спосіб функціонування суб'єктивного образу світу (З. О. Кіреєва [2]), а опосередковане ставлення до нього залежить від розуміння суб'єкта, взагалі від свідомості (Б. Й. Цуканов [5]). Відображення темпоральної дійсності у свідомості відбувається у трьох взаємопов'язаних напрямках: репрезентації метричних властивостей часу (тривалість), топологічних властивостей часу (незворотна послідовність протікання подій з минулого через сьогодні в майбутнє) і репрезентації для орієнтування в часі (З. О. Кіреєва [2]). Тому, на наш погляд, топологічні властивості часу забезпечують формування життєвих прагнень як важливого механізму упевненості особистості у своїх силах та можливостях.

Мета статті полягає у виявленні структури взаємовідношень життєвих прагнень, ресурсів подолання стресу та сенсожиттєвих орієнтацій у часовому дискурсі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для оцінки структури взаємовідношень між життєвими прагненнями, ресурсами подолання стресу та сенсожиттєвими орієнтаціями нами був використаний метод головних компонент. Ми припустили, що, оскільки основні параметри життєвих прагнень: сенсожиттєві орієнтації, життєстійкість та загальний показник персональної ефективності особистості фактично характеризують Его-функції зрілої особистості, то між ними мають виявлятися додатні внутрішньо несуперечливі взаємовідношення, в іншому разі при наявності від'ємних суперечливих взаємовідносин, вони мають зникати при створенні моделей із більшою кількістю компонент. Для кожної компонентної моделі наводилася матриця компонентних навантажень, в якій критичним значенням буде включені навантаження більше $L \geq |0,300|$, а самі показники були відсортовані за абсолютним значенням.

Розглянемо однокомпонентні моделі. В групі майбутнього виявлено, що компоненти навантаження показників, які увійшли до матриці мають різні знаки (рис. 1). Показники результату за зовнішністю, зовнішніми та внутрішніми прагненнями, важливістю внутрішніх прагнень та контролю знаходяться у зворотному взаємозв'язку зі всіма іншими, а саме: вірогідністю та важливістю зовнішніх прагнень, міжособистісного спілкування, прийняття ризику, процесу, результату, мети, локусами Я та Життя.

Рис. 1. Однокомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на майбутнє

Отже, представники групи майбутнього, активізуючи власні прагнення змушені вступати в суперечність із власними сенсожиттєвими орієнтаціями.

На відміну від першої групи, у другій групі із орієнтацією на минуле та теперішнє спостерігається повна конгруентність між параметрами Его-функцій (рис 2).

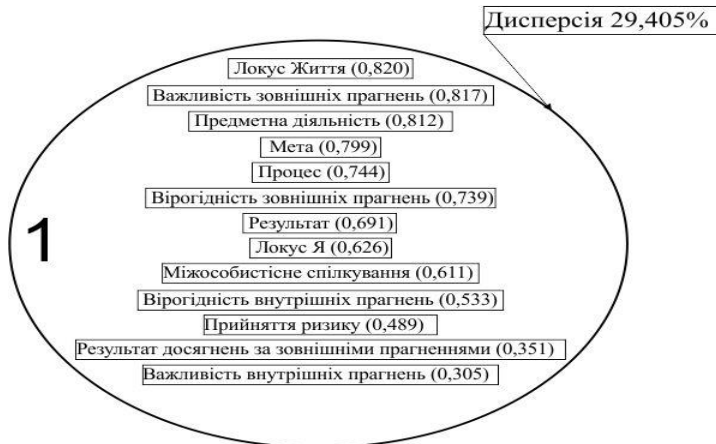

Рис. 2. Однокомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на минулий та теперішній час

Так, спрямованість на шляху досягнення матеріальних та соціальних благ підсилюється високими здатностями реалізації процесу діяльності, ділової комунікації та тісно взаємодіє із сенсожиттєвими поглядами особистості.

За реалізацією двокомпонентної моделі в групі осіб із орієнтацією на майбутнє також було виявлено протиріччя в структурі Его-функцій особистості (рис. 3).

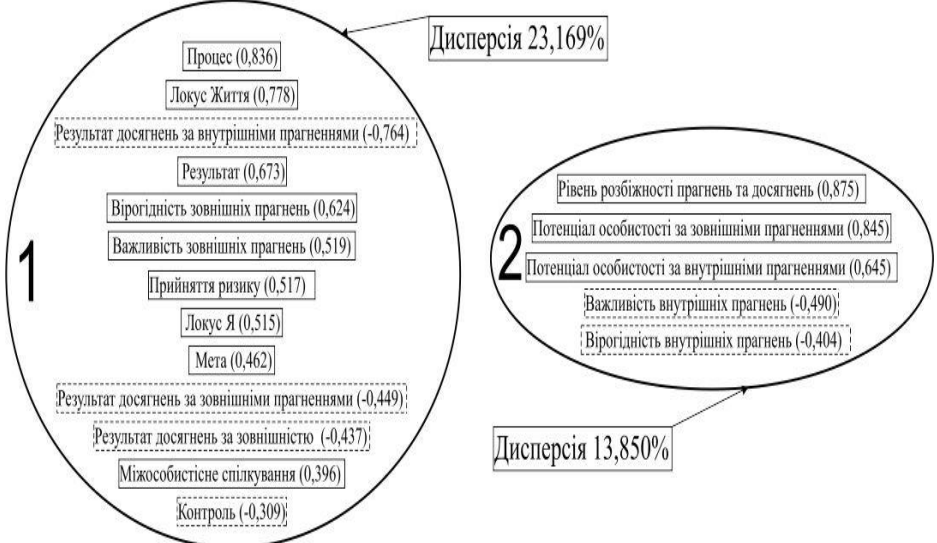

Рис. 3. Двохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій самоефективності осіб із орієнтацією на майбутнє

У першій компоненті визначено від’ємний взаємовплив результату досягнень за зовнішністю, внутрішніми та зовнішніми прагненнями і показниками контролю. Проте, в додатній залежності виступали всі показники сенсожиттєвих орієнтацій, прийняття ризику та міжособистісного спілкування. Отже, досліджуваним із орієнтацією на майбутнє сенсожиттєві настанови та комунікаційні навички заважали отриманню гідного результату діяльності. В другій компоненті були визначені додатні взаємовпливи рівню розбіжності, потенціалу зовнішніх та внутрішніх прагнень та протилежні взаємовпливи важливості та вірогідності внутрішніх прагнень, що вказує на те, що перевищення уваги на важливості та ймовірності досягнення певних цілей заважає повністю розкрити потенціал особистості на шляху реалізації прагнень.

На рисунку 4 розглянемо структуру взаємодії в групі досліджуваних, які були орієнтовані на минулий та теперішній час. За складом першої компоненти виявлено додатній взаємовплив показників сенсожиттєвих орієнтацій та життєвих прагнень, важливості, вірогідності та результату за зовнішніми прагненнями, вірогідності за внутрішніми прагненнями.

Узгоджена структура Его-функцій визначена загальною взаємодією особистісного розуміння життєвих ставлень як базису успіху в колективній діяльності та чітким усвідомленням власних життєвих потреб. Проте, в другій компоненті не було виявлено конгруентної структури. Так, показники розбіжності прагнень та досягнень,

потенціалу особистості за внутрішніми та зовнішніми прагненнями мали зворотній характер взаємовпливу на результат за зовнішністю, зовнішніми та внутрішніми прагненнями, важливістю зовнішніх прагнень та контролю.

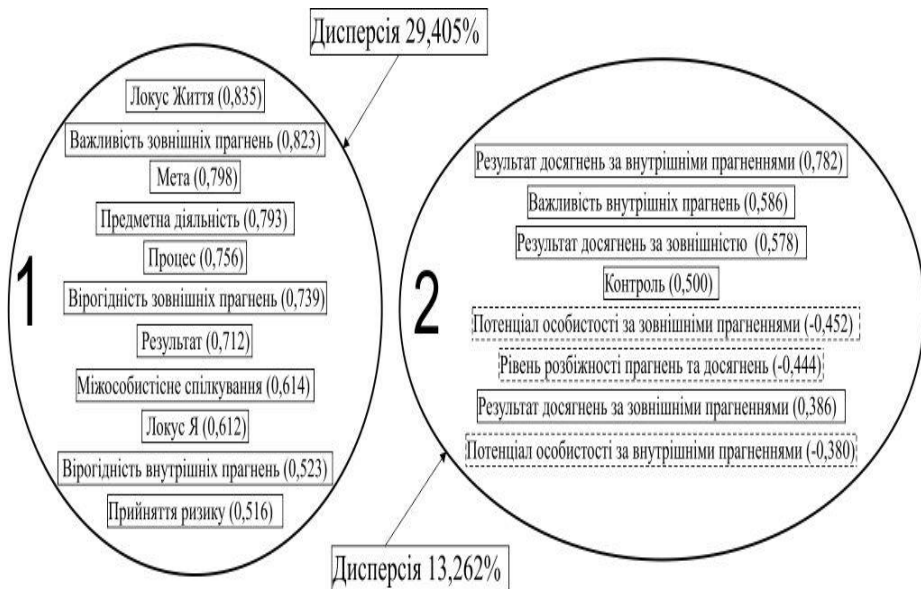

Рис. 4. Двохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на минулий та теперішній час

При аналізі трьохкомпонентної моделі також були виявлені суперечності в структурі взаємовпливу Его-функції особистості в групі із орієнтацією на до майбутнє (рис. 5). Так, від'ємний характер впливу мали результат досягнень за зовнішністю, внутрішніми та зовнішніми прагненнями, важливістю внутрішніх та вірогідністю зовнішніх прагнень, показників контролю тощо. Додатний вплив мали показники предметної діяльності та міжособистісного спілкування, прийняття ризику та важливість зовнішніх прагнень. В другій компоненті залежність впливу показників залучення в процес, розбіжності та потенціалу особистості, відзначалась додатнім характером дії. Інтегральні показники, які були запропоновані в якості загальної оцінки можливості досягнення певного успіху виявляли внутрішньо узгоджену структуру.

Так само, у третій компоненті спостерігався додатній взаємовплив показників сенсожиттєвих орієнтацій та оцінки вірогідності внутрішніх та важливості зовнішніх прагнень, що визначало узгодження життєвих прагнень в поєднанні з впевненістю розвитку внутрішнього світу особистості.

Досліджувані із орієнтацією на минулий та теперішній час виявляли злагоджену систему взаємовпливу показників (рис. 6).

Так, всі показники сенсожиттєвих орієнтацій, персональної ефективності, важливості та вірогідності зовнішніх прагнень, прийняття ризику мали додатній вплив. Досліджувані налаштовані на високий рівень організації власної ефективності в умовах стресових навантажень.

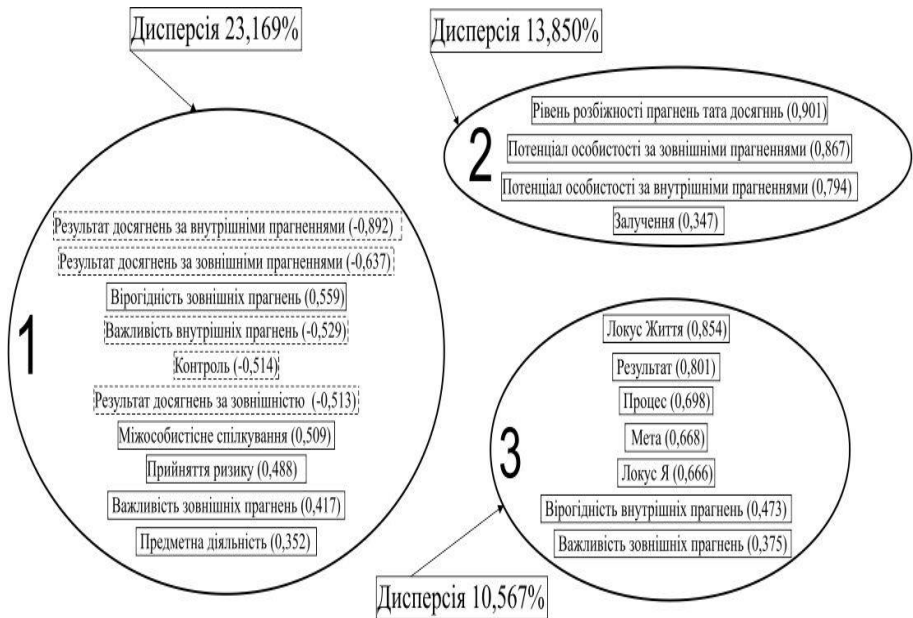

Рис. 5. Трьохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на майбутнє

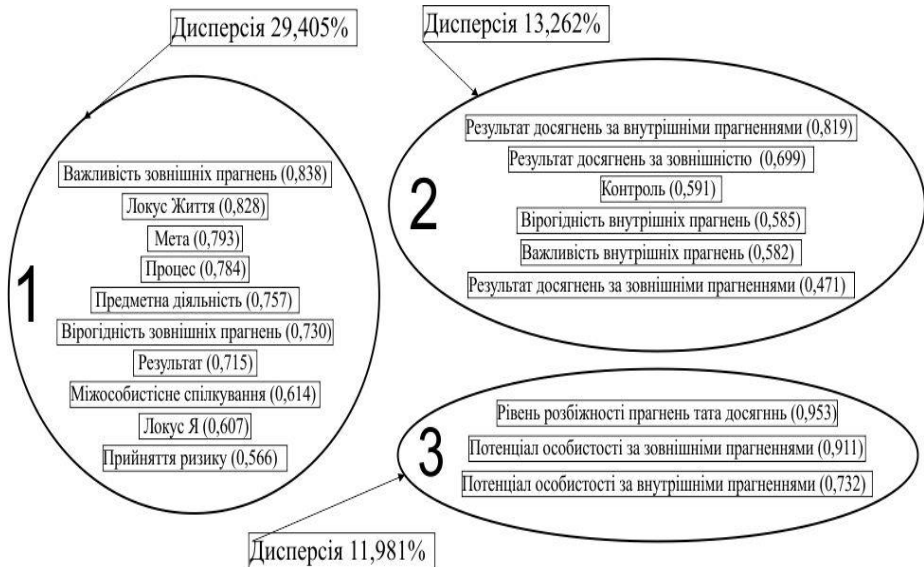

Рис. 6. Трьохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на минулий та теперішній час

В другій компоненті такий самий вплив було визначено за оцінкою результату за зовнішність, внутрішніми та зовнішніми прагненнями, важливістю за вірогідністю за внутрішніми прагненнями та показниками контролю. Склад третьої компоненти визначався також додатнім внутрішньо узгодженим взаємовпливом рівню розбіжності прагнень та досягнень, оцінкою потенціалу особистості за внутрішніми та зовнішніми прагненнями.

При дослідженні чотирьохкомпонентної моделі в групі досліджуваних, які орієнтувалися на майбутній час були виявлені певні суперечності в структурі Его-функцій (рис. 7).

У складі першої компоненти виявлені додатні взаємозалежності показників сенсожиттєвих орієнтацій, вірогідності внутрішніх прагнень та прийняття ризику. Гармонійні взаємовідношення осмислених цілей, вміння організації їх досягнення, отримання задоволення від процесу, здатність протистояти стресогенним чинникам та впевненість у власному розвитку формують структуру зрілої особистості. Друга компонента була визначена взаємовпливами рівню розбіжності, потенціалу за внутрішніми та зовнішніми прагненнями та прийняттям ризику.

Додатній характер взаємозалежності показників результату за зовнішністю, зовнішніми та внутрішніми прагненнями, важливості та вірогідності за внутрішніми прагненнями, контролю та залучення, проте показник персональної ефективності – прийняття ризику, мав зворотній взаємовплив.

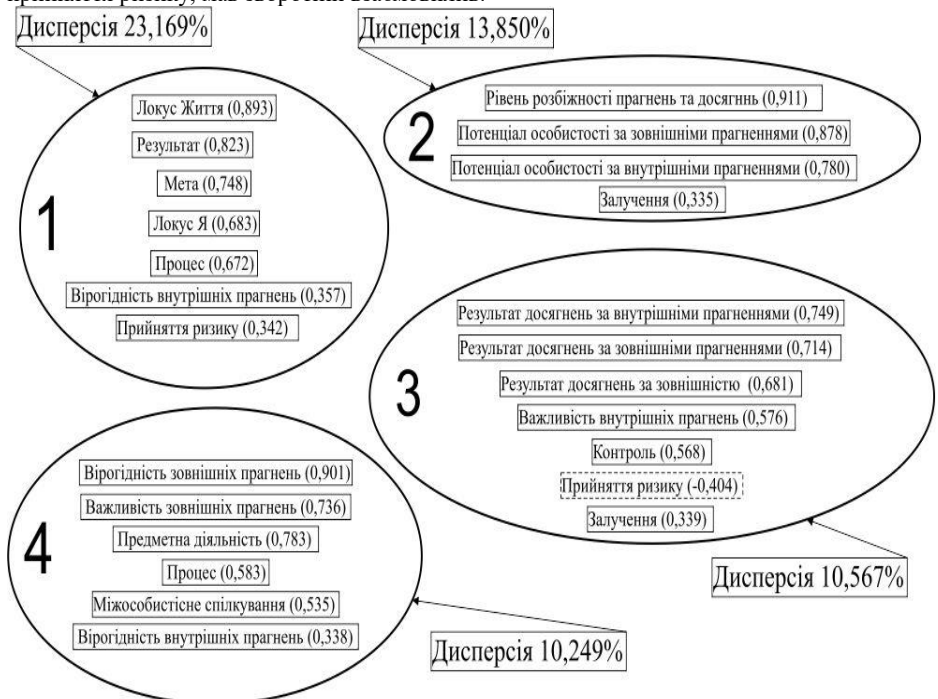

Рис. 7. Чотирьохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на майбутнє

Остання компонентна визначена взаємовпливом предметної діяльності, міжособистісного спілкування, важливістю та вірогідністю зовнішніх прагнень, вірогідністю внутрішніх прагнень та процесом, як складової сенсожиттєвих орієнтацій. Становлення процесу ефективної діяльності досліджуваних із орієнтацією на майбутнє обумовлюється наявністю внутрішніх мотивів та розвитком емоційно-вольової складової особистості.

Група досліджуваних, які були орієнтовані на минулий та теперішній час, визначалась конгруентною структурою Его-функцій (рис. 8).

Так, за силою навантажень у першій компоненті виявлено відповідний взаємовплив показників сенсожиттєвих орієнтацій, персональної ефективності особистості, важливості та вірогідності зовнішніх прагнень. Внутрішня узгодженість ставлень розвитку життєвого шляху в якості джерело смислу надавала досліджуваним ресурси для впевненості та подолання стресів.

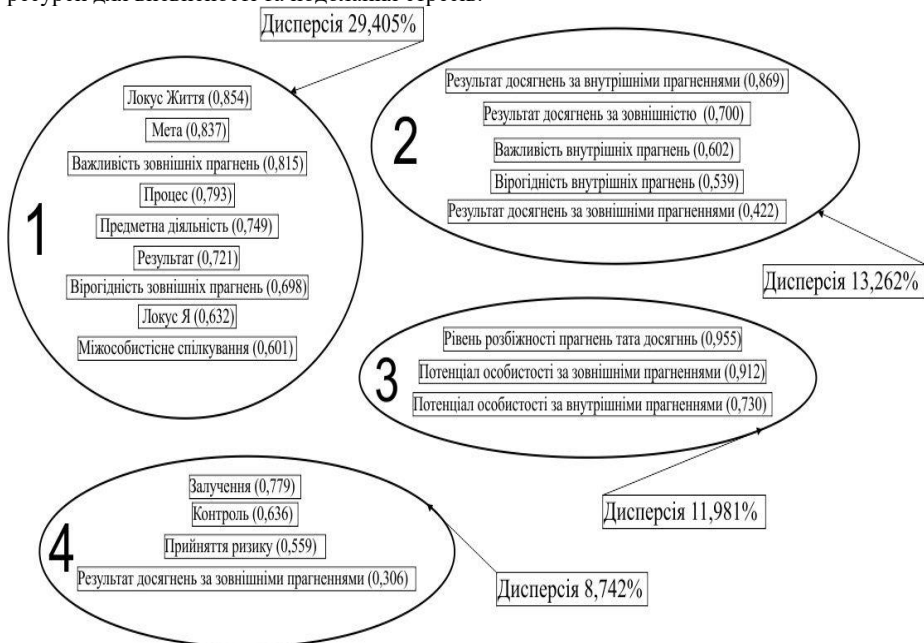

Рис. 8. Чотирьохкомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на минулий та теперішній час

Друга компонента визначалась наступним складом показників: результат досягнення за зовнішністю, зовнішніми та внутрішніми прагненнями, важливість та вірогідність внутрішніх прагнень. Рівень розбіжності між прагненнями та досягненнями та потенціал особистості за зовнішніми та внутрішніми прагненнями увійшли до складу третьої компоненти, що визначає обумовленість розвитку потенціалу особистості наявністю відмінностей в замислених образах та реальному зображенню досягнутого. За четвертою компонентою визначено взаємовплив показників прийняття ризику, контролю та залучення. Виявлення факту внутрішньої узгодженості та виділення в окремому

компоненту показників життєстійкості вказує на відсутність впливу досліджуваних Его-функцій на параметри життєстійкості.

На рисунку 9 наведено модель групи досліджуваних із орієнтацією на майбутнє, яку складалась з п'яти компонент.

Перша компонента складається з показників сенсожиттєвих орієнтацій та вірогідності внутрішніх прагнень. Все показники увійшли до даної компоненти з додатними компонентними навантаженнями.

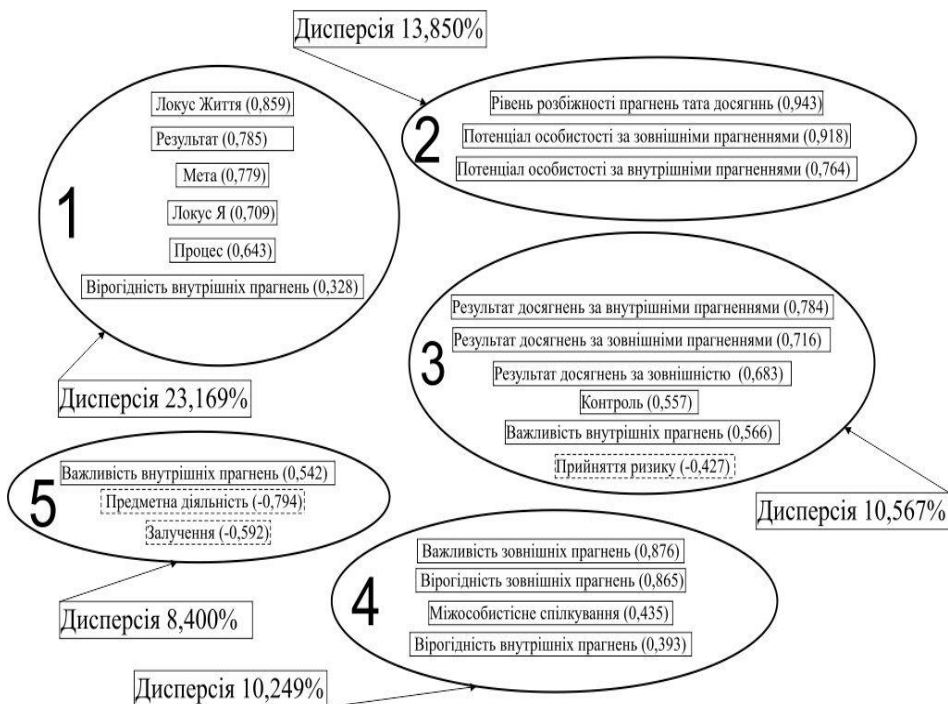

Рис. 9. П'ятикомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на майбутнє

До другої компоненти увійшли показники потенціалу та розбіжності – отже показники розбіжності живлять внутрішній та зовнішній потенціал та структура їх взаємовпливу є внутрішньо узгодженою. Третя компонента була визначена додатнім взаємовпливом показників результату досягнень за зовнішністю, зовнішніми та внутрішніми прагненнями, оцінкою важливості зовнішніх прагнень та від'ємним взаємовпливом показників прийняття ризику. Склад четвертої компоненти, зважаючи на силу компонентних навантажень, визначав поєднання важливості чіткого та впевненого формування зовнішніх прагнень та помірної необхідності міжособистісного спілкування. У п'ятій компоненті виявлені певні суперечності структури Его-функцій. Так, успішний розвиток та занурення в процес діяльності у досліджуваних, які були орієнтовані на майбутній час, зводили нанівець важливість особистісного зростання,

прагнення до любові і прихильності, служіння суспільству та підтримки власного здоров'я.

При аналізі дослідження структури Его-функцій досліджуваних із орієнтацією на минулий та теперішній час був визначений суперечливий характер взаємовпливів за п'ятикомпонентною моделлю (рис. 10).

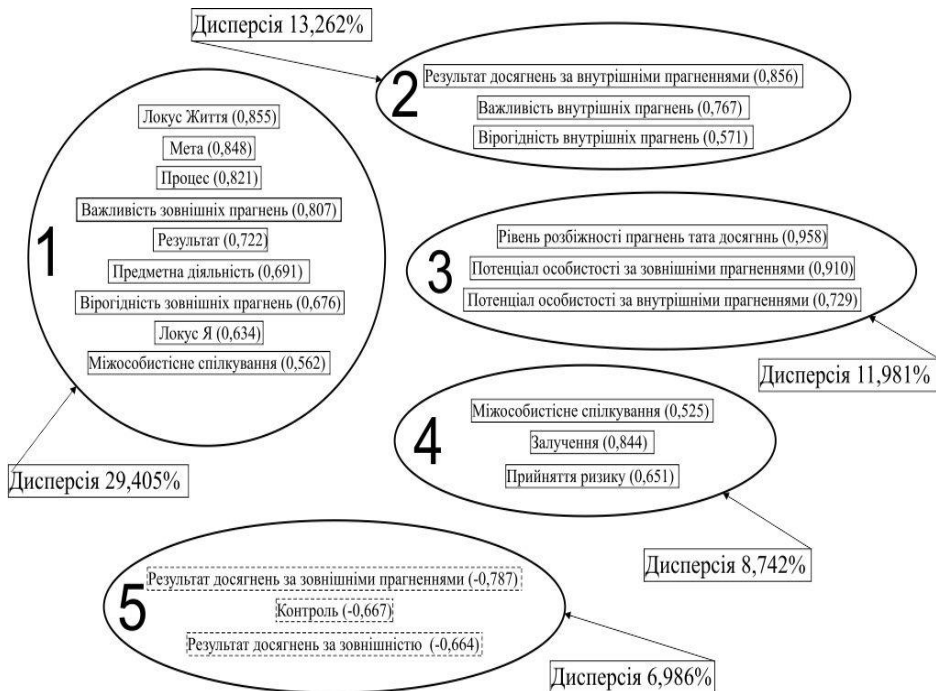

Рис. 10. П'ятикомпонентна модель структури взаємовпливу Его-функцій життєвих прагнень осіб із орієнтацією на минулий та теперішній час

У першій компоненті визначено додатній взаємовплив показників сенсожиттєвих орієнтацій, персональної ефективності, важливості та вірогідності зовнішніх прагнень, вірогідності внутрішніх прагнень та прийняття ризику. Тобто, досліджувані характеризувалися вдалим поєднанням осмислених життєвих ставлень, цілей та задач самореалізації. Друга компонента визначає додатній взаємовплив показників важливості, вірогідності та результати за внутрішніми прагненнями, що висвітлювало логічний ланцюг взаємодії уявлення власної внутрішньої потреби, оцінки можливості її реалізації та результат задоволення цієї потреби. Надалі, в третій компоненті виникала взаємозалежність показників розбіжності прагнень та досягнень, потенціалу зовнішніх та внутрішніх прагнень особистості. Такий взаємозв'язок обумовлює розвиток потенціалу особистості на підґрунті виникнення невідповідності власних прагнень та реальних досягнень. У п'ятій компоненті були визначені від'ємні взаємовпливи результату досягнень за зовнішністю, зовнішніми прагненнями та

контролем. Тобто, втрата впевненості в керованості життям негативно відобразалась на оцінці власної привабливості та знецінення всіх зовнішніх прагнень.

Висновки. Чотирьохкомпонентна модель містить найменші суперечності в структурі взаємодії показників життєвих прагнень, сенсожиттєвих орієнтацій, персональної ефективності та життєстійкості. Працівники МНС із орієнтацією на майбутнє виявили структуру взаємодії, що визначила гармонійне поєднання осмислених цілей, вміння організації їх досягнень та отримання задоволення від процесу, здатність за певних умов досягати результатів та успіху, а персональна ефективність як риса досягнення життєвих прагнень, зводиться до усвідомлення важливості матеріальних та соціальних благ та впевненості в їх отриманні. Єдині суперечності виникають у вигляді проблем прийняття ризику. Працівники МНС із орієнтацією на минулий та теперішній час за всіма параметрами виявляли значний рівень зорієнтованості у сенсах власного життя, персональної ефективності, спрямованості у досягненні успіхів не тільки власного розвитку, але й професійного та соціального положення. Досліджувані, які орієнтувались в своєму розумінні на минулий та теперішній час виявились значно краще спрямованими на впровадження ефективної діяльності та самореалізації.

Література

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени: новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Зимбардо Ф., Бойд Дж. — СПб.: Речь, 2010. — 352 с.
2. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография / З.О. Киреева. — Одесса 2010.- 380 с.
3. Сырцова А. Возрастная динамика временных ориентаций личности / Сырцова А., Митина О.В. // Вопросы психологии, 2008. - № 2. — С.41–54.
4. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності /Т.М.Титаренко.- К., 2003.
5. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография / Б.И.Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.

Транслітерація

1. Zymbardo F. Paradoxs vremeny: novaia psykholohyia vremeny, kotoriaia uluchshyt vashu zhyzn / Zymbardo F., Boid Dzh.. — SPb.: Rech, 2010. — 352 s.
2. Kyreeva Z.A. Razvytye soznaniya, determynirovannoe vremenem: Monohrafiia / Z.O. Kireieva. — Odessa 2010.- 380 s.
3. Syrtsova A. Vozrastnaia dynamyka vremennykh oryentatsyi lychnosti / Сыртцова А., Мутына О.В. //Voprosy psykholohyy, 2008. - № 2. — S.41–54.
4. Tytarenko T.M. Zhyttiieviy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti /Т.М.Тytarenko.- К., 2003.
5. Tsukanov B.Y. Vpemia v psykhyke cheloveka: monohrafiya / B.Y.Tsukanov. — Odessa: Astroprynt, 2000. — 220 s.

Siemienienia O.

MODELS OF THE FUNCTIONS' MUTUAL IMPACT OF THE PERSONALITY'S EGO-LIFE ASPIRATIONS IN TIME DISCOURSE

The paper highlights the state of research of the problem of the temporal orientation of the person as the basis of its life aspirations. The views of modern Ukrainian scientists on this problem are highlighted and described. The empirical models of the interaction of His-functions of life's aspirations of the individual in the time discourse are presented and

characterized. It is proved that the four-component model contains the least contradictions in the structure of the interaction of indicators of life's aspirations, sensory-life orientations, personal efficiency and viability.

Key words: *personality model, time orientation, life aspirations, acceptance of risk*

Семснєня О.І. – аспірант кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

УДК 159.9

Склярук А. В.

СОЦІАЛІЗУВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ СІМ'Ї

У статті розглядається сімейна соціалізація з точки зору готовності сім'ї виконувати цю функцію. Проведено аналіз досліджень і публікацій про сімейної соціалізації. Аналізуються соціалізувальні можливості сучасної сім'ї. Представлені дані соціально-психологічного дослідження ціннісних орієнтацій молоді Запорізької області. Виявлено, що цінність мати сім'ю має велику перевагу над дитородними цінностями. Тобто певні функції сім'ї, що мають велике соціальне значення (репродуктивна функція і виховна) поступаються місцем іншим функціям (господарсько-побутової, економічної, емоційної, сексуальної і іншим). Говориться про необхідність пошуку оптимальних форм підтримки сім'ї, адекватних сучасним реаліям і пріоритетам соціальної політики.

Ключові слова: *сімейна соціалізація, соціальні інститути, сім'я, функції сім'ї, ресурси сім'ї.*

Постановка проблеми. Як суб'єкт соціалізації сім'я виступає в ролі посередника між дітьми та соціальним оточенням. Знаючи своїх дітей, їх індивідуальні психологічні якості і, з іншого боку, маючи інформацію про нормативи, вимоги суспільства, батьки прагнуть адаптувати дітей до умов зовнішнього соціального середовища.

Але ж потреби сім'ї, пов'язані з вихованням та соціалізацією дітей, як правило, мають односторонній підхід до їх задоволення, обумовлений неузгодженістю дій різних інститутів соціуму, переважанням соціальних заходів підтримки сім'ї або окремих її членів, недооцінкою виховних можливостей інститутів соціуму.

Зміни в соціально – економічних, культурологічних, психолого-педагогічних умовах суспільства зачіпає різні сфери життєдіяльності сім'ї і позначається на виконанні сім'єю своїх функцій.

Загальні риси сучасних змін у функціонуванні інституту сім'ї – це індивідуалізація, прагнення незалежності, автономності, зменшення орієнтації на соціальне оточення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення із загальної теорії соціалізації одного з базових її напрямків - сімейної соціалізації в якості безпосереднього предмета дослідження відбулося в 60-і - 70-і роки. У цей період починають з'являтися наукові роботи, присвячені аналізу конкретних проблем сімейної соціалізації. Представники західних соціально-психологічних шкіл пропонують різні теоретичні підходи до розгляду окремих проблем загального процесу соціалізації дітей в сім'ї.

Так, моделювання виховної діяльності батьків розглядається засобами системно-функціонального аналізу в працях Т. Парсонса, К. Бродеріка, М. Корнуолла, Н. Гленна, М. Хоффмана, С. Шварца. Ряд вчених при дослідженні сімейної групи як взаємодіючої

системи застосували структурно-функціональний підхід: відносини «батько-дитина» (М. Ламб, Ф. Педерсен), відносини «мати-дитина» (Дж. Ріббенс, М. Левіс, М. Ейнсворд, Б. Роллінс, Д. Томас). В дослідженнях сім'ї як малої групи соціолог Р.Ф. Бейлс користується теорією групової взаємодії.

Представники біхевіоризму досліджують вплив соціального навчання на когнітивний розвиток дітей (А. Бандура, В. Уолтере, Г. Келлі та ін.), На формування їх статевої ідентифікації в родині (Дж. Елдер) і самооцінки (С. Куперсмит). Б. Скіннеру належить ідея «управління поведінкою», коли соціальне навчання дітей певним поведінковим актам проводиться через ефективне підкріплення.

Прихильники теорії символічного інтераціоналізму, основоположником якої визнаний Дж. Мід з його концепцією ролівої соціалізації, аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, прояви влади по відношенню до дітей (Р. Хілл, Дж. Роттер, Л. Маккобі, Д. Кук-Гамперц та ін.) Теоретики цього напрямку досліджують також вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд, Д. Мартін, Р. Берні та ін.) [2,3, 6-8].

Слід відзначити внесок у розробку сімейної соціалізації таких зарубіжних авторів як Н. Смелзер (становлення самооцінки дітей); К.М. Стокер, С.М. Макхоул (взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьорзіч (взаємодія «батьки-діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) і ін. [5].

Особливу увагу до проблеми соціалізації дітей приділяв І.С. Кон, котрий випустив кілька монографій, присвячених цій проблемі [1]. У його роботах представлені філософські, соціологічні, соціально-психологічні, етнографічні та педагогічні аспекти проблеми. З точки зору І.С. Кона, обсяг поняття "соціалізація" дещо ширше, ніж поняття "виховання". Виховання передбачає насамперед систему спрямованих впливів, за допомогою яких індивіду намагаються прищепити якісь бажані риси і властивості, тоді як соціалізація включає також ненавмисні, спонтанні впливи, за допомогою яких індивід долучається до культури і стає повноправним членом відповідного суспільства.

Мета статті полягає в аналізі соціалізувальних можливостей сучасної сім'ї.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В оптимальному варіанті взаємодія "дитина - сім'я - суспільство" має будуватися на наступних принципах. З урахуванням того, що сім'я є єдина соціальна спільність, батьки орієнтують дитину на колективні дії, кооперацію, взаємодопомога у сімейних відносинах. Водночас батьки направляють активність дітей поза домом на соціальні досягнення, на індивідуальні завоювання. Якщо в рамках родини вітається співпраця, то за її межами - розвиток індивідуальних успіхів (конкурентоспроможність, ініціатива, соціальна відповідальність, прагнення до досягнення поставленої мети тощо).

Індивідуальність дитини і родина - два конструкта, яких об'єднує взаємний інтерес, споріднена прихильність, залежність один від одного, проте в реальності їх відносини можуть носити суперечливий характер. Тому в процесі соціалізації дитини сім'я повинна виходити з розумного поєднання трьох важливих принципів:

- 1) дитина - індивідуальність, яка має свої потреби: фізіологічні та соціальні, які для досягнення успішної соціалізації необхідно задовольняти;
- 2) інші члени родини також мають свої потреби, реалізація яких дозволяє кожному її члену сприймати себе як індивідуальність, причому здійснення цих потреб зв'язується з задоволенням власним життям;
- 3) сім'я як цілісна система також має потреби, задоволення яких зміцнює сімейний колектив, створює умови для його успішного функціонування як єдиного організму.

Розумне балансування потреб кожної із зазначених сторін потрібно від батьків не лише в цілях збереження внутрішньосімейних зв'язків і ролей, але і для правильного освоєння дитиною нормативів спільного життя, для її успішної соціалізації.

За результатами соціально-психологічного дослідження «Ціннісні орієнтації молоді Запорізької області» в якому прийняло участь 909 осіб, 426 хлопців та мужчин та 483 дівчат та жінок віком 14-35 лет, сьогодні у молоді сформовані достатньо високі сімейні та дітородні орієнтири [4]. Для більшої третини молодих людей, сім'я та виховання дітей представляє найбільшу цінність у житті. А кожна друга молода людина асоціює «добре життя» з дружньою родиною та дітьми. Але не зважаючи на це, інститут сім'ї по відношенню до своїх соціальних функцій (виробництво системи соціальних цінностей, передача культурного спадку наступним поколінням, здійснення соціалізації молодого покоління та ін.) перебуває в досить напруженому стані. Про це свідчить велика кількість проблемних родин, сімей які перебувають в складних життєвих обставинах, неблагополучних сімей, сімей, де трапляється насилля, та інших які не можуть адаптуватися до реалій сьогодення, не розуміють, не приймають та не передають наступним поколінням соціальні цінності та орієнтири, які дозволяють бути цій сім'є соціально успішною.

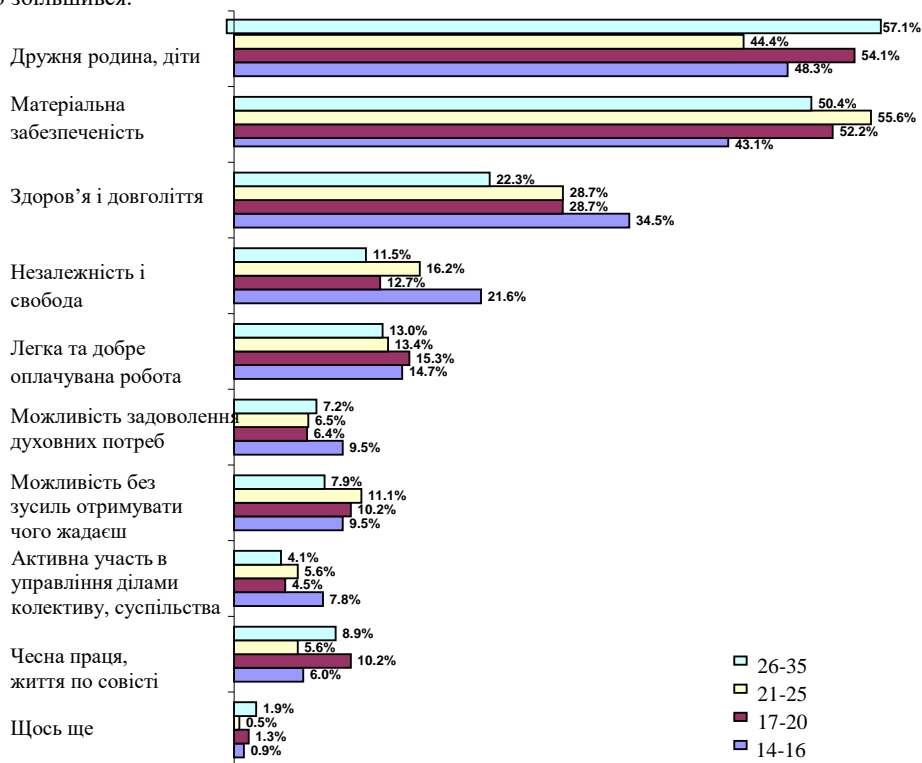
Тобто на сьогодні не існує загальноприйнятих та добре всім відомих соціальних орієнтирів та цінностей, за передачу яких наступним поколінням відповідала б сім'я. У Концепції державної сімейної політики, схваленій Постановою Верховної Ради України від 17. 09. 1999 р. № 1063 – 14, визначено, що в сучасних умовах зростає роль сім'ї у життєзабезпеченні та вихованні дітей, їх оздоровленні і лікуванні, отриманні освіти і спеціальності, але нічого не сказано про формування громадянської та національної свідомості, духовного прагнення реалізації можливостей у певній галузі діяльності на благо всієї держави, народу України.

Сім'я в умовах кризи стає чи не єдиною ланкою, здатною витримати психологічні й економічні, соціальні перевантаження, забезпечуючи при цьому етико-психологічну і духовну підтримку людині. Найважливішою функцією сім'ї в умовах боротьби за виживання є виховання дітей, акумуляція та захист гуманістичних, родинних цінностей.

Все це призводить до того що знижується значимість суспільства в житті окремої людини та зростає індивідуалізм, про що свідчать також результати дослідження стосовно ціннісних орієнтирів сучасної молоді.

Зростає покоління дітей, батьки яких наприкінці ХХ століття опинились, так би мовити, у двоякій ситуації: з одного боку, це покоління ще виховувалось на «старих» засадах; а з іншого – в доросле життя воно вступало за нових умов, які вимагали відмови від багато чого засвоєного раніше, ресоціалізації. Це покоління батьків які формулювали свої цінності в умовах тотальної інноватизації суспільства, трансформації соціальної системи та відсутності суспільно прийнятих ціннісних орієнтирів. Молоде покоління сьогодення успадковує, засвоює та трансформує цінності кризового суспільства, яке перебуває у стані постійного реформування. Відсутність державного замовлення на формування у молоді в рамках сім'ї громадянської та національної свідомості, соціальної відповідальності, соціального визнання та соціальної компетентності приводить до того, що в ціннісних орієнтирах молоді сьогодні переважають особистісні пріоритети, сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я. Це важлива тенденція, що характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді, - відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно-сімейних інтересах. Якщо раніше такі цінності, як «повага оточуючих», «хороші стосунки в колективі», «повага інших» посідали перші місця в ієрархії цієї вікової групи, то нині – зовсім інша ситуація. Високо цінується тільки те, що

безпосередньо пов'язане з індивідом, а не з колективом чи суспільством. Це свідчить, що значимість суспільства в житті окремої людини значно зменшилась, а індивідуалізм значно збільшився.

Діаграма 2. Структура ціннісних орієнтацій молоді Запорізької області в залежності від віку

Сьогоднішні молоді люди перебувають у двічі екстремальних умовах: зміни в соціально-економічному, суспільно-політичному складі супроводжуються кризою ідентичності та цінної свідомості. Молоді доводиться самій вирішувати, що цінніше – збагачення будь-якими засобами, чи набуття високої кваліфікації, що забезпечує можливість адаптуватися до бистроплинних змін, які відбуваються у державі.

Труднощі виконання сім'єю виховної та соціалізувальної функції значною мірою пов'язані зі зміною ціннісних орієнтирів, відсутністю, на рівні держави, загальних стратегій виховання дитини в сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства і батьківства.

У соціально-психологічному дослідженні [4], ціннісні орієнтири молоді вивчались за допомогою запитань: «Що на Вашу думку, для вас представляє найбільшу цінність у житті?», «Добре життя, це...?». (діаграма 1-4.).

Аналіз отриманих результатів дозволяє зробити наступні висновки. Самим цінним для молоді є здоров'я, причому воно однаково важливо як для юнаків (50,7%) так і для дівчат (51,4%). У м. Запоріжжі, як і в багатьох інших індустриальних центрах України

здоров'я важко досягти, тому воно має високий рівень цінності. Друге місце серед цінностей у жінок посідає сім'я та виховання дітей (39,8%), у чоловіків на другому місці така цінність сьогодні як вміння добре заробляти (41,1%). Сім'я та виховання дітей займає третє місце серед ціннісних орієнтирів хлопчиків та молодих чоловіків (30,1%). Що стосується жінок то для них майже однакове значення має можливість самовдосконалюватись (25,3%) та добре заробляти (25,9%). Тобто дівчата більш орієнтовані на сім'ю, а хлопці в більшій мірі ніж дівчата орієнтовані на матеріальні блага.

Отже на запитання: «Що на Вашу думку, для вас представляє найбільшу цінність у житті?», ми маємо наступний розподіл відповідей

Позитивним моментом у структурі ціннісних орієнтирів сучасної молоді можна вважати орієнтацію на саморозвиток. Понад 20% молоді вважають його важливим для себе. Негативним моментом можна також вважати те, що чесна праця (7,9%) і повага оточуючих (7,4%) відтісна у кінець списку.

Дещо відрізняються ціннісні орієнтири сільських і міських мешканців. Для перших здоров'я більш цінне (63%), ніж для других (53%).

Цікаві також вікові відмінності в ціннісних орієнтаціях молоді (Діаграма 2).

Для наймолодших (14-16 років) більше, ніж для інших, важливі свобода, творчість і, як не дивно здоров'я. Для 26-35 літніх юнаків та дівчат важливі здоров'я і сім'я, виховання дітей, а для 21-25 літньої молоді питання хорошого заробітку і спілкування з коханою людиною є більш актуальним, ніж для інших вікових груп

Спираючись на ціннісні орієнтири, молодь формує представлення про «добре життя», асоціює його з дружною родиною, дітьми (52,7%), матеріальним забезпеченням (51,4%) та здоров'ям (26,5%).

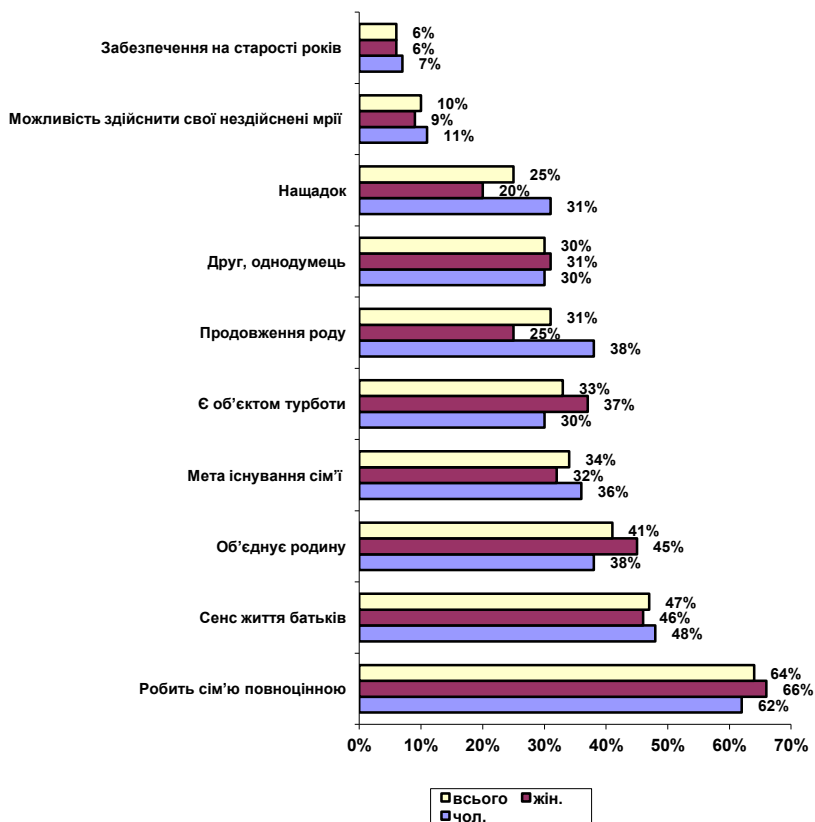

Діаграма 3. Структура життєвих цінностей молоді Запорозької області в залежності від пола

Але цікавим залишається той факт, що матеріальне забезпечення що асоціюється з добрим життям не є синонімом легкої, добре оплачуваної роботи (13,8%), та чесним трудом (8,1%). Тобто для молоді «добре життя» це матеріальне забезпечення, але не завжди труд та праця (Діаграма 3.).

Отже, для більшої третини молодих людей сім'я та виховання дітей представляє найбільшу цінність у житті. А кожна друга молода людина асоціює «добре життя» з дружньою родиною та дітьми.

Але ж якщо розглядати та аналізувати окремо цінність створення сім'ї та окремо дітородні орієнтири як базові цінності молоді сьогодення, то дуже помітно, що найважливіша цінність для молоді є сім'я, а дітородні цінності розглядаються як те що робить сім'ю повноцінною (64%), являє собою смисл життя батьків (47%) та з'єднує родину (41%). І лише 34% вважають, що діти це основний сенс сімейного життя (Діаграма 4).

Діаграма 4. Розподіл відповідей на запитання «Яку роль відіграє дитина у вашій родині?»

У молоді сьогодення цінність мати сім'ю має велику перевагу над дітородними цінностями. Тобто певні функції сім'ї, які мають велике соціальне значення

(репродуктивна функція та виховна) поступаються місцем іншим функціям (господарсько-побутовій, економічній, емоційній, сексуальній та іншим).

Сучасна молодь, яка виховувалась поколінням батьків, які процес виховання проходили разом з процесом ресоціалізації та адаптації в умовах кризи, має в уявленнях образ сім'ї, де виховна та репродуктивна функції займають далеко не перші місця. Але ж в уявленнях науковців, психологів, педагогів, демографів, соціальних працівників репродуктивна та виховна функції мають велике суспільне значення, характеризують стабільність інституту сім'ї, формують правильні засади образу сім'ї, відповідають за передачу культурного спадку наступним поколінням та виступають механізмом збереження, відтворення та забезпечення змін інших функцій сім'ї в конкретно-історичних умовах.

Висновки. На сьогодні збільшено вимоги до сім'ї як інституту виховання і соціалізації, активному суб'єкту своєї життєдіяльності та значно зменшено рівень готовності частини українських родин до самостійного і повноцінного виконання виховної та соціалізувальної функції, до змін, що відбуваються. Існує сформована точка зору, що найважливіша соціальна функція сім'ї - виховання підростаючого покоління, первинна соціалізація дитини, але не має ні однієї державної програми, яка б допомагала сім'ї зрозуміти - що таке сім'я з точки зору соціальних очікувань, які її функції по відношенню до суспільства, які її функції по відношенню до дітей. Існує недостатність уявлення про соціально-психологічні та педагогічні, потреби сучасної української сім'ї, стратегію і тактику її підтримки. Все це обумовлює необхідність пошуку оптимальних форм супроводу і підтримки сім'ї, як базового інституту соціалізації дитини, адекватних сучасним реаліям і пріоритетам державної соціальної політики.

Література

1. Кон И. С. Социологическая психология. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО«МОДЭК», 1999.—560 с.
2. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. - Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
3. Першина Л.А. Вікова психологія, М.: изд. «Академічний проект», 2005р. – 255 с.
4. Склярук А.В. Сімейні та дітородні орієнтири сучасної молоді / А.В. Склярук // Теоретичні і практичні проблеми психології. – 2014. – № 3 (35). – С.287-296.
5. Смелзер Н. Социология. Пер. с англ./Науч.ред. издания В.А. Ядов. М., 1994. - 686 с.
6. Социология: Учебник для вузов. / В.Н. Лавриненко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, Г.С. Лукашова; Под ред. В.Н. Лавриненко. м.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 407 с.
7. [Соціологія](#) [Підручник](#) для вузів / Г.В. Осипов, А.В. Кабища, М. Р. Тульчинський і др. - М.: Наука, 2005. – 374 с.
8. Циба В.Т. Системна соціальна психологія. Навч. посіб. - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 328 с.

Транслітерація

1. Кон И. С. Sotsyolohyeheskaia psykholohyia. — М.: Moskovskiy psykholoho-sotsyalnyy instytut; Voronezh: Yzdatelstvo NPO«MODЭК», 1999.—560 s.
2. Moskalenko V.V. Sotsialna psykholohiia: Pidruchnyk. - Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2005. – 624 s.

3. Pershyna L.A. Vikova psykholohiia, M.: yzd. «Akademichnyi proekt», 2005r. – 255 s.
4. Skliaruk A.V. Simeini ta ditorodni oriietryry suchasnoi molodi / A.V. Skliaruk // Teoretychni i praktychni problemy psykholohii. – 2014. – № 3 (35). – S.287-296.
5. Smelzer N. Sotsyolohyia. Per. s anhl./Nauch.red. yzdanyia V.A. Yadov. M., 1994. - 686 s.
6. Sotsyolohyia: Uchebnyk dlia vuzov. / V.N. Lavrynenko, N.A. Nartov, O.A. Shabanova, H.S. Lukashova; Pod red. V.N. Lavrynenko. m.: YuNYTY-DANA, 2000. - 407 s.
7. Sotsiolohiia Pidruchnyk dlia vuziv / H.V. Osypov, A.V. Kabyschcha, M. R. Tulchynskiy i dr. - M.: Nauka, 2005. – 374 s.
8. Tsyba V.T. Systemna sotsialna psykholohiia. Navch. posib. - K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2006. - 328 s.

Sklyaruk A.V.

OPPORTUNITIES FOR FAMILY SOCIALIZATION

The article deals with family socialization in terms of family readiness to perform this function. The analysis of researches and publications about family socialization is carried out. The socialization possibilities of a modern family are analyzed. The data of socio-psychological research of value orientations of youth of Zaporizhzhya region are presented. It was found that the value of motherhood has a greater advantage over childbearing values. That is, certain functions of the family, having a large social significance (reproductive function and educational) give way to other functions (household, economic, emotional, sexual, etc.). Difficulties in implementing a family of educational and socialization functions are largely associated with a change in value orientations, the absence, at the state level, of general strategies for raising the child in the family, under-training young people for maternity and paternity. It is said about the need to find the best forms of family support that are adequate to the current realities and priorities of social policy.

It is noted that today the requirements for the family as an institution of education and socialization, an active subject of their life have been increased, and the level of readiness of a part of Ukrainian families to independent and full-fledged fulfillment of the educational and socialization functions, and to the changes that has been significantly reduced. The emphasis was placed on the lack of a state program that would help the family to successfully survive and develop, would answer the questions - what kind of family in terms of social expectations, its functions in relation to society, its functions in relation to children. The article raises the question of the lack of understanding of the socio-psychological and pedagogical needs of the modern Ukrainian family, the strategy and tactics of its support. All this determines the need to find the best forms of support and support of the family as the basic institution of socialization of the child, adequate to the current realities and priorities of the state social policy.

Key words: family socialization, social institutions, family, family functions, family resources.

Склярук Анастасія Володимирівна – кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології АПН України, м. Київ.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ БАТЬКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА

В статті розкривається необхідність психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна. В статті доведено, що найбільш актуальними проблемами для батьків дітей із синдромом Дауна, на момент обстеження, є прагнення обмежити свої професійні обов'язки і неповна адекватність емоційного реагування. Якщо ці симптоми проявляються разом, то батьки прагнуть обмежити свою професійну діяльність, звести до мінімуму іншу роботу та займатися лише дітьми. Встановлено, що фаза резистентності є сформованою у батьків в більшій мірі, ніж інші складові емоційного вигорання. всередині цієї фази по сформованості серед досліджуваних провідними є неадекватне емоційне реагування і редукція обов'язків, які, цілком ймовірно, підсилюють один одного. Все це створює об'єктивні підстави для своєчасності та необхідності застосування прийомів психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна.

Ключові слова: психологічний супровід, особистість, емоційне вигорання, резистентність, виснаженість, синдромом Дауна.

Постановка проблеми. Актуалізація проблеми психологічного супроводу, як предмета наукових досліджень, пов'язана із нагальними потребами сучасної спеціальної психології, оскільки саме психологічна складова супроводу є найменш розробленою. Крім того, в науці недостатньо використовується потенціал психологічної допомоги, спрямованої на пошук та активізацію латентних ресурсів сім'ї, як цілісної системи, власних можливостей батьків для розвитку дитини із особливими потребами, тому створення інноваційних моделей психологічного супроводу відкриє нові можливості для надання допомоги сім'ям, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема із синдромом Дауна. Характеризуючи складність досліджуваної проблеми, необхідно відмітити, що поки не існує єдиної теорії психологічного супроводу, чітких критеріїв його виокремлення у самостійну наукову одиницю, а питання підтримки батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна є проблемою, яка потребує пошуку нових способів та форм розв'язання, оскільки емоційне вигорання батьків є небезпечним чинником негативної життєдіяльності дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел свідчить про те, що різноманітність психолого-педагогічних концепцій супроводу потребує уточнення вихідного рівня уявлень про нього, актуалізує науковий пошук до розкриття його основних змістових одиниць, сутності, типів тощо. Не дивлячись на те, що у зміст кожного з означених понять закладено різні сенси: підтримка психічно здорових людей, які на певному етапі розвитку мають особистісні труднощі (М. Мушкевич, Н. Самойлова), збереження здоров'я дитини протягом всього її освітнього шляху (А. Гордєєва), надання психологічної допомоги, спрямованої на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості (К. Альбуханова-Славська, Л. Божович), допомога, яка запускає механізми саморозвитку і активізує власні ресурси людини (Д. Локк, А. В. Мудрик), подолання різних труднощів у психічному розвитку дітей (Т. Глазкова, М. Губанова, Е. Данілавічюте, Т. Єгорова, Ю. Замятина, В. Засенко, А. Колупаєва, Л. Прохоренко, Т. Сак, Н. Спіріна) тощо, у науці майже відсутні дані про особливості та

необхідність психологічного супроводу батьків. У контексті проведеного дослідження необхідність психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, пов'язується із високим ризиком формування їх емоційного вигорання, оскільки батьківство дітей із синдромом Дауна передбачає глибоке занурення у проблему та унеможливує вихід із ситуації.

Уперше «депресія виснаження» була описана П. Кільхольцем і Р. Беком та представлена різними психосоматичними симптомами, які потребували не лише медичного, але й психологічного пояснення. Неможливість розкриття природи вигорання медичними категоріями підштовхнула вчених звернутися до психологічних факторів: конфлікти на роботі, фінансові проблеми, підвищене навантаження на роботі, а для жінок - ще й домашня робота. До найбільш поширених симптомів емоційного вигорання Г. Нікіфоров відносить почуття емоційного виснаження, неможливість працювати з повною віддачею сил, дегуманізацію як тенденцію до цинічності і негативізму щодо залежних осіб, негативне самосприйняття тощо [4], а на думку М. Грабе, емоційне вигорання проявляється у вигляді підвищеної активності на початку діяльності, відчутної втомлюваності, пошуку винуватих, депресії або агресії та різного роду психосоматичних реакцій, відчаю [2]. Ці симптоми є універсальними, вони проявляються у осіб, що перебувають в різних соціальних ситуаціях, але особливого значення набуває їх вивчення у батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, оскільки роботу можна поміняти, взяти відпустку, а батьківство дітей з особливими потребами є категорією постійною та складною.

Мета статті – виявлення особливостей емоційного вигорання батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, як підстави необхідності їхнього психологічного супроводу.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. В дослідженні прийняли участь батьки, які виховують дітей із синдромом Дауна (160 осіб). Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань методичний комплекс даного дослідження склали: опитувальник МБІ К. Маслач і С. Джексона (Maslach Burnout Inventory), опитувальник діагностики емоційного вигорання В. Бойко, тест «Оцінка особистісного потенціалу вигорання» Л. Карамушки, колірний тест М. Люшера.

Розглянемо середньовибіркові результати за методикою В. Бойко та співставимо з результатами за іншими методиками. Серед фаз вигорання у батьків домінує резистенція, середній показник по якій склав 52,57 бала, що відповідає фазі формування критичного рівня. Отже, можна припустити, що група батьків на момент дослідження знаходилася в фазі резистентності. Щодо середньовибіркових показників по окремих симптомах, то найбільш рівномірно вони виражені для фази виснаження і укладаються в діапазон від 7,31 до 8,9 балів при критичному значенні 10 балів, тобто залишаються несформованими. Більше відрізняються один від одного симптоми, пов'язані з фазою напруги. Найменше виражена «заганість у клітку» (5,2 бала), а більше – «переживання психотравмуючих обставин» (8,48 бала), і «тривога» (8,55 бала), але критичного рівня вони не досягають, і ми вважаємо, що на даному етапі у батьків вони ще не сформовані.

З чотирьох симптомів резистенції два вже сформовані: неадекватність і вибірковість емоційного реагування (16,78 бала) та редукція професійних досягнень (16,05). Емоційно-моральна дезорієнтація (10,72 бала) знаходиться на початку стадії формування.

Отже, виходячи з отриманих результатів, можна припустити, що найбільш актуальними проблемами для батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна на момент проведення психодіагностичного обстеження є прагнення обмежити свої професійні

обов'язки і неповна адекватність емоційного реагування. Якщо ці симптоми проявляються разом, батьки прагнуть обмежити свою професійну діяльність, звести до мінімуму іншу роботу та займатися лише дітьми.

За опитувальником «Оцінка особистісного потенціалу вигорання» нами отримані наступні результати: середнього рівня досягає тільки особистісна задоволеність та емоційне виснаження батьків дітей із синдромом Дауна. В цілому результати по «Оцінці особистісного потенціалу вигорання» не суперечать даним за методикою В. Бойко та доповнюють їх інформацією.

За даними методики МВІ симптоми виснаження і деперсоналізації батьків виражені досить слабо, а редукція особистих досягнень - вище середнього рівня. За методикою «Дослідження синдрому вигорання» середнебірковий показник склав 14,37 бала, що відповідає верхній межі середнього рівня.

У динамічному аспекті більшості батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, переживають фазу резистентності, а в змістовному - найбільш вираженим симптомом є редукція особистих професійних досягнень, прагнення зменшити комунікативне навантаження.

За результатами шкали деперсоналізації в опитувальнику «Оцінка особистісного потенціалу вигорання» можна припустити, що симптом деперсоналізації у переважної більшості батьків проявляється рідко. За шкалою виснаження в опитувальнику «Оцінка особистісного потенціалу вигорання» нами виявлено, що 53% батьків мають результати менше середнього, у 40% - в середньому, і у 7% ступінь виснаження висока.

Отже, для більшості респондентів задоволеність працею є середньою та низькою, тобто, батьки, які виховують дітей із синдромом Дауна, знаходяться на проміжній фазі розвитку синдрому емоційного вигорання, яку В. Бойко позначає як фазу резистентції, причому на момент обстеження деструктивні наслідки ще не є вираженими. Що створює позитивні умови для впровадження заходів психологічного супроводу. У 73% батьків фаза напруги не сформована або вже пройдена, у 16% знаходиться в стадії формування, а сформованою є тільки у 11% досліджуваних.

У співвідношенні з середнім нормативним діапазоном описаний розподіл є характерним і для стадії виснаження. Невелике розходження полягає в тому, що значення нижчі за середні по фазі виснаження мають 68,3% всіх батьків, середні - рівно 25%, а високі - всього лише 6,7%.

Аналіз первинних шкал опитувальника В. Бойко дозволив нам уточнити структуру та особливості прояву окремих фаз вигорання батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна. Так, за симптомом «незадоволеність собою» вираженість нижче середньої, або несформованість, виявлена у 86,7%, за «заганістю в клітку» - у 80%. Сформовано ці симптоми лише у 3,3% і 10% відповідно. Симптом «переживання психотравмуючих обставин» сформований у 25% батьків. Нарешті, «тривога і депресія» сформована тільки у 15% батьків, а показники нижчі за середні мають 63,3% з них.

Отже, в структурі фази напруги у більшості батьків окремі симптоми не сформовані, але за симптомом «переживання психотравмуючих обставин», чверть з них дуже чутливі до зовнішніх впливів, сприймаючи і переживаючи їх як досить травматичні. Можливо, саме цей симптом у фазі напруги з'являється першим.

Розподіл симптомів фази резистентції, в якій знаходяться більшість батьків, показав наступне.

Провідним є симптом «неадекватне і вибіркове емоційне реагування»: 60% батьків мають високі оцінки, тобто, у них цей симптом можна вважати сформованим. Другим за вираженістю йде «редукція професійних обов'язків», який сформовано у 53,3%

батьків. Ми припускаємо, що більшість досліджуваних мають одночасно високі оцінки за цими двома симптомами, що підтверджує і кореляційний зв'язок, позитивний і високодостовірний ($r = 0,42$; $p = 0,01$). Виявлено, що симптом «емоційно-моральна дезорієнтація», сформований у 26,7% батьків, не пов'язаний з іншими симптомами значимо. Однак із загальним показником він пов'язаний достовірно і позитивно ($r = 0,554$; $p < 0,001$).

Узагальнюючи ці факти, ми припускаємо, що дії з редукції професійних обов'язків (уникнення зайвого навантаження, підкреслена емоційна холодність та інші, спрямовані на зменшення спілкування) вимагають емоційного напруження, яке і робить емоційне реагування вибірковим і неадекватним.

У фазі виснаження все симптоми теж пов'язані позитивно і однаково високо достовірно, за винятком «емоційної відчуженості» і «психосоматичних та психовегетативних порушень». Ми припускаємо, що виснаження батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, не обов'язково призводить до соматичних порушень. Ця теза також може бути однією із провідних при організації їх психологічного супроводу та обґрунтуванні його необхідності.

У фазі виснаження симптом «емоційний дефіцит» сформований тільки у 15% батьків, емоційна відчуженість - у 11,7.

Узагальнюючи результати по фазі виснаження, можна припустити, що всі симптоми проявляються разом, і посилюються теж рівномірно, без домінування якогось одного.

Висновки. Отже, особливості емоційного вигорання особистості пов'язані із неможливістю його пояснення суто медичними категоріями, провідними є психологічні фактори: конфлікти на роботі, фінансові проблеми, підвищене навантаження на роботі, а для жінок - ще й побутові проблеми. Найбільш розповсюджені у психологічній науці дослідження професійних аспектів емоційного вигорання, а категорія батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна, хоча і перебувають у групі ризику формування емоційного вигорання, не досліджені у психологічній науці.

Найбільш актуальними проблемами для батьків дітей із синдромом Дауна на момент обстеження є прагнення обмежити свої професійні обов'язки і неповна адекватність емоційного реагування. Якщо ці симптоми проявляються разом, то батьки прагнуть обмежити свою професійну діяльність, звести до мінімуму іншу роботу та займатися лише дітьми.

Встановлено, що фаза резистенції є сформованою у батьків в більшій мірі, ніж інші складові емоційного вигорання. всередині цієї фази по сформованості серед досліджуваних провідними є неадекватне емоційне реагування і редукція обов'язків, які, цілком ймовірно, підсилюють один одного. Все це створює об'єктивні підстави для своєчасності та необхідності застосування прийомів психологічного супроводу батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна.

Література

1. Бойко В.В. Синдром «емоціонального вигорання» в професіональному общении / В. В. Бойко. — М.Наука, 2006 – 167 с.
2. Грабе М. Синдром вигорання /М.Грабе . - СПб: Речь, 2013. - 95 с.
3. Кукуруза Г. В. Психологічна допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : дис. докт. псих. наук : 19.00.04 / Кукуруза Г. В. – Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. – Х., 2013. – 350 с.

4. Никифоров Г.С. Психология здоровья / Г. С. Никифоров. — СПб: Питер, 2002 — 436 с.

5. Прохоренко Л. І. Експериментальна модель формування саморегуляції навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку/ Л.І. Прохоренко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. - 2017. - Т. 22, Вип. 3 (45). - С. 52-61.

6. Соколова Г. Б. Психологічні особливості захисної поведінки батьків, що виховують дітей із синдромом Дауна / Г. Б. Соколова // Наука і освіта. – 2017. – №3. – С. 23-28.

7. Шпитальный Д.В. Синдром «эмоционального сгорания» как вид профессиональной дезадаптации (часть вторая) /Д.В.Шпитальный// Профессиональный потенциал. — 2002. — №2. — С.33—42.

8. Brouwers A., Tomic W. A longitudinal study of teacher burnout and perceived self—efficacy in classroom management // Teaching & Teacher Education. — 2016. — Vol.16, №2. — P.239—253.

9. Burke R.J., Greenglass E. A longitudinal study of psychological burnout in teachers // Human Relations. — 2013. — Vol.48, №2. — P.187—202.

Транслітерація

1. Boiko, V.V. (2006). Sindrom «emotsionalnogo vygoraniia» v professionalnom obshchenii [Syndrome of "emotional burnout" in professional communication]. — M.Nauka, [in Russian].

2. Grabe, M. (2013). Sindrom vygoraniia [Burnout Syndrome]. - SPb: Rech, [in Russian].

3. Kukuza, H.V. (2013). Psykholohichna dopomoha simiam, shcho vykhovuiut ditei rannoho viku z porushenniamy rozvytku [Psychological support of families with children of an early age with developmental disabilities]. Doctor's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].

4. Nikifirov, G.S. (2002) Psikhologiiia zdorovia [Psychology of health].. — SPb: Piter., [in Russian].

5. Prokhorenko, L.I. (2017) Eksperymentalna model formuvannia samorehuliatcii navchalnoi diialnosti shkoliariv iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku [Experimental model for the formation of the self-regulation of educational activity of schoolchildren with delay of mental development]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of Odessa National University. 22 (3 (45)), 52-61. [in Ukrainian].

6. Sokolova, H.B. (2017). Psykholohichni osoblyvosti zakhysnoi povedinky batkiv, shcho vykhovuiut ditei iz syndromom Dauna [Psychological characteristics of defensiveness of parents raising children with Down's syndrome]. Nauka i osvita – Science and education, 3, 23-28. [in Ukrainian].

7. Shpitalnyi, D.V. (2002). Sindrom «emotsionalnogo sgoraniia» kak vid professionalnoi dezadaptatsii (chast vtoraiia) [Syndrome of "emotional combustion" as a form of professional disadaptation (part two)].— SPb: Piter., [in Russian].

8. Brouwers A., Tomic W. A longitudinal study of teacher burnout and perceived self—efficacy in classroom management // Teaching & Teacher Education. — 2016. — Vol.16, №2. — P.239—253.

9. Burke R.J., Greenglass E. A longitudinal study of psychological burnout in teachers // Human Relations. — 2013. — Vol.48, №2. — P.187—202.

Sokolova A.B.

SPECIFICS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF PARENTS UPBRINGING CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

The article examines the necessity of psychological support of parents who educate children with Down syndrome. The article proves scientifically that the most urgent problem for parents of children with Down syndrome in the moment of examination is the pursuit to limit their professional duties and insufficient adequacy of emotional reaction. In case if these symptoms appear simultaneously, parents are trying to limit their professional activity, to minimize other work and to attend to the children only. It is ascertained that the phase of resistance of the parents is formed more than other aspects of the burnout. During the investigation of parents it was observed that in the middle of this phase leading features are inadequate emotional reaction and reduction of duties which are entirely probable to increase each other. All of it produces the objective reasons for timeliness and necessity to apply the methods of psychological support of parents who educate children with Down syndrome.

Key words: *psychological support, personality, burnout, resistance, exhaustion Down syndrome.*

Соколова Ганна Борисівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри дефектології та фізичної реабілітації ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса.

УДК 159.92

Soloviov O., Yeromenko D.

THE CAUSAL SPECIFICITY OF MENTAL PROCESSES AS PREREQUISITE FOR HUMAN SOCIAL PROCESSES

The paper describes fundamental differences between informational processes taking place in human brain and any others informational systems which are active by means of physical causality. It's shown the essence of the problem of continuity of causality in physical processes, mental processes in the brain and social processes. In addition, it is shown that social processes are formed (created) through mental processes in the brain.

Key words: *causality, physic determination, mental (psychic) determination, social phenomena, self-determination.*

Introduction

In modern science, it is customary to consider complex multifactorial dynamic processes and phenomena related to information processing to be described as networked. For example: neural networks, social networks, communication networks, information networks, trade networks and so on. However, causality is rarely indicated as a phenomenon by which a network process is possible. In this paper we will attempt to show that physical processes can become "socially organized" through mental processes occurring in the neural networks of the human brain. We will show that social processes in general turn out to be possible only as a consequence of the corresponding mental processes occurring in the brain of people participating in social processes.

Impossibility of explanation of human behavior on the explanatory basis of physic determination

Classical (Laplace, Newtonian) physics only knows one form of causality where ‘cause’ and ‘effect’ are confined to the present moments. In other words, there is no causal (and explanatory) gap between the physical cause and physical effect. Hence, there is no intermediate informational variable that could somehow interfere with the transfer of energy and its vector from the physical cause to the physical effect. However, it is well accepted by numerous humanitarian sciences including psychology that human interaction with the environment is characterized by freedom. Human physical (objective) actions are determined not so much by physical inputs but by the information about past fixated in the human brain. And human behavior is determined by the goals formulated in the context of a probabilistic future.

Indeed, the human body, being, undoubtedly, a physical body, does not behave as a ‘simple’ physical (or, even biological) body. For example, a boxer who takes a heavy blow in the chest does not simply drop to the surface of the ring having received sufficient amount of kinetic energy. On the contrary, being guided by his socially formed will to win the fight and by anticipation of the effect of the blow, the boxer executes maneuvers unpredictable for the opponent and the audience. In other words, his physically, objectively functioning body is governed by laws that are different from those determined by classical physical determinism.

‘Being guided by his goal’, ‘anticipating’ and ‘having felt a possibility’ mean that something which we call a psychic phenomenon, a subjective factor is wedged into the process of causation of objective physical movements of the human body. We cannot refer to the human body as ‘a simple physical body’ because it may be controlled by mental phenomena carried out in the human brain [2,3]. And if the human body really had been ‘a mere physical body’, it would have simply taken the shape imposed on it at a given moment by external and internal physical conditions but not human social aims and wishes. We can tell the same about the programmer and the computer user: their actions with the keyboard are the result of their mental activity by means of which their social purposes and desires are fulfilled.

There are fundamental features of self-regulated human movement, and method of introspection is the most appropriate for this purpose. By ‘looking inward’, i.e. directing attention towards the contents of one’s mentation, one examines his/her sensations, emotions, images, thoughts, their structure and dynamics, and their functional relationship to the objective behaviors. For example, analyzing the contents of our own mentality at one point of solving our practical problems, we discover the following fact: in order for our body to change space coordinates it is necessary that we desire of this changing and this desire in the sphere of our mentality be embodied in a certain mental image reflecting the purpose of this movement. It is the information fixed in this mental image that will set the vector of our body movement in the environment coordinate grid. For instance, individual to get certain place in town, by means of mentality ‘construct’ an imaginative model of trajectory to the destination and this imaginative model determines the trajectory of real movement. In other words, something and what we call a mentality, subjectively realized phenomenon, determines, and systematizes physical processes in our neurons and muscles in a way which is still unclear. Here, we have necessity of identifying the structure of causality which allows the human brain to carry out free human behavior. This causality is realized by mental phenomena with “built-in” future goal and information about the past, used for executing a purposeful behavior [5,4]. At the same time, we are unable to explain the phenomenon of goal-directed behavior in terms of classical determinism. This new representation of determinism must include both the information factor (mental images contain the information about the past), and the subjectivity factor (prejudgment) — qualitative assessment of objects in terms of ‘good’ or ‘bad’, ‘pleasure or

displeasure' [1,5]. Emotions, for example, are one of the forms of assessment of information in the brain.

Indeed, only informational operations justified by the properties of mental processes can conceptually occur in our mentality sphere and cannot occur in neuronal networks themselves without 'their' mentality. There are several of these information operations which proceed only in the mentality sphere. First, subjective assessment of information, i.e. qualitative assessment of information in terms of 'good or bad', 'pleasure or displeasure' occurs. This subjective (prejudiced) assessment of objects (information about them) determines the purposefulness of information processing by selecting only biologically or socially relevant information from the memory bank stored in the networks of the brain and directing the process of perception (restoring information for the future) and information integration for forming behavioral acts. In this case the sphere of mentality becomes a subjective epicenter of information processing that is carried out by the objectively active networks of the brain. However, it appears that objectively acting neuronal networks, by themselves, without mental phenomena generated within them, are unable to integrate information giving a specific behavior directed by a goal. Second, mental processes carry out a function of subjective comparing the information that is fundamentally different from that of computer systems (the latter can only operate information processes by quantitative computing). Such subjective informational operation of comparing principally cannot be carried out in the context of objective processing. Third, only in the context of mental processes it is possible to make a subjective choice of the future (because a subjective choice cannot be made without subjective assessment and subjective comparison).

So, when we model our future, objectively active neuronal networks, without mental processes carried out by them, cannot be utilized because they do not possess a capacity to subjectively evaluate information. Thus, neuronal networks generating mental processes may function 'with a sole purpose' of forming these mental processes. Indeed, human subject (as an evolutionary highest form of subjective evaluation of information and, thus, as the highest operator of information in the sphere of mentality) may 'see' the information about the past in the form of mental images [5]. Using this information about the past, human subject may carry out three subjective information operations — evaluation of information fixed in networks of the brain, comparing and choice the most adequate information for solving problem in a situation of its deficiency. So, in our opinion, human on the basis of these three subjective information operations may create his own mental models of the future for causing objective environment by means of muscle movements.

Based on the fact that the subjective events may determine objective events the question arises: how in neural networks of a brain such cause-and-effect relations between mental and objective phenomena can occur? (Because we see that our plans for the future, anyway, have property to be embodied in structure of our movements by means of the bioelectric streams created in a brain going to muscles). In this case it is quite reasonable to assume that in the brain such functional relations which carry out determination of objective activity operated neural networks (for example, motor networks) by operating (more "competent") neural networks are formed. Further it will be shown that such hierarchical neuronal causal relationships are really provided on the basis of 'information competence' of higher organized networks in the human brain and that such hierarchical relationships may be realized only by the mental phenomena.

Classical physical determinism in artificial and natural information networks

'Causal explanations are at the heart of science' (Churchland 2002). So, let us turn to the one of the forms of causality that can be generated in our brain. The most elementary neuronal form of the response of our organism to external stimuli is the form of unconditional response, for example, by pupillary reflex. It is based on the principles of a well-understood classical

(Laplace) determinism. Indeed, an external stimulus, such as a beam of extra-bright light directed into our eyes, causes intensive bioelectric impulses in the specific perceiving cells of the retina. The impulses are conducted along specific neural pathways to a specific muscle group resulting in the contraction of the pupil in order to protect the retina from the excess light. Neither physicists nor psychologists find this process mysterious. Every stage of this response of the organism to a physical stimulus may be explained by the action of well-known physical forces resulting in sequential transmission of the signal from the eye to the corresponding muscle. Photons of light excite the chemical structures in the retinal receptors. Those, in turn, having changed their structure, initiate the cascade of transfer of bioelectric energy (action potential), which eventually activates strictly corresponding muscles. The majority of homeostatic responses in the body occur via this mechanism of causality too. Therefore, when a stimulus is not new to a living system, when the adequate response to it is genetically encoded and reflected in the neuronal structure of the nervous system, we easily make do with the old classical form of causality.

The 'task' of the neuronal networks which provided unconditional responses is to transmit the managing bioelectric signal from outer environment to muscles for changing the environment to the 'wished' condition. Also, such a mechanism adapts a living system only to routine, evolutionarily invariable environmental conditions but not to environmental situational novelty. The primary theoretical analysis testifies also that such information neural networks are essentially closed for access of information fixed in other neural networks. And it means that closeness of such neuronal networks testify that they aren't capable to save up new experience and use it in the future. Their structural non-complexity determines their inability to accumulate information. Besides, closeness of such information networks testifies that information processes in them don't allow influence of the remote past and the probabilistic future on the present. At the same time, as we already mentioned, neural networks of a human brain generate such information opportunity.

Thus, such physiologically (physically) active information system, being closed, being determined only from the outside by absolutely certain irritants, having only one degree of freedom, appears incapable to generate adequate responses to environmental novelty. Carrying out the 'absolutely' adequate answer to a routine irritant by algorithmic (automated) reaction, such information system doesn't "need" accumulation of information and doesn't accumulate it.

The same classical causality occurs in the work of a computer. Computers can't accumulate information without special instructions of the person. A computer has no own desires for the future. That is why it has no own subjective need to accumulate certain information about the past which could be a causal factor of the physical processes in its informational networks and 'motor system'.

Here we have also to pay attention that such neural networks are characterized by consecutive transfer of the information signal which is realized by consecutive transfer of portions of physical energy from one link of a causal chain to another. Such a way the bioelectric impulse in networks of an unconditioned reflex and electricity in information networks of the computer "works". In knots of integration of information streams in such networks further the course of information processing is carried out in rigid dependence on power, spatial, temporary and other, especially, physical characteristics of the information signals which have come to them.

'The physical causal gap' in the information networks of the brain

The person exists in essentially probabilistic world where novelty is one of main attributes. Human society represents such an environment perpetually filled with novelty, where each individual with his/her inherent freedoms represents a source of uncertainty for every other

person. But the boundaries of free choice of every person are based on the continuum of personal memory. For instance, when a programmer create a new program and appropriate 'text' to describe it, he 'extracts' from his personal memory the data regarding a multitude of his past interactions with the social environment (the rules of creating programs, meanings of words of a programming language, acquisition of factual knowledge from books and lectures, etc.). Whenever we are exposed to new stimuli requiring new and yet adequate to this novelty behavioral response, we need to accumulate new information in order to use it in solving problem. Thus, the objective motor acts of the programmer, which, include the final version of the program into a computer partially are determined by a multitude of past events fixed in his brain. Apparently, this act of determination of objective motor actions of the programmer by his personal experience can't be realized by classical physical way because within a classical physical paradigm for the past 'it is forbidden' to cause the present.

Person is a being who capable to answer from the first time in new situations by principally new motor acts (structurally or from the point of view of their semantic context). We also know that the human brain is the extremely complex neural network which process information in the direction from sensory structures to motor structures (see Fig.1). In this case we need answer the question: how in the case when a person answers a new irritant for the first time by new and, nevertheless, by the adequate behavioral act, we can explain how the bioelectric impulses being operating signals, can find neural pathways corresponding to this adequacy from a sensory input to a motor output? For these pathways couldn't be created because of novelty of an irritant or of a motor act.

Thus, any act of determination of objective motor actions of the programmer by his personal experience can't be realized by classical physical way (in general, any act of determination of objective motor actions of any human can't be realized by classical physical way). It becomes possible only when the information factor is included in the classical causal chain of neuronal events in human brain. And we already have seen that in the real networks of a human brain this information factor is generated by means of mental phenomena (see Fig1). The neuronal networks that carry out mental processes of accumulation, storage of information and modeling of the future interactions with environment on the basis of this integrated information function under the conditions of impossibility of conducting direct physical (bioelectrical) control signals from the sensory structures to the corresponding motor structures (see Fig.1). We call this phenomenon '*the classical physical causality gap*' ('*Causal Gap*'). And mental phenomena act as a specific deterministic informational factor that allows bridging this 'Gap' in the neuronal networks because of 'their ability' to be 'the instrument' of storage and use information accumulated during life-span.

So, we can assume the mental phenomena in adequate structuring of movements which implicitly include the stored life experience of a person. The organization of physically carried out motor acts of a person (motor output) through his motivations and personal past experience allows him to carry out socially expedient behavior.

Further we need to specify how this inclusion of the mental (subjective) phenomena into neural objective (physical, physiological) activity of brain networks is accomplished and what functional structure such brain networks have.

Causality in the neuronal networks which generate mental processes

Human mentality represents functional epicenter of information processing in the brain, where all information is processed subjectively. Such structures of the human brain as the limbic system and its satellites carry out the function of subjectivity, i.e. qualitative assessment (in terms of 'good or bad', 'pleasure or displeasure') of information fixed in networks of the brain specialized in restoring information for future. This subjective assessment of information

in the brain gives rise to the specific informational processes that we treat here as mental phenomena. These mental phenomena are characterized by subjectivity that provides the vector and the purpose of further information processing. The phenomenon of subjectivity gives human perception, human thinking, human memory a goal-directed quality: only probabilistically relevant information is perceived, fixed, and processed in the brain in order to form an adequate response for the given problem posed by the novel environment. For example, when a human mind is engaged in solving a problem posed by the social realm, it is guided by human desires, inclinations, motives, and values, which guide not only our thoughts, but also our objective behaviors determined by these thoughts.

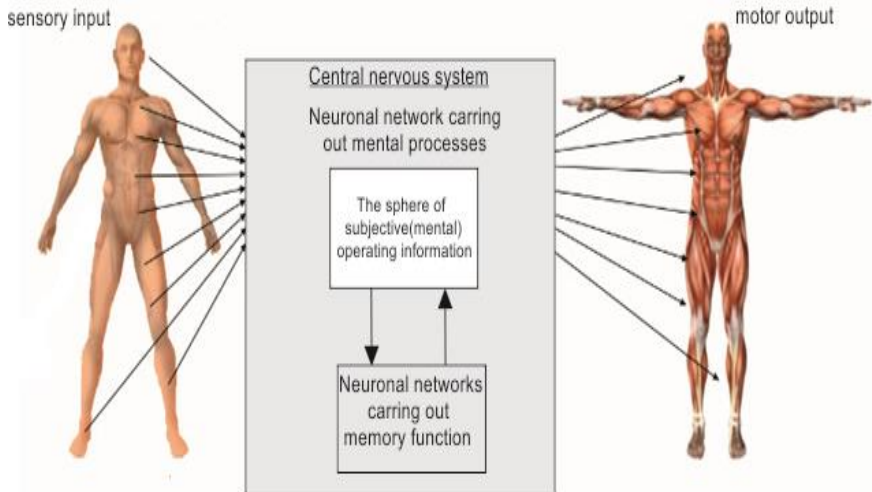

Fig1. Scheme of processing of information in the neuronal networks of a human brain by means of mental processes [5]. The organization of physically carried out motor acts of a person (motor output) through his motivations and personal past experience allows him to carry out socially expedient behavior

In order to explain how the remote past determines future objective behavior of a person, it is necessary to assume that an important quality of this subjective system of causality in the human brain is its self-determination. At any given moment two types of neuronal networks can be functionally distinguished in the brain — on the one hand hierarchically higher controlling networks and on the other hand lower subordinate networks [5]. Furthermore, operating neuronal networks execute their control over operated neuronal networks via mental phenomena, which enable operation networks purposeful integration of information fixated in subordinate networks and thus ensure purposeful behavior. Such hierarchic functional connections between ‘more informed’ neural networks and the networks subordinated to them we call here self-determination. The activity of the subordinate neuronal networks of the brain enables the controlling networks to develop the most appropriate integration of experience fixed

in memory (operated networks) to answer to environmental novelty. Such response is a result of integration of experiences fixed in memory, which can only be integrated via mental processes/phenomena. We can call such form of activity of hierarchies of neuronal networks by self-determination, for on the basis of the information fixed in all the subordinate subnetworks of the brain the controlling subnetwork comes up with one, most adequate solution. Thus, neuronal networks which at this moment carry out operating function start controlling the subordinate networks by the same solution resulted from the integration of the experience fixed in the brain. Such information mutual influences in neural hierarchies can proceed only by mental processes owing to existence in these networks of the classical physical causal gap postulated above. The essential principle of this neural networks' activity comes to light – "more competent" neural systems operate "less competent". Such functional including of mental processes in mutual information influence of neural networks at each other concretizes realization mechanisms of what B.J. Baars called *global access*. Indeed, controlling neuronal networks in our explanation scheme 'need' to have global access to information fixed in brain memory networks for forming new information in response to environmental novelty.

Such explanatory scheme of the informational activity of neuronal networks of the brain means that between networks storing fragments of memory divorced on the continuum of the time there are physical causal gaps. And such physical causal gaps are the physical (classical) condition of impossibility to integrate memory divorced on the continuum of the time. Such physical causal gaps have to be overcome by mental processes realized within the hierarchical operating-operated relations in neural networks of the brain generating the phenomenon of self-determination.

Mechanism of self-determination can be described with G. Haken's concept of *order parameter*. Haken's synergetic theory explains self-determination as the phenomenon of the formation of the so called *order parameter*, i.e. synergistic and coordinated activity of a large number of primarily chaotically acting elements. This *order parameter* secondarily determines the activity of the individual elements of a system. So, *the order parameter* appears as a factor that enables a system to control its individual elements. In the sphere of human mentality, *the order parameter* corresponds to the phenomenon of subjectivity (qualitative evaluation of information, fixed in operated networks), which integrate the activity of neuronal networks that give rise to these mental phenomena. And any human goal formulated by human subjectivity. So, subjectivity appears as a goal-oriented factor, giving direction and trajectory to the informational processes taking place in the human brain. Any informational process in the human brain is guided by goals formulated in terms of human subjectivity which may be explained as one of the forms of phenomenon of *the order parameter*. Turning the focus on how mental phenomena are formed and take on their causal function in the human brain we should first validate hypothetical assertion that in the human brain the classical physical chain of causation is interrupted resulting in a 'causative gap' and mental phenomena appear to bridge this 'gap'. Thus we should point out how mental phenomena realized by the human brain are formed and acquire their causative function. For this purpose we need to examine if there is any sense in our hypothetical assertion that in the human brain the classical physical chain of causation 'is torn'. And such a way forms a 'causative gap', which is the condition of appearing of mental processes specifically processing information.

If a living system is 'pressured' by the novel environmental factors that are not fixed in its genetic memory or neuronal structure, it needs to respond to new stimuli by motor response which is adequate to this novelty (to this deficit of information). In this situation the living system does not have any created neuronal networks which could easily conduct impulses from the sensory structures to the corresponding motor neurons. But in order to survive and be self-

organized in such an ever changing environment, a living system is forced to accumulate and integrate experience (information) for adequate respond to novelty. And it is this process of information accumulation, storage and response that is carried out by means of mental phenomena in the human brain. As Damasio says: "Good actions need good images".

We have already mentioned that the subjectivity factor (our motivations, emotions, feelings, value system) is forming by the mutually coordinated activity of the structures of the limbic complex [1,3] and sets a directional vector and a course for the informational processes in the whole human brain, i.e. subjectivity determine biologically adequate purposefulness in the human brain. We suggest that the subjectivity factor (how it is formed in the brain is still no clear) realizes not only the fixation of information in the brain but also its integration, and, finally, determines the objective human motor actions on the basis of this integrated information. For example, we mainly memorize information that is emotionally (subjectively) significant for us. Also we recall (extract from our memory) information that we require to solve a certain practical problems, i.e. we recall information because in most cases we evaluate it as necessary, relevant, and subjectively significant. Besides, in the mental sphere the information about various past events can become integrated to form new information adequate to a given novel situation only because of acting of factor of subjectivity in the brain. For example, a physicist devising a new law uses a multitude of observations and facts obtained from the books, lectures, and experiments over the years. It is clear that in the context of objectively active processes such integration of memory contents is impossible. It can be explained to that objective classical physical causality 'does not allow' any interruption in its functional continuity by any other factors, including informational ones. And mental phenomena is that factor by which information about the past fixed in the brain may appear in the present for 'breaking' classical physical causal chains in neuronal networks by mental models of the future formed on the basis of integration, summation of information about the past. Using Damasio's terminology, information fixed in mental images acts as "the pathbreaking novelty".

Large numbers of neuronal elements of the brain which store information about various past facts and transmit bioelectrical impulses, transform this information into another form common to all these elements, i.e. into the mental form. This occurs by means of the phenomenon of subjectivity, which allows integration of all this information about the past into new informational complexes (into information about new mathematical formulas, new dancing moves, new design solutions etc.). This is possible only in the sphere of mental phenomena, a sphere of specific informational processes in the human brain. And we see that the probabilistic models of the future generating a specific purpose for objective activity of human organism cannot exist within objective processes of the present activity of neuronal networks. They can only exist in the context of information fixed in the brain neuronal networks and appears only in the form of mental phenomena.

Only by mental images the human subject has opportunity "to see" information about his past fixed in his brain to include it in regulation of the behavior as a causal factor. Thus only by means of mental images human subject is capable to extract from ranks of similar in something past events, regularities which can be used later for formation of adequate mental models of future behavior. But factor of subjectivity just also is operator aspect of processing of information in mental sphere (workspace [see 5]) solving which events of the past and "fixed in them" regularities are biologically or socially significant for the subject in the future.

Conclusion: sociality, physical world and individual subjectivity

Based on the foregoing, we can say that the global factor which forms all social phenomena is the factor of individual human mentality. It is occur because of two prerequisites: firstly,

because of subjective directness of information activity of neuronal networks of a person's brain for formation of person's physical motor acts and during creation of person's mental models of future social phenomena to realize them in real physical things; secondly, because the subjective directness, being an operator of information (personal experience) in neuronal networks of an individual human brain, use this information to create new social things and phenomena, to create social future.

And, on the contrary, the factor of social information functioning in a human brain provides information processes which "allow" for the social past (if it appears biologically or socially useful) to determine the future of social behavior of a human subject. In this case all elements of an organism are subordinated to "useful social experience of the past of live system", become purposeful, integrated by means of this useful social experience accumulated during life-span.

References

1. Moll J. The neural basis of human moral cognition / J. Moll, R.Zahn, R. de Oliveira–Souza, F. Krueger, J. Grafman // Nature Reviews. Neuroscience. – 2005. - Vol.6 (October). - P.799 – 809.
2. Penny W.D., Stephan K.E., Mechelli A., Friston K.J. Modelling functional integration: a comparison of structural equation and dynamic causal models // NeuroImage. - Volume 23, Supplement 1, 2004, P. S264-S274.
3. Raz A. and Buhle J. Topologies of attentional networks. Nature Reviews Neurosci. Vol. 7. May 2006. P.367-379.
4. Prager J. Presenting the Past. Psychoanalysis and the socialology of misremembering / J. Prager. - Cambridge, Massachusetts, London: Harward Univ. Press, 1998. - 261p.
5. Soloviov O.V. (2015) Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences. Neurophysiology, Oct., Volume 47, [Issue 5](#), pp 419-431 DOI 10.1007/s11062-016-9550-5

Соловійов О.В., Єременко Д.О.

У статті описуються принципові відмінності між інформаційними процесами, які відбуваються в мозку людини та будь-яких інших інформаційних системах, які активні за допомогою фізичної причинності. Показано сутність проблеми безперервності причинності в фізичних процесах, психічних процесах у мозку та соціальних процесах. Крім того, показано, що соціальні процеси формуються (створюються) через психічні процеси в мозку.

Ключові слова: причинність, фізична детермінація, психічна (психічна) детермінація, соціальні явища, самовизначення.

Соловійов Олег Володимирович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Єременко Дмитро Олександрович – бакалавр Луганського національного університету ім. Т. Шевченка Інститут історії, міжнародних зв'язків та соціально-політичних наук.

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ АФЕКТИВНОГО СПЕКТРУ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ

В статті проаналізовані основні стратегії поведінки особистості з афективним спектром особистісних розладів. Встановлено, що в залежності від ситуації виділяють різні типи стратегій поведінки особистості з розладами афективного спектру: вербальна (проявляється в мові); знакова (реакція на знак); рольова (відповідає вимогам, що пред'являються до індивіда певною соціальною роллю); поведінка, що відхиляється від норми (суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам). Визначено, що переоцінка особистістю своїх комунікативних можливостей, ослаблення критичності в контролі за реалізацією комунікативної програми поведінки, тобто неадекватні стратегії поведінки негативно позначаються на міжособистісних і групових відносинах, що може викликати агресію, депресію, конфлікт і інші прояви розладів афективного спектру.

Ключові слова: особистість, зрілий вік, афективний спектр розладів особистості.

Постановка проблеми. Як відомо, розуміння людиною своїх патернів поведінки і її соціальна адаптованість забезпечують можливість корекції поведінки і урахування в значущій сфері взаємовідносин, що особливо необхідно в сучасному соціумі з перенасиченістю стресовими ситуаціями, стрімкими життєвими змінами, які можуть призводити до ірраціональної поведінки і психологічних проблем. Основою стратегії антиципації особистості з розладами афективного спектру є спрямованість на побудову об'єктів, аналогічних тому, який береться за основу. Ця стратегія проявляється в наслідуванні певним нормам, стандартам, зразкам. Зокрема, в стратегії комбінування реалізується перетворення або складання різних дій при вирішенні задачі. Реконструююча стратегія проявляється нестандартними, новими, самостійними рішеннями певних завдань. Здатність володіти розумовими діями, знаходження аналогій, комбінування, реконструкція і використання елементів новаторства лежить в основі універсальної стратегії. Стратегія випадкових постановок характеризується відсутністю послідовності дій. При цьому стратегії, в свою чергу, реалізуються за допомогою певних дій (тактик), які впливають на здатність особистості з розладами афективного спектру до антиципації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології поведінку особистості особистості з розладами афективного спектру і її соціальну адаптаці. визначають як систему складних актів, регульованих на різних рівнях. Дослідники виділяють біохімічний, біофізичний, інформаційний, психологічний рівні регуляції. Поведінка особистості вважається продуктом еволюції і суспільного розвитку як особлива форма взаємодії з навколишнім світом, де більшого значення набувають вищі психічні форми регуляції, які носять активний, свідомий, цілеспрямований характер і пов'язані з мисленням, мовою, культурою, морально-етичними нормами і правилами [2; 4; 5].

Мета статті – провести аналіз основних стратегій поведінки особистості з афективним спектром розладів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціальна поведінка є поведінкою, яке виражається в сукупності вчинків і дій індивіда в суспільстві під впливом соціально-економічних чинників і панівних норм. Тобто на стратегію поведінки особистості впливає вся сукупність факторів навколишнього середовища. Пропонується розглядати соціальну поведінку на диференціації на звичайну (нормативну, стандартну, стереотипну) і незвичайну (асоціально-антисоціальну), психічно неадекватну (неправильну) та інноваційну (творчу, оригінальну) [5]. Слід зазначити, що в інтеракціонізмі, більшою мірою, ніж в інших теоретичних напрямках психології, зроблена спроба встановити саме соціальні детермінанти поведінки людини. Для цього вводиться поняття «взаємодія», в ході якого і здійснюється формування поведінки особистості. Сукупність поведінкових процесів, пов'язаних із задоволенням фізичних і соціальних потреб в процесі соціальної взаємодії, є соціальною поведінкою.

А. Бандура вважає, що існують три процеси, які є основою саморегуляції поведінки: процес самоспостереження, самооцінки і самозвіту [1]. За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість виробляє і зберігає досвід таким чином, що він служить орієнтиром для майбутньої поведінки. Здатність формувати образи бажаних майбутніх результатів реалізується в стратегіях поведінки і спрямована на постановку перспективних цілей і досягнення віддалених результатів. Когнітивні процеси наділяють людину здатністю передбачати, випереджати результат поведінки. Таким чином, стратегії поведінки особистості регулюються значною мірою передбачуваними наслідками і цілями особистості. На думку вченого, особистість формує когнітивний образ певної поведінкової реакції шляхом спостереження моделі поведінки, а потім ця закодована інформація служить орієнтиром подальших дій. Так, навчання через спостереження регулюється увагою, збереженням інформації в пам'яті (образне і вербальне кодування), моторно-репродуктивними (перетворення інформації в поведінку, в дії) і мотиваційними процесами (внутрішні стимули).

Залежно від ситуації виділяють різні типи стратегій поведінки особистості з розладами афективного спектру: вербальна (проявляється в мові); знакова (реакція на знак) рольова (відповідає вимогам, що пред'являються до індивіда певною соціальною роллю) відхиляє поведінку (суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам). Визначено, що переоцінка особистістю своїх комунікативних можливостей, ослаблення критичності в контролі за реалізацією комунікативної програми поведінки, тобто неадекватні стратегії поведінки негативно позначаються на міжособистісних і групових відносинах, що може викликати агресію, депресію, конфлікт і ін. При цьому саме антиципаційної здатності особистості впливають на легкість виходу з кризових ситуацій.

Відзначимо, що детермінанти стратегій поведінки особистості є сукупністю умов, факторів, якостей, які зумовлюють способи її формування та реалізації. Зовнішніми детермінантами стратегій поведінки особистості є соціальні, групові, індивідуальні цінності, норми, що регулюють і регламентують поведінку ззовні. Сюди входять ціннісні орієнтації, установки, мотиви, інтереси, переконання, психологічні особливості особистості. Детермінанти особистості є внутрішніми детермінантами поведінки, що мають системну структуру і знаходяться в певному взаємозв'язку між собою [3].

Таким чином, вибір стратегії поведінки тісно пов'язаний з особистісними характеристиками і антиципацією власної потенційної поведінки. Основною

функцією стадії вибору є розгляд наслідків можливих дій і відповідно їх ймовірність. Факторами, які впливають на стратегії поведінки особистості з розладами афективного спектру є: індивідуально-психологічні особистісні фактори: потреби, мотиви, цілі, думки, соціальні установки, воля, сприйняття та ін.; соціально-групові феномени: однією з головних соціальних детермінант соціальної поведінки є взаємодія; характер взаємин з групами, членом яких вона є; групові норми, ціннісні орієнтації, роліові приписи; міжгрупова взаємодія; вплив референтних груп; соціокультурні детермінанти, що включають аналіз індивідуальної поведінки з урахуванням соціально-економічного середовища; реально існуючий соціальний простір, соціальний час в рамках соціальних процесів, які включають в себе фрагменти соціального буття; різні знакові і ідейно-психологічні форми (надання певних значень (символів) впливів зовнішнього світу і реагування в більшій мірі на ці символи, а не на самі взаємодії); елементи культури (цінності і норми) як регулятори соціальної взаємодії та ін.

Узагальнюючи, можна сказати, що вироблення стратегії соціальної поведінки особистості з розладами афективного спектру спрямовані, перш за все, антиципацією, здатністю до прогнозування. При цьому запланована стратегія часто значно відрізняється від реалізованої, тобто реалізується комбінація свідомої і виникаючої стратегії. Орієнтація на внутрішній вибір може створювати ілюзію відсутності зовнішнього тиску, а взяття відповідальності на себе спонукає особистість бути послідовною у виконанні обраної стратегії соціальної поведінки.

В існуючих напрямках психотерапії та психологічної корекції акцентуються різні чинники і виділяються мішені роботи з розладами афективного спектру. Сучасний етап розвитку психологічної корекції характеризується тенденціями до ускладнення моделей психічної патології і інтеграцією накопичених знань на основі системного підходу. Теоретичними підставами інтеграції існуючих підходів і досліджень, а також виділення на цій основі системи принципів психологічної корекції є психосоціальна модель розладів афективного спектру. Багатофакторна модель розладів афективного спектру включає макросоціальний, сімейний, особистісний і інтерперсональний рівні. На макросоціальному рівні виділяються такі фактори, як патогенні культуральні цінності і соціальні стреси; на сімейному рівні - дисфункції структури, мікродинаміки, макродинаміки і ідеології сімейної системи; на особистісному рівні - порушення афективно-когнітивної сфери, дисфункціональні переконання і стратегії поведінки; на інтерперсональному рівні - розміри соціальної мережі, наявність близьких довірчих відносин, ступінь соціальної інтеграції, емоційної та інструментальної підтримки [6; 8].

В якості емпіричних підстав психологічної корекції розладів афективного спектру виступає комплекс соціально-психологічних чинників цих розладів. У сучасній культуральній ситуації має місце ряд макросоціальних факторів розладів афективного спектру: збільшення навантажень на емоційну сферу людини в результаті високого рівня стресогенності життя (темпу, конкуренції, труднощів вибору і планування); культ стриманості, сили, успіху і досконалості, що ведуть до негативних установок по відношенню до емоцій, труднощам переробки емоційної напруги і отримання соціальної підтримки; хвиля соціального сирітства на тлі алкоголізації, наркотизації і розпаду сімей [7; 9].

Висновки. Відповідно до рівнів дослідження виділено такі соціально-психологічні чинники афективних розладів: на сімейному рівні - порушення структури, мікродинаміки, макродинаміки (накопичення стресогенних подій і відтворення сімейних дисфункцій у трьох поколіннях) ідеології (перфекціоністські стандарти, недовіра

оточуючим, придушення ініціативи) сімейної системи; на особистісному рівні - дисфункціональні переконання і порушення когнітивно-афективної сфери; на інтерперсональному рівні - виражений дефіцит довірчих міжособистісних відносин і емоційної підтримки. Найбільш виражені дисфункції сімейного і інтерперсонального рівня відзначаються у осіб із депресивними розладами. В якості завдань психокорекції та профілактики розладів афективного спектру виступають: на макросоціальному рівні – розвінчання патогенних культуральних цінностей, на особистісному рівні – розвиток навичок емоційної саморегуляції через поетапне формування рефлексивної здатності у вигляді зупинення, фіксації, об'єктивації (аналізу) і модифікації дисфункціональних автоматичних думок; трансформація дисфункціональних особистісних установок і переконань, на сімейному рівні – опрацювання травматичного життєвого досвіду і подій сімейної історії; робота з актуальними дисфункціями структури, мікродинаміки, макродинаміки і ідеології сімейної системи; на інтерперсональному рівні – відпрацювання дефіцитарних соціальних навичок, розвиток здатності до близьких довірчих відносин, розширення системи інтерперсональних зв'язків.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения / Бандура А. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Завьялова Е.К. Психологические механизмы социальной адаптации человека / Е.К. Завьялова // Вестник Балтийской пед. академ. – СПб. : БПА, 2001. – Вып. 40. – С. 55–60.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
4. Шелепин Ю. Е. Восприятие и механизмы принятия решений / Ю. Е. Шелепин, В. А. Фокин, А. К. Хараузов, О. А. Вахрамеева, Н. Фореман, В. Н. Чихман // Экспериментальная психология: традиции и перспективы. – М. : Ин-т психол. РАН, 2010. – С. 327–331.
5. Björkman Mats Predictive behavior : Some aspects based on an ecological orientation // Scandinavian Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 7. – P. 43–57.
6. Аникина В. Г. Психотехническая модель рефлексии: теоретические основания и описание / В. Г. Аникина. // Психологический журнал. – 2010. – Т.31, № 6. – С. 50-56.
7. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 3. – С. 7-19.
8. Волянюк Н. В. Суб'єктна активність особистості / Н. В. Волянюк // Вісник пед. ун-ту: Питання психол. наук, 2007. – Вип. 20. – С. 48-52.
9. Гончарова Л. А. Розвиток громадянської самосвідомості та творчої активності людей зрілого віку: навч. посібник/ Л. А. Гончарова, О. М. Лукашевич – Київ: Вид-воКУТЕП, 2015. – 89 с.

Транслітерація

1. Bandura A. Teoryia sotsyalnoho naucheniya / Bandura A. – SPb. : Evraziya, 2000. – 320 s.
2. Zavalova E.K. Psykholohycheskye mekhanyzmy sotsyalnoi adaptatsyy cheloveka / E.K. Zavalova // Vestnyk Baltyiskoi ped. akadem. – SPb. : BPA, 2001. – Вып. 40. – С. 55–60.

3. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla / Frankl V. – M. : Prohress, 1990. – 366 s.
4. Shelepyn Yu. E. Vospriyatye y mekhanyzmy pryniatya reshenyi / Yu. E. Shelepyn, V. A. Fokyn, A. K. Kharauzov, O. A. Vakhrameeva, N. Foreman, V. N. Chykhman // Eksperymentalnaia psykholohiya: tradytsyy y perspektivy. – M. : Yn-t psykhol. RAN, 2010. – С. 327–331.
5. Björkman Mats Predictive behavior : Some aspects based on an ecological orientation // Scandinavian Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 7. – P. 43–57.
6. Anykyna V. H. Psyhotekhnicheskaya model refleksyy: teoreticheskoye osnovaniya y opysanye / V. H. Anykyna. // Psykholohycheskyi zhurnal. – 2010. – Т.31, № 6. – S. 50-56.
7. Ball H. A. Psykholohycheskoye sodержanye lychnostnoi svobodы: sushchnost y sostavliaiushchye / H. A. Ball. // Psykholohycheskyi zhurnal. – 1997. – Т. 18, № 3. – S. 7-19.
8. Volianiuk N. V. Subiektna aktyvnist osobystosti / N. V. Volianiuk // Visnyk Ped. un-tu: Pytannia psykhol. Nauk, 2007. – Vyp. 20. – S. 48-52.
9. Honcharova L. A. Rozvytok hromadianskoi samosvidomosti ta tvorchoi aktyvnosti liudei zrilohoviku: navch. posibnyk/ L. A. Honcharova, O. M. Lukashevych – Kyiv: Vyd-voKUTEП, 2015. – 89 s.

Spytska L.V.

BEHAVIORAL STRATEGIES OF PERSONALITY FOR EYES WITH DISAPPEARANCES OF THE EFFECTIVE SPECTRA

The article analyzes the main strategies of personality behavior with an affective spectrum of personality disorders. It is established that depending on the situation, different types of strategies of personality with disorders of the affective spectrum are distinguished: verbal (manifested in the language); Sign (reaction to sign); role (corresponds to the requirements imposed on the individual with a certain social role); behavior that deviates from the norm (contrary to the legal, moral, social and other norms adopted in society). It is determined that the person's reappraisal of his communicative possibilities, the weakening of criticality in the control of the implementation of a communicative behavior program, that is, inadequate behavior strategies negatively affect interpersonal and group relationships, which can cause aggression, depression, conflict and other manifestations of affective spectrum disorders.

Key words: *personality, mature age, affective spectrum of personality disorders.*

Спицька Ліана Вікторівна – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєверодонецьк.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПРИ РОБОТІ З ОСОБИСТІСТЮ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

У статті розглядається питання побудови відносин в суспільстві з людьми з обмеженими фізичними можливостями. Наводяться приклади таких взаємодій в різні історичні епохи. Проведено аналіз ставлення до людей з обмеженими фізичними можливостями в країнах з різним соціально-економічним розвитком.

Основна увага приділяється аналізу причин ізоляції системи спеціальної освіти від інших соціальних інститутів, а також особливостям становлення радянської системи спеціальної освіти.

Розглядається історія ставлення різних епох та суспільств до народження та життя дітей з різними порушеннями у фізичному й інтелектуальному розвитку.

Ключові слова: *люди з обмеженими фізичними можливостями, відносини, історична епоха, загальнолюдські цінності, соціально-психологічна підтримка, права та свободи.*

Постановка проблеми. На сьогодні більшість досліджень звертає увагу на те, що учні з обмеженими можливостями проявляють себе краще в інтегрованих, інклюзивних класах у порівнянні зі спеціальними класами. Більш того, підходи і методи інклюзивної освіти не тільки можуть принести користь дітям з обмеженими можливостями, а й для суспільства звичайних учнів, педагогів, шкільної спільноти також можуть бути корисними.

При цьому головною перешкодою для інклюзивної освіти є негативне соціальне ставлення до дітей з фізичними вадами.

В історичному плані інтеграційні процеси в педагогіці посилювалися в міру розвитку цивілізованих стандартів життя і гуманізації соціальної сфери.

Аналізуючи становище людей з вадами в економічно розвинених суспільствах в різні часи історичного розвитку, можна сказати, що на той потенціал, який у них був, забезпечення прав і свобод людям з обмеженими можливостями відбувався на недостатньому рівні.

Розглядаючи сьогодення людей з обмеженими фізичними можливостями в Україні, доводиться констатувати недостатність установ, які ведуть роботу з надання їм соціально-психологічної, медичної, юридичної, освітньої та економічної підтримки. Однією з найважливіших проблем цієї категорії суспільства є незалученість їх у суспільне життя та виробництво матеріальних благ, що є негативним.

Вивчення проблем людей з обмеженими фізичними можливостями показує, що їхні можливості в сфері освіти та працевлаштування, забезпечення житлом, участь в суспільно-політичному, культурному та економічному житті значною мірою обмежені.

Байдужість, а в деяких випадках, і негативне сприйняття в суспільстві інвалідності впливає на ставлення людей з обмеженими фізичними можливостями до них самих. Політичні еліти суспільства декларують цінності рівності прав та солідарності між всіма прошарками цього суспільства, але, щодо людей з обмеженими фізичними можливостями, спостерігається зовсім інша картина. В суспільстві сформована думка поклоніння людині здоров'ю, красі, високому соціальному статусу та добробуту. По-

іншому будуються відносини з людьми, які наділені певним соціальним «тавром», де люди з обмеженими можливостями, в першу чергу, сприймаються інвалідами, а потім людьми, і стосунки з ними будуються на базі опіки, де обмежені фізичні можливості є об'єктом догляду та обслуговування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кожне суспільство розуміє інвалідність по-різному, і для кожного поняття «інвалідність» має в чомусь відмінне значення. Отже, чому так важливо знати ставлення суспільства до людей з інвалідністю або до осіб із особливими потребами? І.Айжен та М.Фішбайн стверджують, що, знаючи ставлення, можна передбачити поведінку й наміри людей. Натомість, знаючи поведінку інших людей, легше визначити ті сфери життя, де людина з обмеженими можливостями не має рівних можливостей на відміну від інших громадян, бо виступає об'єктом дискримінації [17, с.60].

Дослідивши деякі історичні аспекти ставлення до людей з обмеженими фізичними можливостями, можна констатувати, що в західноєвропейському середньовіччі панувало уявлення про фізичні вади як покарання за гріхи або приналежність цих людей до знахарів чи чаклунів. Такий ярлик часто призводив до того, що людей з обмеженими фізичними можливостями уникали та боялись з ними спілкуватись і співіснувати. На цій підставі їх карали або ізолювали від суспільства[20].

Інші традиції до людей з обмеженими фізичними можливостями існували в Київській Русі, і це характерно для руської культури. Люди, що страждали на тяжкі недуги та мали обмежені фізичні можливості в Київській Русі, були об'єктами благодійності та милосердя, починаючи від князів, духовенства до простого люду. Діти та дорослі, чий розвиток відрізнявся від загальноприйнятої норми, викликали співчуття. Суспільство сприймало їх через призму печаті Бога, і це історично доведено сонмом блаженних та юродивих, які з часом були визнані церквою святими [4].

У китайському суспільстві інвалідність і досі стигматизована: сім'я соромиться такого члена родини, особливо якщо людина має порушення інтелекту [19]. Таким чином, негативне ставлення у суспільній свідомості до дітей з особливими потребами прокує батьків захищати та оберігати своїх дітей від суспільства, тим самим ненавмисно заважаючи приймати самостійні рішення і бути суспільно активнішими [22], що може мати для них негативні наслідки вже у дорослому житті.

Японці також неохоче контактують з особами з обмеженими можливостями на побутовому рівні. Порівнюючи результати дослідження Т.Ташибана і К.Ватанабе і дослідження, проведеного Зентокурена у 1962 році, можна побачити, що ставлення японського суспільства до людей з обмеженими інтелектуальними можливостями змінилося за цей період [23]. Найбільші зміни в поглядах спостерігалися в питаннях інтеграції дітей з обмеженими можливостями у шкільну спільноту, участі таких осіб у різних заходах на рівні з іншими.

Що стосується освіти людей з особливими потребами, то Міністерство освіти Японії «відкрито не заохочує інклюзивну освіту, але підкреслює важливість спільних заходів зі школами для людей з обмеженими можливостями для підвищення обізнаності дітей, які не мають інвалідності» [18]. Утім, саме місцеві ради з освіти вирішують, де навчатимуться особи з особливими потребами — у спеціальних чи в загальноосвітніх школах. Крім того, японська система освіти залишається дуже конкурентною та структурованою, що робить участь осіб з обмеженими можливостями ще проблематичнішою.

В індійському суспільстві співіснують два погляди на інвалідність, і в обох випадках релігійні переконання відіграють дуже важливу роль. З одного боку, населення до інвалідів ставиться з жалістю, і деякі з них вважаються навіть священними. Відомо, що

впродовж усієї історії Індії держава в особі її правителів піклувалася про таких людей [24]. Релігія також заохочувала поблажливе ставлення до інвалідів. В індуїстській традиції під час “шарад” інвалідам слід подавати милостиню. Не можна недооцінювати і роль іншої релігії у формуванні ставлення до таких людей, а саме ісламу. Так, один з його указів, “закат”, закликав людей робити пожертвування для бідних та інвалідів. В контексті цієї традиції інвалідність сприймалася як доля, котру неможливо змінити, тож належить терпіти [25].

З іншого боку, в Індії велими поширеними є уявлення про “карму”. Виходячи з вірування в реінкарнацію, гріхи людини в минулому житті можуть виявитись у форму інвалідності у житті теперішньому [24]. Як зазначає Нідхі Сингал у праці “Забута молодь: Інвалідність і розвиток в Індії”, тут вважають, що якась “могутня і справедлива сила” покарала людину та її сім’ю інвалідністю за “гріхи або інші аморальні вчинки, відомі чи невідомі” [25].

Мета статті – розкрити теоретичні і практичні аспекти вирішення сучасних соціально-психологічних проблем при роботі з особистістю з обмеженими фізичними можливостями.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Зміни економічного та суспільно-політичного розвитку внесли певні корективи у ставлення суспільств до людей з обмеженими фізичними можливостями. Всі ці зміни лежать в таких площинах: по-перше, в суспільствах перестали замовчувати наявність людей з обмеженими фізичними можливостями, по-друге, під цих людей були створені державні структури, які безпосередньо їм допомагали, по-третє, стали розроблятися технології соціально-психологічної, медичної, економічної підтримки, по-четверте, для забезпечення рівних прав та можливостей створені навчальні заклади різних рівнів та санаторно-оздоровчі комплекси, по-п’яте, люди з обмеженими фізичними можливостями отримали змогу брати участь у діяльності виборчих органів та створювати свої об’єднання та громадські організації

Практика педагогічної інтеграції, яка реалізує ідею інклюзивної освіти (включеного), знаходить все більше визнання серед прогресивних педагогів, вчених і громадських діячів. Спільне навчання здорових дітей і дітей з обмеженими можливостями розвитку в рівній мірі відповідає освітнім інтересам обох груп дітей. Головний принцип інклюзії - це доступність освіти для всіх категорій дітей та культивування рівних можливостей в освіті, що відповідають різним потребам всіх дітей.

Інтегроване (або включене) навчання - це термін, який застосовується для опису процесу навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх школах. Інклюзивна освіта - це більш широкий термін, який вважає процес інтеграції в плані забезпечення доступності освіти для всіх і розвиток загальної освіти в плані пристосування до різних потреб усіх дітей.

Інклюзивом (включенням) називається зобов'язання, що базується на тому, що кожна дитина буде навчена на максимальному відповідному рівні в класі або в школі, де буде проходити це навчання.

Інклюзивом (включенням) називається зобов'язання, засноване на тому, що кожна дитина буде навчена на максимальному рівні, відповідним їй, в класі або в школі, де буде проходити це навчання.

Обидва терміни, як правило, використовуються для опису процесу забезпечення доступу до освіти для дітей з особливими потребами. У міжнародній практиці (ЮНЕСКО) термін «інтегрована освіта», яким описувався даний процес, був замінений терміном «інклюзивна освіта».

Забезпечуючи соціальну захищеність людей з обмеженими фізичними можливостями, кожна держава покликана створювати їм необхідні умови для індивідуального розвитку, реалізації творчих здібностей і професійних та виробничих можливостей шляхом обліку їхніх потреб у відповідних державних програмах, надання соціальної допомоги в передбачених законодавством видах та формах з метою усунення перешкод у реалізації ними прав на охорону здоров'я, працевлаштування, забезпечення освітию та професійною підготовкою, житлових та інших соціально-економічних прав.

Зважаючи на зазначене вище, ми не вважаємо, що сьогодні суспільства такі досконалі, що людині з обмеженими фізичними можливостями живеться дуже комфортно. Але коли в суспільстві проблема виводиться на поверхню і створюється прецедент для її обговорення з метою зміни ставлення до неї та розроблення певних стратегій, то це вже прогрес, і саме такі кроки забезпечують поступ до побудови громадянського суспільства, яке буде намагатися забезпечити рівність прав та свобод всім громадянам, незалежно від їхнього віросповідання, політичних вподобань та фізичних можливостей.

Поступово суспільство перестане сторонитися або байдуже ставитись до тих, хто в ньому співіснує, і забезпечить можливості та права для своїх громадян бажати та втілювати ці бажання в життя за допомогою чітко вибудованої структури взаємовідносин та взаємодії людей у суспільстві.

Реалізація інклюзивної освіти в суспільстві вимагає національної рішучості в двох контекстах - в суспільній свідомості і в поліпшенні відносин і соціального забезпечення - для визнання всіх людей суспільства як громадян. Міжнародна статистика показує, що в суспільстві більш ніж 10 відсотків дітей народжуються з відмінними фізичними особливостями в порівнянні з іншими дітьми, відрізняються від здорових дітей розумово і фізично. Ця група дітей в якості «дітей з обмеженими можливостями» знаходиться в полі зору відповідальних осіб в освіті та вихованні різних країн; нині в багатьох країнах для їх освіти і виховання розроблені та реалізовані спеціальні програми. Ці програми були розроблені відповідно двом підходам, існуючим у цій області [3, с.20].

Реалізація інклюзивної освіти та виховання надає можливість щодо перегляду того, що в будь-якому суспільстві висуваються в якості системи освіти і виховання. Оскільки саме така система створює базу інфраструктуру всієї суспільної структури суспільства і взаємовідносин між людьми, то принципи, що регулюють місце людини в системі освіти і спосіб оцінки цих людей в цій системі, вважаються відображенням місця і цінності індивіда в суспільстві.

Усвідомлюючи теоретичну обмеженість терміну «орієнтації на учня», в якій освітньою проблемою вважалися учні, на цій же основі деякі діти були розглянуті різними і мають недосконалість (інвалідність). «В останні роки почалися пошуки нових методів для того, щоб вирішити проблеми дітей з обмеженими можливостями у звичайних класах. Припущенням цієї дії було те, що труднощі виникають в результаті спектральної взаємодії, частина якої пов'язана з учнями, а інша частина з рішенням вчителів. У цьому новому мисленні замість групування учнів в спеціальних групах передбачається, що всі діти є винятковими (з обмеженими можливостями). В результаті, необхідно, щоб реакції на дітей були індивідуальними, а особистість учнів користувалася повагою [6, с. 86].

Успішне просування школи до такої моделі визначається наступним рядом психолого-педагогічних умов:

- облік специфічних освітніх потреб і потенціалу дітей з обмеженими можливостями;

- виявлення різних форм психолого-педагогічної підтримки даної категорії дітей в процесі навчання;
- використання гнучких сучасних технологій навчання, включаючи варіативні інформаційні технології, спрямовані на індивідуалізацію і персоналізацію навчання дітей;
- визначення дидактичних особливостей спільного навчання дітей різних категорій здоров'я в загальноосвітній школі;
- застосування розвиваючих форм і методів навчання дітей з обмеженими можливостями.

Побудова продуктивної практики адаптації нетипових дітей можливе при дотриманні та обліку наступних принципів:

Принцип доступності означає не тільки підсилене навчання для дітей з обмеженими можливостями, а й необхідність пошуку певних способів, методів і засобів навчання, що максимально відповідають силам і можливостям дітей, актуальною фазі їх розумового, морально-соціального та фізичного розвитку. Крім того, даний принцип виражає імператив рівних можливостей в плані організації навчання, тобто вимагає доступність самого простору і системи навчання для дітей з обмеженими можливостями.

Принцип природодозцільності і здоров'язбереження вважає, що в побудові навчання дітей з обмеженими можливостями необхідно враховувати природні особливості їх розвитку і формування в природному середовищі, а саме навчання має відповідати природним механізмам розвитку цих дітей, законам і логіці їх природного розвитку, сприяти справі зміцнення здоров'я, фізичного і психологічного благополуччя дітей. Крім цього, необхідно забезпечувати зв'язок з природою в змісті навчання, спиратися на закономірності і процеси навколишнього природного світу в засвоєнні знань, формувати екологічні знання і світогляд.

Принцип зв'язку з життям, з практикою вимагає постійного взаємозв'язку процесу засвоєння знань з їх застосуванням в житті. Він передбачає співвідношення змісту освіти і форм навчально-виховної роботи з перетвореннями в економіці, політиці, культурі і всього суспільного життя країни і за її межами з тим, щоб забезпечити не тільки дієвість знань, але успішну соціалізацію.

Принцип предметно-практичної діяльності в навчанні дітей з обмеженими можливостями передбачає використання наочності, стимулювання сенсорно-маніпуляційної активності.

У розвитку дітей з обмеженими можливостями дефіцит предметно-практичних дій нічим не може бути заповнений і компенсований. Тому необхідно обов'язкове включення елементів практичної діяльності, ручної праці в навчання, застосування трудової практики у вихованні з досягненням соціально корисного результату. В освоєнні знань важливо спиратися на різні форми експериментування дітей з навчально-пізнавальним матеріалом як основи формування навчальної діяльності

Принцип оптимізму передбачає спиратися на позитивні почуття в навчанні дітей, зміцнення їх віри в обов'язковий успіх навчання, враховувати педагогом реальний рівень знань учнів, формування у них упевненості в своїй силі, здібностях, можливостях.

Принцип самостійності передбачає подолання залежності дітей з обмеженими можливостями від педагогів та інших дорослих, коли враховуються всі прояви природної схильності дітей до самостійної діяльності, а також свідоме створення оптимальних умов для розвитку самостійності в діяльності і мисленні учнів.

Принцип поєднання індивідуального підходу та колективної діяльності в навчанні передбачає зв'язок інтересів особистості дитини з інтересами групи, розкриття

індивідуальності в спільно-розподіленій діяльності учнів, застосування різних форм і елементів співпраці дітей у навчальному процесі.

Принцип прийняття передбачає безумовне позитивне ставлення до дітей з обмеженими можливостями як рівним учасникам навчального процесу поряд з іншими дітьми, визнання їх такими, якими вони є, без акцентування їх особливостей, що ускладнюють повноцінне навчання.

Принцип толерантності передбачає терпимість до відмінностей дітей з обмеженими можливостями від інших дітей, розуміння, повагу їхньої поведінки і взаємодії, їх позицій і думки, повне виключення будь-яких форм прояву насильства і нетерпимості в класі. Даний принцип спрямований на встановлення безпечної атмосфери в навчальному процесі та формування почуття захищеності у дітей з обмеженими можливостями.

Принцип фасилітації означає пріоритет заходів і методів педагогічної допомоги, сприяння, підтримки і участі в освітньому процесі. Даний принцип означає культивування цінності взаємодопомоги і участі серед дітей в навчальному процесі, позбутися байдужості і відчуження в міжособистісних відносинах, встановлення гуманних норм і стандартів життєдіяльності в класі.

Принцип ампліфікації (розширення) дитячого розвитку означає: учневі, наскільки це можливо, повинен бути наданий широкий вибір різноманітних видів діяльності, тоді у нього з'являється шанс знайти ті з них, які найбільш близькі його здібностям і інтересам.

Принцип синтонічності вважає встановлення комунікативно розвиненого середовища навчальної взаємодії, яка характеризується домінуванням згоди, чуйності, дружніх взаємин серед дітей, заснованих на взаємних симпатіях і розташуванні один до одного.

Принцип самореалізації означає залучення сильних сторін особистості дитини з обмеженими можливостями в навчальному процесі, максимально можливе розкриття його внутрішніх потенціалів і здібностей, дотримання особистісного підходу в навчанні, апеляцію до самосвідомості і гідності дитини з обмеженими можливостями як повноцінної особистості.

Дотримання психологічних принципів побудови адаптивного освітнього середовища створює необхідну соціально-психологічну атмосферу сприятливого існування і розвитку дітей з обмеженими можливостями в освітньому процесі.

На сьогодні в Україні нарешті створено доступ до освітніх послуг дітям з особливими потребами. Створюються умови для забезпечення прав і можливостей осіб з особливими освітніми потребами для здобуття ними освіти на всіх рівнях освіти з урахуванням їхніх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів.

Утворюються інклюзивно-ресурсні центри, які є установами з метою забезпечення права дітей з особливими освітніми потребами віком від 2 до 18 років на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу.

Такі центри розраховані не більш як на 7 тис. дітей, які проживають на території об'єднаної територіальної громади, та не більш як на 12 тис. дітей, які проживають у місті.

Основними завданнями інклюзивно-ресурсного центру є:

- проведення комплексної оцінки з метою визначення особливих освітніх потреб дитини, в тому числі коефіцієнта її інтелекту, розроблення рекомендацій щодо

освітньої програми, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг відповідно до потенційних можливостей дитини;

- надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами;
- надання консультацій та взаємодія з педагогічними працівниками з питань організації інклюзивного навчання;
- надання методичної допомоги педагогічним працівникам щодо особливостей організації надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг таким дітям;
- консультування батьків або законних представників дітей з особливими освітніми потребами стосовно мережі закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, та зарахування до цих закладів;

Заклади освіти за потреби утворюють інклюзивні та/або спеціальні групи і класи для навчання осіб з особливими освітніми потребами.

Для забезпечення ефективності навчально-виховного процесу у класі з інклюзивним навчанням кількість учнів з особливими освітніми потребами становить: одна - три дитини із числа дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, затримкою психічного розвитку, зниженим зором чи слухом, легкими інтелектуальними порушеннями тощо.

Для кожної дитини з особливими потребами у школі має розроблятися індивідуальний план розвитку, а розклад уроків складатися з урахуванням індивідуальних особливостей їх навчально-пізнавальної діяльності, динаміки розумової працездатності тощо.

Висновки. З огляду на вищесказане, можна зазначити, що інклюзивна освіта являє собою систему, що володіє гнучкістю і вважається політикою, яка відіграє важливу роль в суспільному прогресі. Всі діти і дорослі незалежно від статі, віку, раси, здібностей або інвалідності можуть брати участь в цьому утворенні і користуються повагою. Така система надає відповідну освіту для всіх учнів в звичайних школах, переважно в найближчій школі від місця проживання учня.

Освіта є правом для всіх дітей, а інклюзивна освіта направлена на досягнення всіма дітьми відповідної й ефективної освіти в своєму суспільстві. Інклюзивна освіта, з підтвердженням того, що кожна дитина унікальна і має різну швидкість і здатність вчитися, розширює свою увагу на дитині. Інклюзивна освіта є частиною розвитку, а розвиток має бути загальною справою.

Загалом побудова адаптивного освітнього середовища навчання дітей з обмеженими можливостями розвитку передбачає облік певних закономірностей, які в руслі освітньої інтеграції знаходять статус вихідних вимог або імперативів проведення освітньої діяльності. Серед таких виступають наступні:

- освітнє середовище співвідносне розвитку в ній особистості;
- педагог і той, хто навчає виступають в ній в ролі суб'єктів;
- організація в ній носить соціально-особистісний характер;
- освітнє середовище являє собою сукупність зовнішніх і внутрішніх умов забезпечення повноцінного розвитку і соціалізації особистості;
- освітнє середовище культурно свідоме, оскільки саме в ньому можливе переосмислення старих і створення нових культурних норм в процесі освіти;
- освітнє середовище варіативне (педагог і той, хто навчає мають

можливість будувати свою освітню траєкторію на підставі власних потреб і відповідно до свого напрямку розвитку);

- освітнє середовище передбачає вибір навчальних методик, спрямованих на різні способи діяльності педагога і студента;
- будь-яка діяльність її суб'єктів є креативною і дослідницькою;
- освітнє середовище спрямоване на формування в учнів усіх видів рефлексії, цілісної позитивної картини світу і базового життєствердного світовідчуття.

Організація адаптивного освітнього середовища в загальноосвітньому закладі передбачає здійснення допомоги дітям з обмеженими можливостями та їх сім'ям за наступними напрямками:

- реорганізація освітнього процесу;
- психолого-педагогічна діагностика проблем у розвитку дитини;
- пролонговане й адресне консультування;
- здійснення скоординованої взаємодії з різними службами і організаціями з надання спеціалізованої підтримки і допомоги, забезпечення лікування, дозвілля та ін.

Однак, не існує єдино вірного варіанту, якого слід дотримуватися. Навіть інклюзивна освіта не завжди і не для всіх «особливих» дітей є кращим рішенням. Прикладом тому можуть служити діти, яким був поставлений діагноз «ранній дитячий аутизм» і діти з розладами аутистичного спектру. Оскільки головними симптомами при даному синдромі є порушення соціальної взаємодії і порушена взаємна комунікація, такі діти рідко можуть вписатися в умови не тільки загальноосвітніх шкіл, але навіть і спеціальних освітніх установ. Отже, для них необхідно шукати інші варіанти взаємодії з соціумом.

При цьому регулярний досвід безпосередньої взаємодії з людьми з особливими потребами та їх сім'ями дозволяє і дітям, і дорослим формувати більш доброзичливе і по-людськи близьке ставлення до них. Хочеться вірити, що в сучасному суспільстві регулярний, стає повсякденним, буденним, досвід безпосередньої взаємодії з дітьми і дорослими людьми з особливими потребами та їхніми сім'ями дозволить і дітям, і дорослим формувати більш доброзичливе і по-людськи близьке ставлення до них, забезпечить подальшу гуманістичну еволюцію соціуму в цілому. Для такої віри сьогодні є і ціннісні, і раціональні, і навіть цілком прагматичні підстави.

Література

1. Авер'янова Н. М. Соціалізація студентів з особливими потребами в умовах трансформацій українського суспільства // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доповідей. – К.: ВМУРоЛ «Україна», 2007. – 484 с.
2. Айшервуд М. М. Повноцінне життя інваліда / Пер.с англ. - М.: Педагогіка, 2001.
3. Алехина С.В. О мониторинге инклюзивного процесса в образовании // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии: матер. междунар. науч. конф. М.: МГППУ, 2011.
4. Гаврилушкина О.П. Взаимодействие дошкольников в инклюзивной группе детского сада // Инклюзивное образование: методология, практика, технология: матер. междунар. науч. конф М.: МГППУ, 2011.

5. Грачов Л. К. Програма соціальної роботи з батьками, що мають інвалідів. -Г., 2002.
6. Даниленко В. Матеріали та пропозиції щодо становища інвалідів в Україні і шляхів його поліпшення // Основи здоров'я та фізичної культури: науково-методичний – 2006. - №1.
7. Декларация о правах инвалидов : принята резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1975 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml.
8. Декларация прав ребенка : принята резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml.
9. Дікова-Фаворська О. М. Актуальні проблеми соціальної інтеграції осіб з особливими потребами // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доповідей. – К.: ВМУРоЛ «Україна», 2007. – 484 с.
10. Добровольская Т. А., Шабалина Н. Б. Инвалиды: дискриминируемое меньшинство?// Социс. 2002. №5.
11. Пасторова А. Ю. Как делятся люди? / А. Ю. Пасторова // Синдром Дауна XXI век. — 2013. — № 2. — С. 42—46.
12. Социальная работа с инвалидами. Настольная книга для родителей / Под ред. Е. И. Холостовой. – М.: Институт социальной работы, 2008.
13. Кетриш Е. В. Эволюция отношения общества к детям с нарушениями в развитии / Е. В. Кетриш // Научный диалог. — 2015. — № 7 (43). — С. 8—26.
14. Постанова КМУ від 9 серпня 2017 р. № 588 Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2017-%D0%BF>
15. Ситаров, В. А. (2013) Проблема социальной адаптации детей с ограниченными возможностями развития в образовательной сфере [Электр. ресурс] // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». Проблемы педагогики и психологии 2013 — №3
16. Смирнова Е.Р. Инклюзивное образование детей-инвалидов / Е.Р. Смирнова и др. // СОЦИС: научный журнал. 2007.-№ 5.
17. Ajzen I. Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior / I. Ajzen, M. Fishbein // Englewood. — Cliffs : Prentice Hall, 1980. — 278 p
18. [Center for International Rehabilitation, 2005] Center for International Rehabilitation. Regional report on Asia [Electron resource] / International Disability Rights Monitor. — 2005. — 181p. — Mode of access : http://idrmnet.org/pdfs/CIR_IDRM_Asia_05.pdf.
19. [Chen, 1994]. Chen J. Child disability and family needs in the People's Republic of China / J. Chen, R. Si-meonsson // International Journal of Rehabilitation Research. — 1994. — No. 17. — P. 25—39.
20. Inforum Selbstbestimmer Assistenz behinderten Menschen E.V. Ausgabe 3/1998 “Fnstalt fur Behderte” von Elke Barth.
21. Meyra Rehabilitations.Das Grosse Program der kleintn Hilfen Ausgabe November, 1996, 171 c.
22. Takamine Y. Disability Issues in East Asia: A Review and Ways Forward [Electron resource] / Y. Takamine // The World Bank. — 2003. — Mode of access : <http://siteresources.worldbank.org/DISABILITY/Resources/Regions/East-Asia-Pacific/DisIssuesTakamine.pdf>.

23. Tachibana T. Attitudes of Japanese adults toward persons with intellectual disabilities: comparison over time and across countries / T. Tachibana, K. Watanabe // *Education and Training in Developmental Disabilities*. — 2004. — No. 39. — P. 227–239.

24. Mazurek K. Comparative Studies in Special Education / K. Mazurek // *Washington (D.C.) : Gallaudet University Press, 1994. — 477 p.*

25. N. Singal // Working Paper 14. Research Consortium on Educational Outcomes and Poverty / University of Cambridge (UK). — 2008. — Mode of access : <http://recoup.educ.cam.ac.uk/publications/WP14-NS.pdf>.

Транслітерація

1. Aver'yanova N. M. Sotsializatsiya studentiv z osoblivimi potrebami v umovah transformatsiy ukraYinskogo suspilstva // *Aktualni problemi navchannya ta vihovannya lyudey z osoblivimi potrebami: Tezi dopovIdey*. — K.: VMURoL «UkraYina», 2007. — 484 s.

2. Ayshevud M. M. PovnotsInne zhittya Invalida / Per.s angl. - M.: Pedagogika, 2001.

3. Alehina C.B. O monitoringe inklyuzivnogo protsessa v obrazovanii // *Inklyuzivnoe obrazovanie: metodologiya, praktika, tehnologii: mater. mezhdunar. nauch. konf. M.: MGPPU, 2011.*

4. Gavrilushkina O.P. Vzaimodeystvie doshkolnikov v inklyuzivnoy gruppe detskogo sada // *Inklyuzivnoe obrazovanie: metodologiya, praktika, tehnologiya: mater. mezhdunar. nauch. konf M.: MGPPU, 2011.*

5. Grachov L. K. Programa sotsialnoYi roboti z batkami, scho mayut Invalidiv. -G., 2002.

6. Danilenko V. Materiali ta propozitsiyi schodo stanovischa Invalidiv v UkraYini I shlyahiv yogo polipshennya // *Osnovi zdorov'ya ta flizichnoYi kulturi: naukovometodichniy – 2006. - #1.*

7. Deklaratsiya o pravah invalidov : prinyata rezolyutsiey 3447 (XXX) Generalnoy Assamblei ot 9 dekabrya 1975 goda [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupa :

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml.

8. Deklaratsiya prav rebenka : prinyata rezolyutsiey 1386 (HIV) Generalnoy Assamblei OON ot 20 noyabrya 1959 goda [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupa :

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml.

9. DIkova-Favorska O. M. Aktualni problemi sotsialnoYi Integratsiyi osIb z osoblivimi potrebami // *Aktualni problemi navchannya ta vihovannya lyudey z osoblivimi potrebami: Tezi dopovIdey*. — K.: VMURoL «UkraYina», 2007. — 484 s.

10. Dobrovolskaya T. A., Shabalina N. B. Invalidi: diskriminiruemoe menshinstvo?// *Sotsis. 2002. #5.*

11. Pastorova A. Yu. Kak delyatsya lyudi? / A. Yu. Pastorova // *Sindrom Dauna XXI vek. — 2013. — # 2. — C. 42—46.*

12. Sotsialnaya rabota s invalidami. Nastolnaya kniga dlya roditeley / Pod red. E. I. Holostovoy. — M.: Institut sotsialnoy raboty, 2008.

13. Ketrish E. V. Evolyutsiya otnosheniya obschestva k detyam s narusheniyami v razviti / E. V. Ketrish // *Nauchniy dialog. — 2015. — # 7 (43). — S. 8—26.*

14. Postanova KMU vId 9 serpnya 2017 r. # 588 Pro vnesennya zmIn do Poryadku organIzatsiyi Inklyuzivnogo navchannya u zagalnoosvItInh navchalnih zakladah. [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupa :

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2017-p>

15. Sitarov, V. A. (2013) Problema sotsialnoy adaptatsii detey s ogranicheniyami vozmozhnostyami razvitiya v obrazovatelnoy sfere [Elektr. resurs] // *Informatsionniy*

гуманитарний портал «Знаніє. Поніманіє. Уменіє». Problemy pedagogiki i psihologii 2013 — #3

16. Smirnova E.R. Inklyuzivnoe obrazovanie detey-invalidov / E.R. Smirnova i dr. // SOTsIS: nauchnyy zhurnal. 2007.-# 5.

17. Ajzen I. Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior / I. Ajzen, M. Fishbein // Englewood. — Cliffs : Prentice Hall, 1980. — 278 p

18. [Center for International Rehabilitation, 2005] Center for International Rehabilitation. Regional report on Asia [Electron resource] / International Disability Rights Monitor. — 2005. — 181p. — Mode of access : http://idrmnet.org/pdfs/CIR_IDRM_Asia_05.pdf.

19. [Chen, 1994]. Chen J. Child disability and family needs in the People's Republic of China / J. Chen, R. Si-meonsson // International Journal of Rehabilitation Research. — 1994. — No. 17. — R. 25–39.

20. Inforum Selbstbestimmer Assistenz behinderten Menschen E.V. Ausgabe 3/1998 "Finstalt für Behinderte" von Elke Barth.

21. Meyra Rehabilitations.Das Grosse Program der kleintn Hilfen Ausgabe November, 1996, 171 c.

22. Takamine Y. Disability Issues in East Asia: A Review and Ways Forward [Electron resource] / Y. Takamine // The World Bank. — 2003. — Mode of access : <http://siteresources.worldbank.org/DISABILITY/Resources/Regions/East-Asia-Pacific/DisIssuesTakamine.pdf>.

23. Tachibana T. Attitudes of Japanese adults toward persons with intellectual disabilities: comparison over time and across countries / T. Tachibana, K. Watanabe // Education and Training in Developmental Disabilities. — 2004. — No. 39. — R. 227–239.

24. Mazurek K. Comparative Studies in Special Education / K. Mazurek // Washington (D.C.) : Gallaudet University Press, 1994. — 477 p.

25. N. Singal // Working Paper 14. Research Consortium on Educational Outcomes and Poverty / University of Cambridge (UK). — 2008. — Mode of access : <http://recoup.educ.cam.ac.uk/publications/WP14-NS.pdf>.

Taldonova L.A.

THEORY AND PRACTICE OF SOLVING CURRENT SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS AT WORK ON PERSONALITY WITH RESTRICTED PHYSICAL OPPORTUNITIES

The article deals with the issue of building relationships in society with people with disabilities. Examples of such interactions in different historical epochs are given. An analysis of the attitude towards people with disabilities in countries with different socio-economic development is conducted. The main attention is paid to the analysis of the causes of the isolation of the system of special education from other social institutions, as well as the peculiarities of the formation of the Soviet system of special education. The article deals with the history of the attitudes of different eras and societies to the birth and life of children with various disorders in physical and intellectual development.

Key words: *people with disabilities, relations, historical epoch, human values, social and psychological support, rights and freedoms.*

Талдонова Лілія Олександрівна - аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк; начальник відділу освіти Северодонецької міської ради.

ВИКОРИСТАННЯ ЗДОБУТКІВ СВІТОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УПРАВЛІННІ СОЦІАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ

У статті проаналізовано деякі аспекти культурного середовища в менеджменті та основні тенденції його розвитку. Описано національно-культурні особливості менеджменту. Обґрунтовано доцільність вивчення і застосування культурної складової у становленні ефективного менеджменту. Простежено розвиток теорії менеджменту в українській економічній думці. Описано різні наукові підходи до управлінської діяльності, які лежать в основі реалізації ефективних методів управління. Розвиток теорії менеджменту в Україні розглянуто через призму західної управлінської науки. Робиться акцент на вирішальній ролі людини, на взаємодії організації із зовнішнім середовищем, які є визначальними в менеджменті.

Ключові слова: культура, культурний фактор, культура підприємництва, культурне середовище, культурна взаємодія, комунікації, ефективний менеджмент, науковий менеджмент, західна управлінська наука.

Постановка проблеми. Зміни в світовій економіці, звичайно, вимагають і змін або розвитку нових теорій ефективного управління нею. Розглядаючи менеджмент як один з основних інструментів забезпечення сталого розвитку ринкової економіки, постає питання про необхідність дослідження тенденцій розвитку менеджменту в Україні на фоні світової нестабільності. В результаті аналізу поглядів науковців на стан вітчизняного менеджменту, управлінський апарат економіки не відповідає сучасним вимогам господарювання як на рівні дрібних формувань, так і на рівні вищих ланок управління господарством. Висловлюючись соціологічними термінами, зміна характеру продуктивних сил вимагає відповідності виробничих відносин. Від того, наскільки точно відображені в економічних методах керування всі зміни й умови розвитку виробництва, залежать і результати діяльності підприємств, приватних фірм та організацій. Вироблені людством за всю попередню історію методи керування ґрунтуються на об'єктивних законах й впливають з них. У остаточному підсумку вони були спрямовані на досягнення найвищого результату за максимально знижених затрат праці та ресурсів. Праця постійно змінювалась у напрямі її вдосконалення, але головним її суб'єктом завжди була людина. Ефективність праці залежала не тільки від технічного прогресу, а все більше від кваліфікації працівників, від їхнього настрою та самопочуття, задоволеності умовами праці та інших морально-психологічних аспектів. Отже, той, хто керує виробничими процесами, повсякчас повинен пам'ятати про "людський фактор", роль якого постійно зростає у зв'язку з погіршенням демографічної ситуації через зниження народжуваності та все більшу еміграцію трудових ресурсів. Відповідно, ефективний управлінець повинен керуватися не тільки економічними законами, "а й соціологічними знаннями про людину, про закономірності її діяльності і поведінки, про її можливості і здібності, про психологічні відмінності між людьми, про їхню групову взаємодію" [1, с. 117–118]. Інакше кажучи, управління виробництвом повинно спиратися на найновіші багатопланові, гуманітарні, насамперед, галузі знань, воно має бути науковим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомими українськими вченими Й.С. Завадським [1], М.М. Мартиненко [4], О.Є. Кузьмінім [7], О.Д. Сердюком [3], Ф.І.

Хмілем [9], В.В. Юкішем [10] були зроблені короткі огляди історії становлення вітчизняного наукового менеджменту. Вони Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 48 були виконані в контексті аналізу розвитку теорії і практики менеджменту у світовій науковій думці і не були надто глибокими, оскільки ці огляди були здійснені в традиційних перших розділах відомих в останні роки українських підручників. Окремих публікацій, у яких вивчається еволюція теорії менеджменту, в Україні дотепер немає. Це і визначило мету статті. Наукові підходи у менеджменті удосконалюються, водночас вони стали основою розвитку шкіл управління, які різняться одна від одної рівнем уваги до підсистем організації та об'єктів управління. Ця увага спричинила в певних межах практичну значущість шкіл для окремого періоду розвитку господарського життя. Інтенсивний розвиток теорії і практики наукового менеджменту не міг не торкнутися управлінських процесів у виробництві та оптимального їхнього обґрунтування в українській науковій думці. Зарубіжні вчені мали значний вплив на становлення менеджменту в Україні, але нерідко українські науковці випереджували західну думку і пропонували свої оригінальні ідеї оптимальної організації людської праці.

Мета статті – виявити вплив західних наукових шкіл на вітчизняну теорію менеджменту, визначити специфіку становлення наукового менеджменту в Україні, показати особливості кожного конкретного етапу і акцентувати значення людського фактора в трактуванні українськими науковцями управлінських процесів.

Виклад основного матеріалу і результати дослідження. Посилення міжнародного характеру управління у ХХІ ст. поставило перед теорією і практикою менеджменту багато нових питань, які доведеться з'ясувати. Найважливіші з них, на нашу думку, стосуються спільних ознак і відмінностей у місцевому та міжнародному управлінні; закономірностей, форм і методів управління – універсальних або застосованих тільки для конкретних умов різних країн; особливостей національного стилю в управлінні тощо. Адже без вивчення та врахування цих національних особливостей становлення ефективного українського менеджменту неможливе. Попри всю багатоплановість наукових досліджень менеджменту слід відзначити, що деякі його аспекти вивчені, як нам видається, недостатньо. Зокрема, це стосується власне національних особливостей менеджменту, зумовлених різним культурним фоном. Саме такому аспекту проблеми автори вирішили присвятити дану роботу. В науковому аналізі ролі культурного фактора у міжнародному менеджменті можна розрізнити три основні принципові позиції:

1. Першу представляють так звані універсалісти: їх точка зору полягає в тому, що значення культурного фактора перебільшено, і оскільки всі люди більш-менш однакові, не потрібно робити будь-які суттєві поправки на культуру і тим більше чекати від них суттєвого приросту ефективності управління національними колективами.

2. Прихильники другої позиції стверджують, що країни і нації розрізняються не за культурною традицією, а головним чином – рівнем економічного розвитку. Цей підхід так і називається: економіко кластерний. У відповідності до нього менеджер повинен шукати відповіді на питання ефективного управління саме у контексті порівняльного економічного розвитку країн перебування і країни базування.

3. Третя точка зору відстоює важливу роль саме культурного фону, вважаючи, що його вивчення і практичне використання відповідних результатів підвищує ефективність менеджменту. Більше того, особливості країн, абсолютно не схожих саме у культурно-історичному розвитку, дають часто однаково високі кінцеві економічні результати, але побудовані на абсолютно різних основах менеджменту. Наприклад, США

та Японія. На сьогодні це дві найрозвинутіші країни світу, що досягли найбільшого економічного добробуту. Уявімо на хвилину, що японські менеджери стали управляти всіма підприємствами в США, а американські – в Японії. Абсурдність картини неважко уявити: мова йде про дві принципово несхожі культури взагалі і культури менеджменту зокрема. Цей приклад підтверджує положення, що культурно-кластерний підхід відображає виключно складні реалії, проблеми і можливості феномену національної культури для практики міжнародного менеджменту. І автор статті погоджується з таким підходом. До основних аспектів культурного середовища можна, на нашу думку, віднести наступні: • фізичні особливості; • поведінка; • належність до групи; • значення роботи, професії; • ієрархія потреб; • комунікації. Отже, вивчення і врахування національно-культурних особливостей окремих працівників буде підвищувати ефективність їх роботи і діяльність фірми у цілому, а також забезпечувати всередині фірми і в її зовнішньому середовищі атмосферу національно культурної гармонії і соціального миру, цих найважливіших складових того, що можна назвати якістю життя у фірмі в найбільш широкому розумінні цього слова. Одним із завдань даної роботи є дослідження такого складного і важливого аспекту культурного середовища, яким виступають комунікації. Ми у своєму аналізі виділили вісім основних проблем комунікацій: 1) мовні бар'єри; 2) невербальне спілкування; 3) сприйняття; 4) стереотипи; 5) обставини часу і місця; 6) етика; 7) інформація в системі управління; 8) етноцентризм. Ціль даного аналізу – розкрити вплив культури підприємництва на формування ефективного менеджменту, показати перспективу його подальшого розвитку з урахуванням культурного феномену. Комунікації виступають однією з найскладніших проблем культурної взаємодії у системі менеджменту. Практика менеджменту дозволяє виділити і сформулювати ряд ключових проблем, з якими стикається менеджер, особливо у системі міжнародного менеджменту, в повсякденній роботі, і які суттєво залежать від культурного фону. По-перше, ми виділяємо серед таких проблем мовні бар'єри. Вони, на нашу думку, виступають серйозною природною перепорою для ефективних комунікацій. Досвід бізнесу свідчить, що серед рецептів вирішення цієї проблеми потрібно визнати спілкування на головній мові міжнародних комунікацій – англійській. Знання англійської мови в обсязі, достатньому для серйозних ділових контактів, – абсолютна вимога для будь-якого менеджера у сучасних умовах. Суттєво гірше виглядає з точки зору ефективності комунікаційна робота через перекладача. Оскільки особисті й конфіденційні домовленості, врахування нюансів ділової бесіди, створення невимушеної атмосфери і навіть досить корисний іноді гумор – обов'язкові атрибути ділового спілкування, то робити це через перекладача – ніяк не кращий вихід із положення. На жаль, менеджери в Україні, навіть ті, що працюють у вищій ієрархії менеджменту – віцепрезиденти і президенти компаній, далеко не завжди вільно володіють англійською мовою. І на цей аспект слід звертати особливу увагу в подальшому розвитку менеджменту. Другою ключовою проблемою виступає, на нашу думку, невербальне спілкування. Важливими є оцінка і врахування спілкування без слів (жестів, поз, форм привітання, різних ритуалів тощо). Лише незначна частина головної інформації під час спілкування передається безпосередньо словами, більшість інформації – через вираз обличчя, пози, жести, значну роль відіграють також інтонації і модуляції голосу. Не вчасно вставлена у розмову пауза, безневинний (з точки зору своєї культури) жест, не адекватно сприйняті співбесідником із іншої культури, – все це може не лише спотворити враження від реально сказаного, але й викликати жорстку негативну особисту реакцію співбесідника, лише тому, що ми сприймаємо людей іншої культури через призму нашої власної культури. Третя проблема – сприйняття. Негативний досвід, набутий раніше у

спілкуванні з тією чи іншою особою, суттєво відобразатиметься на тому, як сприймається й інтерпретується інформація, що отримана від неї взагалі, – це добре відомо будь-якому менеджеру. Набагато сильніше можуть у цьому розумінні діяти уявлення, переконання і традиції національно-культурного характеру, тим більше, коли вони взаємодіють із аналогічними константами інших, суттєво відмінних культур. Наприклад, виявлення в ході ділової бесіди глибокої поваги до старших за віком буде природним і необхідним у межах східної та ісламської культур, у той час коли представник західної культури може сприйняти це як ознаку відсталості партнера, його бажання зберегти персонал похилого віку на посадах, що в уявленні західного партнера є гальмом прогресу. Отже, надзвичайно важливим, на нашу думку, є врахування нюансів сприйняття через призму іншої культури. Сьогодні воно повинно бути необхідною рисою професійно підготовленого менеджера. Четвертою проблемою комунікацій у менеджменті виступають стереотипи. Стереотипізація може розглядатися як похідна від неадекватного сприйняття: наклеювання деяких ярликів представникам іншої нації або культури здатне призводити до відмови від об'єктивного сприйняття й аналізу інформації, заміни національними штампами. Якщо бізнесмен вважає свого партнера живим шахраєм на тій підставі, що останній належить до певної нації, то навряд чи він буде сприймати ділову інформацію і поведінку партнера взагалі як чесну і відверту. Національна стереотипізація, як правило, – досить складний продукт розвитку тієї чи іншої культури, впливу певної ідеологічної обробки, політичних подій та інших процесів. Така проблема може досить суттєво ускладнити і контакти, і ділові зв'язки у бізнесі. Головне завдання компетентного менеджера – у подоланні цієї важкої спадщини. П'ята ключова проблема у системі комунікацій – обставини часу та місця. Тут можна виділити, на нашу думку, три головні моменти:

1. Значення плану і порядку в комунікації: їх дотриманню надається особливе значення у східній та ісламській культурі, у той час як західна культура звертає на це набагато менше уваги. Зміна порядку зустрічі, узгодженої програми переговорів, спроба почати обговорювати раптово виникаючі теми тощо – все це може бути розцінено представниками відповідних культур як спроба партнера погіршити їх позиції на переговорах і в майбутніх спільних справах взагалі.

2. Місце ділового контакту за певних обставин також відіграє значну роль в ефективності комунікацій. У бізнес-літературі немало прикладів того, як італійські або латиноамериканські бізнесмени дещо шокують своїх партнерів із США та Скандинавії, запрошуючи їх на ділові бесіди у кафе або бар, де гостинні господарі водночас ведуть приватні бесіди зі своїми друзями чи родичами. Ознайомлення з подібними елементами чужої культури дозволяє компетентному менеджеру нормально сприймати деякі дивності такого роду й ефективно вести комунікації за будь-яких умов.

3. Особливим питанням комунікації є повага до часу (пунктуальність). Цінність такої якості дуже висока у США і в Європі, але, наприклад, країни латиноамериканського кластеру не приділяють цьому питанню великого значення, і запізнення бізнесмена на ділову зустріч на півгодини або навіть на годину не вважають великою проблемою. Відповідно, ознайомлення менеджера з даною ознакою національної ділової культури допоможе адекватно побудувати поведінку і доцільні реакції під час контактів, тим самим підвищить ефективність спілкування. Шостою проблемою культури підприємництва виступає, на нашу думку, етика. У будь-якій національній культурі питання моралі й етики відіграють першорядну роль, і вони можуть суттєво впливати на ефективність комунікацій. Від питань зовнішнього вигляду на ділових переговорах у чужій країні і до проблем моральної прийнятності тієї чи іншої реклами з точки зору

норм даної культури – у всій цій широкій гамі питань менеджер повинен проявляти глибоке знайомство з місцевою культурною традицією і максимум такту при оцінці прийнятності тих чи інших комунікаційних кроків і дій. Ще одна проблема, що суттєво впливає на ефективність комунікацій у фірмі, – інформація в системі управління: вплив централізації і децентралізації в системах інформаційного обміну, обробки і прийняття рішень. Ділові культури різних націй суттєво відрізняються у таких характеристиках, як контроль над інформацією, що циркулює у фірмі, включаючи і ту, яка надходить у фірму із зовнішнього середовища і безпосередньо з фірми. Одночасно суттєву роль відіграють і ті інформаційні контури, які так чи інакше задіяні у системі управління, їх взаємодія (чи відсутність такої) між собою. Наприклад, американські фірми поєднують явно виражену централізацію із забезпеченням безперешкодного інформаційного обміну між рівнями ієрархії, у той час як характерна риса англійського менеджменту – виключно інтенсивна однорівнева комунікація при крайній обмеженій міжрівневій. Структури управління у фірмах арабських країн майже зовсім позбавлені будь-якого інформаційного обміну, а китайські системи менеджменту – строго ієрархічні з чітко дозованою і повністю контрольованою інформацією в умовах жорстко централізованого управління нею. Дуже цікавою видається італійська комунікативна система, в якій інформація циркулює у межах замкнених частин окремих ієрархічних структур, а обмін інформацією між цими структурами майже не відбувається. Отже, менеджеру слід чітко орієнтуватися у системі інформації для підвищення ефективності комунікацій. Наступною проблемою культурного середовища у системі менеджменту виступає етноцентризм. Суттєвою перешкодою на шляху ефективної комунікації є проявлення етноцентризму, тобто переконання у зверхності своєї нації над іншими в інтелектуальній, економічній, естетичній, силовій та різних інших сферах, не кажучи вже про крайній прояв цього – шовінізм. Викривлене сприйняття, упередженість оцінки, небажання уважно аналізувати й інші негативні наслідки етноцентризму суттєво заважають успіху комунікацій у бізнесі. Вивчення проблем комунікацій у менеджменті, особливо у міжнародному, робить очевидним твердження: при всіх їх різноманітності і складності менеджер вже на етапі аналізу культурного зовнішнього середовища може зробити виключно багато для їх успішного вирішення в процесі здійснення зарубіжних бізнес-проектів, у всякому випадку, цей аналіз обмежить його від можливих помилок у сфері комунікацій, яка забезпечує найвагомішу складову ефективності діяльності фірми. Важливе значення в аналізі культурного середовища має вивчення стереотипів поведінки, характерних для нації в цілому та її бізнесменів, менеджерів і спеціалістів зокрема. До основних таких стереотипів слід віднести американський національний стереотип, англійський, французький, національний стереотип, характерний для країн Близького і Середнього Сходу, японський і деякі інші, кожний із яких характеризується певною низкою особистих специфічних рис. Наприклад, для американського національного стереотипу властиві такі риси, як жорсткий прагматизм, цільовий динамізм, самостійність у прийнятті і реалізації рішень, чіткий розподіл ділового й особистого у діловій практиці і у поведінці взагалі, патріотизм, дружелюбність, відвертість і щирість у відношенні до інших людей тощо. Натомість базові риси японського національного стереотипу – продуктивне поєднання працьовитості й терпіння з прагненням до краси і досконалості, дисциплінованість, колективізм, природна гнучкість і адаптаційність, абсолютний контроль над особистою поведінкою й емоціями та ін. Особливості національного стереотипу менеджер повинен вивчити і вміло враховувати у комунікаціях, що дасть можливість значною мірою підвищити ефективність менеджменту.

Сучасна українська модель менеджменту ґрунтується на поєднанні нагромаджених світових знань та їхньої адаптації до конкретних національних умов. Провідні українські вчені в галузі менеджменту О.Є. Кузьмін, М.М. Мартиненко, Ф.І. Хміль вказують на потребу не тільки акумуляції найважливіших світових здобутків у формуваних системи управління підприємством, а й урахування особливостей соціально-економічних процесів в Україні. Не можна сліпо застосовувати зарубіжні моделі менеджменту, не враховуючи ментальності українського народу, його етнопсихологічних особливостей та й, нарешті, того, що впродовж більше ніж семи десятиліть імперська політика нищила в українців почуття господаря, економічну ініціативу, схильність до підприємництва. Більшовицька імперія винищила найкращий елемент “людського фактора” – українське Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 51 селянство (голодоморами 1921–22 рр.; 1932–33 рр.; 1946–47 рр. більше ніж 12 млн., репресіями і депортаціями в Сибір тощо). Цього не можна не враховувати під час вироблення моделі менеджменту, в якому вирішальне значення мають національна психологія, традиції господарювання, духовно-релігійні та соціально-культурні цінності. Зважаючи на це, згадувані вітчизняні вчені виділяють три напрямки, які за останні 15 років утвердилися в практиці управління:

1) менеджмент здорового глузду (умовна назва) – інтуїтивне керування, що не потребує високого професіоналізму, сформоване в умовах первісного нагромадження капіталу; 2) професійний ринковий менеджмент – представлений зарубіжними підприємствами або спільними підприємствами в Україні, орієнтований на західну культуру і технічну базу менеджменту, однак сучасні західні технології корпоративного керування та групової взаємодії не застосовуються; 3) адміністративно-командний стиль керування, який використовують колишні керівники радянської системи – власники підприємств, прагнучи до максимального збагачення. Провідні науковці намагаються розібратися в цьому хаосі перехідного періоду і виробити рекомендації та певну систему поглядів в період трансформації ринкових процесів в національній економіці. Професор Національного університету “Львівська політехніка” О.Є. Кузьмін, розглядаючи менеджмент з функціональних позицій, крім інших, особливо виділяє функції мотивації, контролю та регулювання і виокремлює з них відповідно поняття стиль керівництва, комунікації, управлінські рішення, організації [7, с. 59–61]. На базі системного підходу розглядає теорію менеджменту М.М. Мартиненко, пов’язуючи її з особливостями цілеспрямованої діяльності об’єкта управління [8, с. 23]. Професор Київського економічного інституту менеджменту М. Мартиненко обґрунтував концепцію об’єктивно-цільового підходу до менеджменту. Вчений поклав цю концепцію в основу теоретичного обґрунтування складу загальних принципів управління, складу і змісту загальних функцій управління, методів діагностики організації на базі моделі 10–С, нової методології формування організаційних структур управління, стільникової моделі мотивації “ПІЦ”. Зробивши вагомий внесок у становлення вітчизняної моделі менеджменту організації, Ф. Хміль обґрунтував методи програмованого активно-адаптованого управління діяльністю організацій [9]. Він довів, що управління забезпечується діяльністю двох взаємопов’язаних підпрограм – підпрограми діяльності організації у зовнішньому середовищі і підпрограми формування внутрішнього середовища. Підпрограма, щодо якої організація співпрацює із зовнішнім середовищем, розділяється на два блоки:

1) активного впливу на зовнішнє середовище; 2) дій, пов’язаних з адаптацією до зовнішнього середовища. Відповідно підпрограма формування внутрішнього середовища ділиться на три блоки: 1) реструктуризації виробництва і вдосконалення технології; 2)

реструктуризації системи управління; 3) формування соціальних стосунків в колективі. На наш погляд, концепція Ф. Хміля особливу увагу звертає на соціальні стосунки і психологічний мікроклімат в трудових колективах, тому вона має важливе значення для аналізу ефективності відповідних методів управління.

Висновки. Аналіз еволюції державного і господарського управління до формування наукової теорії менеджменту в Україні свідчить про постійне вдосконалення його функцій і пошук таких методів управління виробничою діяльністю, які б були високоефективними, давали найвищий результат за найменших затрат. Менеджери-практики та науковці повсякчас виділяли роль людського фактора, відводячи другорядну роль речовим і фінансовим факторам. Тому очевидно, що створення ефективної системи керування виробничою діяльністю в Україні повинно ґрунтуватися не тільки на творчому застосуванні ефективних зарубіжних методів менеджменту, а й на специфіці економічних перетворень в державі і ментальності українського народу, на розробленні власних ефективних методів управління та рекомендацій щодо їхнього конкретного застосування. Розробки і досягнення школи людських відносин, системного і ситуаційного підходів у сучасному науковому менеджменті взаємозбагачуються і взаємодоповнюються, водночас є придатними для творчого застосування в сучасних управлінських діях з трансформації виробництва. Однозначним є висновок усіх шкіл і напрямків про виняткове значення людського капіталу в утвердженні нових форм господарювання, нових технологій, підвищенні продуктивності праці. Надзвичайно актуальними є Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 52 методи налагодження міжособистісних відносин в колективі. Піклування керівника про підлеглих сприяє підвищенню задоволення працівників від роботи, а це зумовлює зростання продуктивності праці. Цінними є висновки школи людських відносин про використання таких прийомів управління людськими стосунками, які б охоплювали ефективніші дії безпосередніх керівників, консультації з робітниками, та надання їм ширших можливостей для спілкування на роботі, участі в прийнятті рішень та управлінні виробництвом. Така методика підвищуватиме самоконтроль працівників та корпоративну відповідальність за остаточний результат. Актуальними є висновки українських науковців про гнучкість і адаптованість підприємства до постійних змін зовнішнього середовища, адекватну відповідь всіх елементів організації як цілого на будь-які дії ззовні. Ефективний менеджер повинен враховувати всі аспекти індивідуальної та групової поведінки, процедури системного аналізу, методи мотивації і контролю; правильно оцінювати фактори, які відіграють найважливішу роль у певній ситуації. Основними факторами є стиль керівництва, кваліфікація і культура працівників, мотивація поведінки.

Проаналізовані аспекти культурного середовища, в якому відбувається процес становлення менеджменту, суттєво впливають на ступінь його ефективності. Роль культурного фактора в умовах сучасного менеджменту повинна бути обов'язково врахована для його подальшого розвитку та вдосконалення. Отже, вивчення і вдале застосування правил культурної взаємодії у системі менеджменту сприятиме значному підвищенню його ефективності. Результатом становлення ефективного менеджменту в Україні як однієї з необхідних умов успіху ринкових перетворень та інтеграції України в ЄС повинна стати досконала система управління на всіх рівнях господарської діяльності, особливо – на міжнародному.

Головним методом вирішення проблем бізнесу як зарубіжні, так і вітчизняні вчені вважають розвиток лідерства. Його основою є гуманізм у керуванні спільною працею, формування взаємодовіри, творчої атмосфери і колективної зацікавленості у

досягненні результатів, розвиток індивідуальної ініціативи кожного працівника. Досягнення вітчизняних вчених в галузі теорії і практики наукового менеджменту за допомогою пропаганди в популярних виданнях, публікації методичних рекомендацій та розробок необхідно доводити до молодих менеджерів, керівників підприємств.

Література

1. Wren D.A. The Evolution of Management Thought. – N.Y., 2009. – 560 p.
2. Друкер П. Як забезпечити успіх у бізнесі : Новаторство і підприємництво / П. Друкер; [пер. з англ.]. – Київ, 1994. – 319 с.
3. Ансофф И. Стратегическое управление / Ансофф И.; [пер. с англ.]. – М., 1989. – 358 с.
4. Мескон М. Основы менеджмента / Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.; [пер. с англ.]. – М., 1997. – 704 с
5. Mc Gregor Douglas. The Human Side of Enterpriser. NX. Mc Draw-Hill, 2006. – 403 с.
6. Стоян О. Духовно-екологічний менеджмент у соціальній та економічній сферах сталого розвитку / О. Стоян // Економіка України. – 2004. – № 10. – С. 77-78.
7. Богоявленська Ю. Праксеологічні підходи у менеджменті / Ю. Богоявленська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 59-64.
8. Кредісов А. Менеджмент: основні концепції 2-ї половини ХХ ст. і деякі тенденції розвитку на початку ХХІ ст. / А. Кредісов // Економіка України. – 2005. – № 11. – С. 12-20.
9. Мокряк В. Корпоративне управління великими промисловими підприємствами: сучасний етап та актуальні проблеми / В. Мокряк, Е. Мокряк // Економіка України. – 2005. – № – С. 12-20. 10.
10. О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор и И. Макдермотт. – М. : Альпина Паблишер, 2012. – 254 с.
11. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Е. Де Сото. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 232 с.
12. Кириї В. Етногенеза арійських та доіндоєвропейських народів: історико-етнологічне дослідження / В. Кириї, Л. Сікора. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2012. – 842 с.
13. Воробйова Н. П. Організаційна культура в системі менеджменту / Н. П. Воробйова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2013. – № 1 (21). – С. 46-48.
14. Завадський Й.С. Менеджмент /У 3-х т.Т.2. – К., 2002.
15. Шегда А.В. Менеджмент: Навч. пос. – К., 2002.
16. Сердюк О.Д. Теорія та практика менеджменту: Навч. посіб. – К., 2004.
17. Мартыненко Н.М. Основы менеджмента. – К., 2003.
18. Туган-Барановский М.И. Психологические факторы общественного развития // Мир Божий. – 1904. – Август.
19. Гріфін Р., Яцура В. Основы менеджменту: Підручник / Наук.ред. В. Яцура, Д. Олесевич. – Львів, 2001.
20. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основы менеджменту: Підручник. – К., 2003.
21. Мартыненко Н.М. Технология менеджмента: Учебник для студ. высш. учеб. завед. – К., 1997.
22. Хміль Ф.І. Становлення сучасного менеджменту в Україні: проблеми теорії і практики. – Львів, 1996.

23. Юкіш В.В. До питання про становлення науки управління людськими ресурсами в Україні // Вісник ХНАУ: Серія “Економіка АПК і природокористування”. – 2006. – №1. – С. 157–160.

Транслітерація

1. Wren D.A. The Evolution of Management Thought. – N.Y., 2009. – 560 p.
2. Druker P. Yak zabezpechiti usplh u bІznesІ : Novatorstvo I pІdpriEmnitstvo / P. Druker; [per. z. angl.]. – KiYiv, 1994. – 319 s.
3. Ansoff I. Strategicheskoe upravlenie / Ansoff I.; [per. s angl.]. – M., 1989. – 358 s.
4. Meskon M. Osnovyi menedzhmenta / Meskon M., Albert M., Hedouri F.; [per. s angl.]. – M., 1997. – 704 s
5. Ms Gregor Douglas. The Human Side of Enterpriser. NX. Mc Draw-Hill, 2006. – 403 s.
6. Stoyan O. Duhovno-ekologIchniy menedzhment u sotsIalnIy ta ekonomIchnIy sferah stalogo rozvitku / O. Stoyan // EkonomIka UkraYini. – 2004. – # 10. – S. 77-78.
7. Bogoyavlenska Yu. PrakseologIchnI pІdhodi u menedzhmentI / Yu. Bogoyavlenska // EkonomIka UkraYini. – 2005. – # 1. – S. 59-64.
8. KredIsov A. Menedzhment: osnovnI kontseptsIYi 2-Yi polovini XX st. I deyakI tendentsIYi rozvitku na pochatku XXI st. / A. KredIsov // EkonomIka UkraYini. – 2005. – # 11. – S. 12-20.
9. Mokryak V. Korporativne upravlnnaya velikimi promislovimi pІdpriEmstvami: suchasniy etap ta aktualnI problemi / V. Mokryak, E. Mokryak // EkonomIka UkraYini. – 2005. – # – S. 12-20. 10.
10. O’Konnor Dzh. Iskusstvo sistemnogo myishleniya: Neobhodimyye znaniya o sistemah i tvorcheskoy podhode k resheniyu problem / Dzh. O’Konnor i I. Makdermott. – M. : Alpina Publisher, 2012. – 254 s.
11. De Soto E. Zagadka kapItalu. Chomu kapItalIzm peremagaE lishе na ZahodІ I nІde blIshe / E. De Soto. – K. : Nika-Tsentr, 2009. – 232 s.
12. KirIy V. Etnogeneza arIyskih ta doІndoEvropeyskih narodІv: Istoriko-etnologIchne dosIldzhennya / V. KirIy, L. SIkora. – LvІv : LA “PIramІda”, 2012. – 842 s.
13. Vorobyova N. P. OrganIzatsIyna kultura v sistemІ menedzhmentu / N. P. Vorobyova // VІsnik Berdyanskogo unІversitetu menedzhmentu I bІznesu. – 2013. – # 1 (21). – S. 46-48.
14. Zavadskiy Y.S. Menedzhment /U 3-h t.T.2. – K., 2002.
15. Shegda A.V. Menedzhment: Navch. pos. – K., 2002.
16. Serdyuk O.D. TeorIya ta praktika menedzhmentu: Navch. posІb. – K., 2004.
17. Martynenko N.M. Osnovyi menedzhmenta. – K., 2003.
18. Tugan-Baranovskiy M.I. Psihologicheskie faktoryi obschestvennogo razvitiya // Mir Bozhiy. – 1904. – Avgust.
19. GrІfIn R., Yatsura V. Osnovi menedzhmentu: PІdruchnik / Nauk.red. V. Yatsura, D. Olesnevich. – LvІv, 2001.
20. KuzmIn O.E., Melnik O.G. Osnovi menedzhmentu: PІdruchnik. – K., 2003.
21. Martynenko N.M. Tehnologiya menedzhmenta: Uchebnik dlya stud. vyssh. ucheb. zaved. – K., 1997.
22. HmІl F.I. Stanovlennya suchasnogo menedzhmentu v UkraYinІ: problemi teorIYi I praktiki. – LvІv, 1996.

23. YukIsh V.V. Do pitannya pro stanovlennya nauki upravlnnya lyudskimi resursami v UkraYinI // VIsnik HNAU: SerIya "EkonomIka APK I prirodokoristuvannya". – 2006. – #1. – S. 157–160.

Tasbulatova E.A., Tsvetnyi I.V., Chebotaryov E.V., Shelyuk V.I.

Use of the achievements of world management in the management of a social institution

The article analyzes some aspects of the cultural environment in management and the main tendencies of its development. The national-cultural features of management are described. The expediency of the study and application of the cultural component in the establishment of effective management is substantiated. The development of the theory of management in Ukrainian economic thought is traced. Described various scientific approaches to management activities, which underlie the implementation of effective management methods. The development of management theory in Ukraine is considered through the prism of Western management science. Emphasis is placed on the decisive role of the person, in the interaction of the organization with the external environment, which are decisive in management.

Key words: culture, cultural factor, culture of entrepreneurship, cultural environment, cultural interaction, communication, effective management, scientific management, western management science.

Тасбулатова Елеонора Анатоліївна – магістрант 2 курсу спеціальності «Менеджмент» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Цвєтний Ігор Володимирович – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне забезпечення» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Чеботарьов Едуард Володимирович – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне забезпечення» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Шєлюк Віталій Іванович – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне забезпечення» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

Тихонова В.О., Добровольська Н.А.

ТВОРЧИЙ ПІДХІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ КЕРІВНИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

В статті здійснено спробу визначити провідні якості керівника соціального закладу для ефективного управління. Акцент зроблено на дослідженні формування професійного іміджу керівника соціального закладу. Розглянута категорія «імідж», принципи її методи його дослідження.

Ключові слова: керівник соціального закладу, імідж, управління, професійний імідж.

Постановка проблеми. У теоріях і практиці управління немає чітко визначених вимог до якостей, які необхідні керівнику соціального закладу. І не дивлячись на те, що

такі науки, як психотехніка, психометрія внесли визначений вклад у розробку методів оцінки особистих якостей людини, в управлінні переважає безсистемне використання анкет, методів, тестів тощо.

Американські спеціалісти визначають, що керівник організації відповідає за сім "men": men (люди), methods (методи), money (гроші), machines (обладнання), materials (матеріали), marketing (збут), management (управління).

Проблеми якостей, необхідних керівнику, вже давно досліджуються в управлінській науці. Ще Ф. Тейлор хотів визначити якості ідеального керівника. Він визначав: розум, освіта, спеціальні й технічні знання, фізична спритність або сила, такт, енергія, рішучість, чесність, розміркованість і здоровий глузд, міцне здоров'я.

Розвиток науково-технічного прогресу та жорсткі умови конкурентної боротьби між суб'єктами ринку вимагають нових підходів до якостей керівних кадрів.

Будь-який колектив володіє певними соціальною, професійною, демографічною, міжособистісною структурами, і його очолює керівник. Нове покоління керівників повинно бути здатним творчо розв'язувати завдання, поставлені ринковими умовами діяльності. Це зумовлює необхідність мати своє "обличчя", запам'ятовуватися людям, а отже мати власний привабливий імідж. Вивчення іміджу пов'язано з пошуком шляхів підвищення ефективності діяльності нового управлінця, з оптимізацією професійного спілкування та взаємовідносин із людьми.

Успіх того чи іншого нововведення в організації залежить як від діяльності підлеглих, так і від особистості керівника цієї організації. Керівник в силу своєї соціальної ролі стоїть в центрі організації, на ньому концентрують увагу оточуючі його люди. Така особливість ролі керівника закономірно приводить до необхідності вивчення психологічних факторів утворення образу (іміджу) керівника. Актуальність теми впливає ще й з необхідності опрацювання стратегій підготовки нових управлінських кадрів, з прагнення психологів виявити внутрішній зміст такого складного соціально-психологічного поняття, яким є поняття іміджу.

Демократичні перетворення, здійснювані в нашій країні, призвели до відмови від командно-адміністративних методів управління. На зміну їм прийшли методи, засновані на переконанні та інших засобах соціально-психологічного впливу.

Серед цих засобів важливе місце займає імідж організації, керівника, державного службовця. У зв'язку із підвищенням ролі господарських суб'єктів, масштабу прийнятих рішень суб'єктами управління, розширення простору міжкультурних комунікацій відбувається збільшення значимості інтерсуб'єктної взаємодії, її ролі та соціальної цінності в різних сферах соціальної дійсності: управлінні, педагогіці, рекламі, маркетингу, психології. Будучи одним з могутніх засобів соціального впливу, імідж одночасно з цим виконує і функцію самовираження, самопрояву відображуваного в ньому суб'єкта, а також тісно зв'язаний з нею функції самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення.

Проблемна ситуація полягає у тому, що умови формування професійного іміджу керівника соціального закладу дотепер не були предметом цілеспрямованого, комплексного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз управлінської літератури свідчить, що теоретичні положення щодо формування професійного іміджу висвітлені в працях відомих управлінців. Сформовані певні напрямки досліджень, присвячених вирішенню зазначеної проблеми. А саме: соціально-філософський феномен поняття іміджу є предметом дослідження І. Черемушнікова; теоретико-методологічні основи формування: зміст, функції та мотивацію побудови іміджу особистості - С. Яндарової;

самоідентифікацію особистості та професійний імідж менеджера-підприємця малого бізнесу вивчала А. Бірюкова. Визначені стратегічні напрями реалізації поставленої проблеми, концептуальні засади та практичний інструментарій іміджології Г. Почепцовим.

Також теоретичною основою дипломного дослідження виступають основні положення: психології управління (Т. Базаров, Т. Кабаченко, Р. Кричевський, Б. Ломов, А. Філіппов, А. Донцов, А. Журавльов, Е. Клімов, С. Сергієнко, В. Шадріков, А. Бодалев, А. Деркач, В. Зазикін, Л. Лаптев, К. Абульханова-Славська, Г. Андрєєва, А. Асмолов, А. Бодалев, А. Столяренко, А. Биков, У. Подвойський, Е. Орлова та ін.); підходи до формування індивідуального іміджу (Е. Манякіна, Е. Перелігіна, Г. Почепцов, А. Федоров, В. Шепель та ін.); соціально-перцептивний підхід про індикативну роль зовнішнього вигляду в міжособистісному пізнанні (А. Бодалев, О. Кукосян, В. Лабунська, В. Панфьоров, Е. Петрова та ін.).

Мета статті - визначити шляхи удосконалення професійного іміджу керівника соціального закладу та виявити ефективні методи щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Сучасне суспільне життя України характеризується наявністю великої кількості соціальних проблем. Спрямованість соціальної політики держави щодо їх вирішення гальмується такими протиріччями як загострення соціальних проблем та низька дієвість традиційних підходів до їх вирішення, посилення державних вимог щодо якості надання соціальних послуг та недостатня їх ефективність; недостатній рівень управлінської компетентності керівників закладів соціальної сфери та необхідність її удосконалення; нестача ресурсів для розвитку соціальної сфери та необхідність пошуку більш дешевих способів вирішення соціальних проблем та ін.

У законодавстві України поряд із поняттям "соціальні заклади" використовуються поняття "заклади соціальної сфери", "установи та заклади соціального обслуговування" тощо. Так, у статті 1 Закону України "Про соціальні послуги" визначено поняття "соціальні служби" та "суб'єкти, що надають соціальні послуги". Соціальні служби — підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Суб'єкти, що надають соціальні послуги — державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи та заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування (далі державні та комунальні суб'єкти), юридичні особи, створені відповідно до законодавства, які не мають на меті отримання прибутку, фізичні особи.

Тому соціальний заклад можна охарактеризувати як соціальну систему, організацію, яка здійснює соціальну роботу, тощо, як систематизоване, структуроване, об'єднання дій фахівців для досягнення ефективного результату вирішення соціальної проблеми в контексті соціальної роботи.

Сучасна соціальна ситуація розвитку нашої держави залежить від змін у різних сферах життя суспільства в цілому й функціонуванні різних організацій, зокрема. Діяльність будь-якої організації визначається професіоналізмом його персоналу й у першу чергу - її керівника. Не випадкове вивчення психологічних і соціально-психологічних основ професіоналізму сучасних керівників різного рівня викликає підвищений інтерес вітчизняних дослідників (А. Биков, А. Шестаков та ін.). Численні публікації, виконані в рамках психології управління (Е. Блажнов, Ф. Смельянов, А. Кузін, Р. Кричевський, І. Ладанов, І. Нефедова, Е. Уткін, А. Пелих, Е. Петрова, Н. Коропцева,

Е. Штрабинський, Л. Фалько, В. Шепель та ін.), соціальної психології (Н. Кузьміна, А. Реан та ін.); організації (І. Алехіна, Е. Шришина, І. Криксунова та ін.), відображають рівень розробленості даної проблематики й переконливо свідчать, що саме від професіоналізму керівника залежать не тільки зовнішня конкурентоспроможність організації на ринку, але й рівень корпоративної культури, міра прихильності співробітників до своєї організації, мотивація трудової діяльності, імідж організації та ін.

Важливою складовою професіоналізму є імідж. Саме імідж дозволяє створювати перше враження про людину як про керівника. Імідж у цьому випадку - його фірмовий знак, його зовнішня вивіска. Найчастіше, чим він привабливіше, тим вище професійний авторитет, вище суспільна репутація організації, що він представляє. Вище сказане дозволяє стверджувати, що імідж є складовою частиною управлінської діяльності, а володіння їм - істотна професійна характеристика керівника будь-якого соціального закладу.

З боку представників менеджменту і маркетингу підсилюється інтерес до такого явища, як імідж, про що свідчить різке збільшення в останні роки числа наукових публікацій на теми, пов'язані з іміджем, або тих, що стосуються тих чи інших його сторін чи аспектів. Ці роботи містять цілий ряд цінних науково-практичних ідей, зв'язаних з конкретними аспектами формування і функціонування іміджу.

Досить складно дати точне визначення іміджу. Поняття імідж неоднозначно й трактується по-різному. Це й характер або репутація, і ідея, концепція, а також вид, вигляд і багато чого іншого. Його джерела сходять до часів Древнього Єгипту й утворенню перших держав на території Європи. Тоді імідж сильного правителя багато в чому визначав хід історії. У ХХ ст. "батьками" поняття імідж стали В. Гарденер і С. Леві, визначивши його як сукупність знань, уявлень і передбачень людини про об'єкт із його оточення. Надалі інтерес до іміджу інтенсивно зростає. Фахівці PR, реклами, маркетингу, соціології й психології видавали величезну кількість книг і статей, що концентрувалися на проблемі іміджу. Їхні дослідження охоплювали різні сфери діяльності - від окремої людини до організації.

У перекладі з англійської "імідж" - це образ, зображення. Насправді - це безпосередньо або навмисно створюване візуальне враження про особистість або соціальну структуру. Саме враження, а не оцінка. Імідж найчастіше закінчується такою попередньою операцією нашого пізнання, якою визнане уявлення. Імідж, як правило, "розташовується" у нижчих поверхах нашої психіки - у підсвідомій її сфері, або в шарах повсякденної свідомості, у чому й складається його надзвичайна доступність для сприйняття людьми й чіпкість присутності в їхній свідомості. Якщо про імідж говорити як про конкретну психологічну продукцію, то він виступає як соціальна установка, як ціннісний стереотип, як модний символ. Не виключена можливість його одночасного прояву у всіх названих сферах психіки людини.

Якщо звернутися до "Тлумачного словника" В. Даля, то в ньому поряд з поняттям "образ" дається й поняття "вигляд": "оклад и черты лица, внешность вида и выражение лица, физиономия". Таким чином, у російському тлумаченні поняття образу як вигляду більш змістовне, ніж його закордонна інтерпретація.

У політичній рекламі й шоу-бізнесі імідж часто виступає як образ, наділений характеристиками, які лежать за межами душевної сутності особистості. Не випадково імідж розуміють як "легенду" або як ідол часу.

Проблемою іміджу й технологій його реалізації займається науково-прикладна галузь людинознавства за назвою іміджологія. Головне призначення іміджології -

науково обґрунтувати, як створювати привабливий імідж, як вибирати моделі гідної поведінки, адекватні тим життєвим ситуаціям, у яких ми опиняємося.

Імідж - це цілеспрямований образ кого-небудь. Таке загальноприйняте визначення іміджу ми знаходимо у словниках. Дещо перегукується із ним дефініція дослідника А. Головченка: "Імідж - це цілеспрямований образ якого-небудь явища, обличчя, предмета, який втілює визначені ціннісні характеристики, призначені для емоційно-психологічного впливу на кого-небудь з метою популяризації, реклами, пропаганди тощо". Як бачимо, визначення вченого А. Головченка, котре, хоча і стосується виключно освітніх закладів, цілком прийнятне і для організації. До того ж, як показує практика, саме за допомогою іміджу, або ж "визначених ціннісних характеристик, організації намагаються привернути увагу споживачів, здобути популярність, пропагандувати щось".

Не менш важливим є створення позитивного іміджу керівника соціального закладу, бо це складний і тривалий процес формування міцної і високої репутації, привабливості керівника, створення ситуації успіху на всіх рівнях його роботи.

Професійна діяльність керівника вимагає спеціальної підготовки, певних професійно значущих якостей, професійної компетентності, управлінської культури. Така діяльність збагачує особистість, розширює її можливості, вводить у сферу соціально-економічної та духовної взаємодії з колективом, формує її мотиваційну сферу, змінює ціннісні орієнтації. Управлінська культура як складова професійної діяльності керівника навчального закладу характеризується особливостями усвідомлення поведінки та діяльності людей в організації і є часткою сфери культури праці, культури професійної управлінської діяльності.

Професійний імідж фахівця - це складний сплав ділових й особистісних якостей, ціннісних орієнтацій, емоційних і психічних станів, це важливий суб'єктивний фактор. Він виявляється і в повсякденній взаємодії, співпраці, спілкуванні з колегами.

Керівник повинен мати визначений набір професійно важливих особистісних якостей, оскільки сьогодні фірми вирости настільки, що одноособове керування ними стало практично неможливим. Крім того, у керівників додалося і багато зовнішніх функцій, у тому числі взаємодія з партнерами, профспілкою, державними і політичними діячами. Виконуючи цей обов'язок, сучасний керівник виступає в декількох іпостасях.

По-перше, це керуючий, наділений владою, що керує великим колективом людей.

По-друге, це лідер, здатний вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет, високий професіоналізм, позитивні емоції.

По-третє, це – дипломат, що встановлює контакти з партнерами і владою, що успішно переборює внутрішні і зовнішні конфлікти.

По-четверте, це – вихователь, що володіє високими моральними якостями, здатний створити колектив і направляти його розвиток у потрібне русло.

По-п'яте, це – іноватор, що розуміє роль науки в сучасних умовах, що вміє оцінити і без зволікання впровадити у виробництво той або інший винахід або раціоналізаторську пропозицію.

По-шосте, це – просто людина, що володіє високими знаннями і здібностями, рівнем культури, чесністю, рішучістю характеру й у той же час розважливістю, здатний бути у всіх відносинах зразком для навіколишніх.

Професійна підготовка майбутніх керівників соціальних закладів розпочата в Україні нещодавно. Складність, багатогранність та міждисциплінарний характер

окресленої проблеми передбачає визначення стратегії наукового пошуку щодо визначення теоретико-методологічних основ управління соціальним закладом.

Тому можна зробити висновок, що професійна компетентність керівника закладу соціальної сфери – це системне утворення спеціаліста, що відображає єдність його гуманістичної спрямованості, теоретико-управлінської підготовленості та здатності застосовувати комплекс форм, методів та технологій управління з метою ефективної діяльності закладу.

Висновки.

1. З'ясовано, що про імідж як умову успішності керівника говорять все частіше й серйозніше. Необхідність володіння ним стає все більш очевидною. Досвід керування освітою переконливо доводить, що без створення позитивного іміджу наївно розраховувати на успішне ведення справ і користуватися гідною репутацією в суспільстві.

У статті визначено, що професійний імідж - це уявлення про людину як про спеціаліста чи професіонала.

2. Досліджуючи історію розвитку поняття "імідж керівника", було визначено, що у найбільш частому трактуванні близько до відомого грецького слова "харизма", що у Древній Греції означало обдарованість, авторитетність, мудрість і святість. Пізніше формується поняття іміджу, що споконвічно відносилось до особистості.

3. Створення позитивного іміджу керівника навчального закладу - складний і тривалий процес формування міцної і високої репутації, привабливості керівника навчального закладу, створення ситуації успіху на всіх рівнях його роботи.

Професійна діяльність керівника соціального закладу вимагає спеціальної підготовки, певних професійно значущих якостей, професійної компетентності, управлінської культури. Така діяльність збагачує особистість, розширює її можливості, вводить у сферу соціально-економічної та духовної взаємодії з колективом, формує її мотиваційну сферу, змінює ціннісні орієнтації. Управлінська культура як складова професійної діяльності керівника закладу характеризується особливостями усвідомлення поведінки та діяльності людей в організації і є часткою сфери культури праці, культури професійної управлінської діяльності.

4. Соціальний імідж людини будується на тому, яке службове положення вона займає. Отже, соціальний імідж керівника навчального закладу - це уявлення широкої громадськості про соціальні цілі та роль керівника в соціальному і культурному просторі навчального закладу.

5. Для покращення іміджу керівника запропоновано розвивати лідерські здібності, бо це дуже важливо в управлінні.

Література

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Психология управления. / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская - Х.: Академия, 1998. - 250 с.
2. Берд П. Продай себя. Тактика совершенствования вашего имиджа / П. Берд. - Мн.: Основа, 1997. - 368 с.
3. Бодалев А.А. О качествах личности, нужных для успешного общения // Личность и общение: Избр. труды. / А.А. Бодалев - М., 1983. - С.55-64.
4. Воднік В. Структура соціально-психологічного клімату колективу, шляхи його регуляції та формування // Бюлетень. - № 5. - С.36-70.

5. Давыдов Д.Г. Имидж в контексте психологической теории / Д.Г. Давыдов // Имиджелогия: тенденции и перспективы развития. - 2003. - № 4. - С. 34-39.
6. Джи Б. Имидж фирмы. Планирование, формирование, продвижение /Б. Джи. - СПб.: Речь, 1999. - 275 с.
7. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. / А.Г. Ковалев - М.: Дело, 1988. - 240 с.
8. Михеев В.И. Социально-психологические аспекты управления. / В.И. Михеев - М.: Русь, 1975. - 244 с.
9. Омаров А.М. Руководитель. / А.М. Омаров - М.: Дело, 1975. - 210 с.
10. Перельгина Е.Б. Психология имиджа: учеб. пособие /Е.Б. Перельгина. - М.: Аспект Пресс, 2002. - 223 с.

Транслітерація

1. Bandurka A.M., Bocharova S.P., Zemlyanskaya E.V. Psychology of management. / A.M. Bandurka, S.P. Bocharova, E.V. Zemlyanskaya - X.: Academy, 1998. - 250 p.
2. Byrd P. Sell yourself. Tactics of improving your image / P. Bird. - Minsk: Osnova, 1997. - 368 p.
3. Bodalev A.A. On the qualities of the person, necessary for successful communication // Personality and communication: Fav. works. / A.A. Bodalev - M., 1983. - P.55-64.
4. Vodnik V. The structure of the socially-psychological group to the team, the nobility of the regular regulation and formul / Bulletin. - № 5. - P.36-70.
5. Davydov D.G. Image in the context of psychological theory / D.G. Davydov // Imagelogy: trends and development prospects. - 2003. - № 4. - p. 34-39.
6. Jee B. Image company. Planning, formation, promotion / B. Ji. - SPb.: Speech, 1999. - 275 p.
7. Kovalev A.G. The team and the socio-psychological problems of leadership. / A.G. Kovalev - M.: Delo, 1988. - 240 p.
8. Mikheev V.I. Socio-psychological aspects of management. / IN AND. Mikheev - M.: Rus, 1975. - 244 p.
9. Omarov A.M. Leader. / A.M. Omarov - M.: Delo, 1975. - 210 p.
10. Perelygina E.B. Image psychology: studies. manual / E.B. Perelygin. M.: Aspect Press, 2002. - 223 p.

Tikhonova V.O., Dobrovolska N.A.

CREATIVE APPROACH TO FORMATION OF THE PROFESSIONAL IMAGE OF THE HEAD OF A SOCIAL INSTITUTION

The article attempts to determine what the main qualities should be the head of a social institution for effective management. Emphasis is placed on the study of the formation of the professional image of the head of a social institution. The category of "image", the principles and methods of its research. 1. It was found out that the image as a condition for the success of the head is said more and more seriously. The need for ownership is becoming more and more obvious. The experience of management education convincingly proves that without creating a positive image naive to rely on successful business conduct and enjoy a decent reputation in society.

The article states that the professional image is the perception of a person as a specialist or a professional. Exploring the history of the concept of "image of the head", it was determined that in the most frequent treatment close to the famous Greek word "charisma",

which in ancient Greece meant giftedness, authority, wisdom and holiness. Later, the concept of image, originally related to the personality, is formed. Creating a positive image of the head of the educational institution - a complex and long process of forming a strong and high reputation, the attractiveness of the head of the educational institution, creating a situation of success at all levels of his work. The professional activity of the head of a social institution requires special training, certain professional qualities, professional competence, managerial culture. Such activity enriches the personality, expands its possibilities, introduces into the sphere of socio-economic and spiritual interaction with the team, forms its motivational sphere, changes value orientations. Management culture as a component of the professional activity of the head of the institution is characterized by peculiarities of awareness of the behavior and activities of people in the organization and is a part of the sphere of culture of work, culture of professional management activities. The social image of a person is based on the position it occupies. Consequently, the social image of the head of the educational institution is a representation of the general public about the social goals and role of the head in the social and cultural space of the educational institution. To improve the image of the manager proposed to develop leadership skills, because it is very important in management.

Key words: head of a social institution, image, management, professional image.

Тихонова Вікторія Олегівна – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне забезпечення» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Добровольська Наталія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

Фролова Л.Б.

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

В статті розкрито сучасні підходи до проблеми дезадаптації молодших школярів в умовах сучасного соціуму. Показано, що стан дезадаптації дітей вказаної вікової групи відображає закономірності розвитку особистості. Структура стану дезадаптації включає три блоки: особистісний; соціальний; біологічний. Серед них немає домінуючого, але на кожному віковому етапі виявляється провідний, що впливає на розвиток особистості. Структура стану дезадаптації визначається системною побудовою вищих психічних функцій, що забезпечують адаптаційний ефект. Системний підхід дозволяє виявити домінуючий фактор, що ускладнює процес адаптації на кожній віковій стадії розвитку людини. У розглянутий період вікової кризи розвитку особистості молодшого школяра стан дезадаптації визначається переважними порушеннями на рівні підсистеми ендокринно-гуморальної регуляції. У структурі стану дезадаптації характерні латентні психофізіологічні зміни, пов'язані з нейро- та психофізіологічним перенапруженням. При цьому функціональні порушення, що виникають в зв'язку з нейро- та психофізіологічним перенапруженням, проявляються в виражених порушеннях працездатності, підвищеної стомлюваності та ін.

Ключові слова: молодші школярі, стан дезадаптації, соціальна реадaptaція.

Постановка проблеми. Проблема труднощів молодшого шкільного віку вимагає проведення фундаментальних досліджень другої вікової критичної фази, яка відноситься до віку 6-8 років і збігається з початком навчання в школі. В цьому відношенні кожен вікової критичний період, який є не тільки фазою інтенсивної перебудови діяльності систем організму, перш за все ендокринної та центральної нервової системи, а й періодом, що значно підвищує «вразливість» мозку, знижує захисно-адаптивні механізми. При цьому вікова реактивність виступає як фактор патогенезу і в значній мірі визначає не тільки характер переважних негативних симптомів, а й патопсихологічну картину дезадаптаційних проявів [2; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з численними вітчизняними і закордонними дослідженням (Г. Бреслава, І. Воропаєва, І. Данилова, К. Ізард, Б. Кочубей) психологічні труднощі, тимчасові емоційні розлади і порушення поведінки зустрічаються досить часто у більшості дітей. Ці явища в значній мірі становлять невід'ємну частину процесу розвитку і самі по собі не повинні викликати занепокоєння. Однак, у частини дітей спостерігаються різноманітні емоційні розлади, що спотворюють процес нормального розвитку та вимагають спеціальної форми їх подолання та профілактики.

Одним з найважливіших критеріїв шкільної дезадаптованості є порушення емоційної сфери та відповідні їм форми поведінки, що проявляються в підвищеній збудливості, конфліктності, тривожності, невпевненості тощо. Емоційні порушення є однією з важливих передумов наявності соціально-психологічної дезадаптації в цей віковий період [1; 3].

Мета статті – розкрити сучасні підходи до проблеми адаптації молодших школярів в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Перш ніж класифікувати всі виявлені патологічні фактори, ми за допомогою методики «Дослідження стану психічної дезадаптації з позиції системного підходу» (Л. Ясман) виявили дітей, що мають певні порушення, які вказують вираженість ступеня стану дезадаптації. За результатами дослідження діти були розділені на групи. До категорії адаптованих були віднесені діти, які набрали менше 10 балів за вказаною методикою – 125 осіб. Решта дітей – 129 осіб – були віднесені до категорії дезадаптованих.

Показник стану дезадаптації (Ск) коливався у адаптованих дітей в межах $S_k = 5-6$ балів, у дітей з ЗПР, які навчалися в корекційних класах – $S_k = 25-29$ балів; також виділилася категорія дітей, які навчалися в загальноосвітніх класах, ступінь вираженості стану дезадаптації яких відповідала $S_k = 18-21$ балів. Як свідчить порівняльний аналіз цих даних, достовірні відмінності в характеристиках ступеня вираженості стану дезадаптації спостерігаються у всіх групах ($p < 0,01$). Таким чином, серйозні труднощі виникають не тільки у дітей з інтелектуальною недостатністю, а й у дітей в загальноосвітніх класах.

Як показало дослідження, якщо кількість відмінностей адаптованих хлопчиків і дівчаток не істотні ($p > 0,01$), то кількість дезадаптованих хлопчиків перевищує кількість дезадаптованих дівчаток майже в 2 рази ($p < 0,05$). Ці дані також характерні і для дітей з ЗПР (хлопчиків – 69,3%, дівчаток – 30,7%, $p < 0,05$). Більшою мірою нас цікавили ті новоутворення в молодшому шкільному віці, які перебудовують і зовнішнє, і внутрішнє життя дитини, що допомагають одним пройти кризу молодшого шкільного віку, а іншим – ні. З цією метою ми провели поглиблене дослідження всіх груп дітей з позицій системного підходу за такими чинниками: підсистема сприйняття і переробки інформації; підсистема емоційного реагування; підсистема соціально-психологічних контактів і

особистісного реагування; підсистема ендокринно-гуморальної регуляції; підсистема сім'я, школа, садок, суспільство.

Істотні відмінності ($p < 0,01$) виявлено за параметрами «сім'я, школа, садок, суспільство» між адаптованими і дезадапованими учнями. Якщо даний фактор у адаптованих учнів склав $S_k = 0,4$ бала, то у дезадапованих порушення були сильнішими і дорівнювали $S_k = 3,6$ бала, у дітей з ЗПР - $S_k = 4,1$.

Сім'я оточує дитину з перших днів життя, коли його психіка найбільш пластична і рухлива, і має можливість виховувати дитину від народження до повного становлення характеру. Дефіцит спілкування з батьками, недолік близьких емоційних контактів з ними є безпосередньою причиною затримки психічного розвитку та затримки фізичного розвитку дитини, обумовлює формування негативних особистісних утворень (страхів, невротичних і психопатологічних комплексів, психологічних захистів і комунікативних бар'єрів). Все це не може не впливати самим негативним чином на характер подальшого життєвого шляху людини, на загальний стиль її соціальної адаптації.

Однією з умов успішної адаптації дитини є організація матеріального середовища, пов'язана зі створенням оптимальних умов розвитку дитини.

З'ясувалося, що більшість обстежених дезадапованих дітей всіх груп (дезадаповані та діти з ЗПР) проживають в приватному секторі і гуртожитку. З урахуванням того, що 67,3% адаптованих і 80,1% дезадапованих сімей мають 2 і більше дітей, ситуація видається досить складною. Природно, що ці умови не могли надати сприятливий вплив на шкільну успішність. Багато з батьків, які мали середню і незакінчену середню освіту, не допомагали своїм дітям навіть в приготуванні домашніх завдань, посилаючись на те, що вони самі погано вчилися в школі і не вміють добре пояснювати. Дана тенденція найбільш яскраво простежується у дітей з ЗПР. Так, дослідження показало, що 61,1% ($p < 0,05$) батьків мають неповну середню освіту.

Неповні сім'ї стикаються, в першу чергу, з соціальними проблемами, які обумовлені малозабезпеченістю. Більш складними, що не мають однозначного рішення є соціально-психологічні проблеми, які проявляються у внутрішньоособистісних і міжособистісних відносинах членів сім'ї, перш за все, дітей. Таким чином, в неповній сім'ї існує певна загроза розвитку дитини: брак уваги і часу з боку матері, неправильна організація спілкування, емоційна нестриманість і інше - все це в значній мірі впливає на фізичний і психічний розвиток дитини. Крім того, причини неповних сімей крилися не лише в розлученнях батьків. З'ясувалося, що 2,6% адаптованих дітей – це діти, народжені поза шлюбом, у дезадапованих даний відсоток вищий і становить 6,7%, у дітей з ЗПР ці дані відповідають 12,4%. Ще однією причиною формування неповної сім'ї з'явилася смерть батьків - 3,7%, перебування в пенітенціарних установах – 4,6%. Як показало дослідження, частота прикордонної патології у дітей в розлучених сім'ях значно перевищувала популяційні показники; діти виростали в умовах соціальної депривації.

Слід зазначити, що багато хто з обстежених дітей мали несприятливі сімейно-побутові умови, дефіцит індивідуальної уваги, що створювало передумови до появи в подальшому шкільних проблем. Причому, порівняння окремих соціальних і демографічних характеристик сімей показало, що у дезадапованих і дітей з ЗПР вони мають більше негативних показників ($p < 0,01$), ніж у адаптованих.

Грунтуючись на положенні, що людина – це системна цілісність і, крім того це складна система сама входить в іншу, наприклад, сім'ю, то адекватне реагування з боку дитини на будь-який вплив системи буде залежати як від внутрішніх чинників, так і від певного впливу системи школа, частиною якої вона знову ж таки є. Аналіз отриманих

даних дозволяє зробити висновок про переважання всіх симптомів у дезадаптованих учнів над адаптованими. Дані достовірні на 1-5% рівні. Так, на перше місце виходить симптомокомплекс ворожисть по відношенню до дорослих. Даний симптомокомплекс притаманний 38,4% адаптованих, 80,2% дезадаптованих ($p < 0,05$), 89,3% - з ЗПР. Якщо ступінь вираженості даного симптому у адаптованих неясково виражений і відповідає тільки початковим формам неприйняття дорослих, то у дезадаптованих груп дітей є показники, що вказує на відкрити ворожисть, яка виявляється в асоціальній поведінці. Дитина, адаптаційні механізми якої обмежені або нестійкі в зв'язку з порушеннями онтогенетичного розвитку, важче і довше проходить шлях адаптації і цей шлях може виявитися тим складніше, чим менш об'єктивний у своєму ставленні до учня педагог. У цих випадках негативне ставлення до учня породжує взаємну неприязнь і посилює діапазон деприваційних умов. Неправильні педагогічні оцінки та пов'язані з ними підходи, безсумнівно, лише посилюють психічну депривацію, особливо емоційну і соціальну, і поглиблюють ступінь шкільної дезадаптації.

Наступним за значимістю проявив себе симптомокомплекс – брак соціальної нормативності. Такі діти не впевнені в схваленні дорослих, що виражається в різних формах негативізму, у дітей відсутній намагання сподобатися дорослим, відсутня зацікавленість в хороших відносинах з ним. Як показало дослідження, дезадаптованим дітям властиве уникнення контактів з людьми, самоусунення, діти проявляють захисну установку по відношенню до будь-яких контактів з людьми. Наведені вище дані свідчать про різну вираженість- депресивних станів у дітей (адаптовані - 25,3%, дезадаптовані - 60,4% ($p < 0,01$), з ЗПР - 60,9% ($p > 0,05$). Одночасно з аналізом початкових контактів дитини з педагогом визначався характер взаємовідносин з однолітками, що дозволило виявити виражений дефіцит систематичного спілкування дитини з однокласниками, який визначався прийняттям або неприйняттям учня в школі. 60,5% дезадаптованих, 68,9% дітей з ЗПР відчували дискомфорт в середовищі однолітків через приховане або різного ступеня виражене (аж до ворожого) неприйняття з їх боку. У адаптованих учнів даний комплекс не явно виражений і відповідає 20,1% ($p < 0,05$).

Порівняльний аналіз дітей з ЗПР і дезадаптованих дітей показав, що істотним є переважання у дітей з ЗПР хвороб і органічних порушень, що пов'язано з особливостями даної категорії дітей. Цей симптомокомплекс у адаптованих - 41%, дезадаптованих - 57,4%, а у дітей з ЗПР 83,2% - стоїть на першому місці. Достовірність відмінностей при $p < 0,01$.

Як зазначалося вище, вивчення школярів проводилося з позиції системного підходу. Такий підхід показав, що кількість дезадаптованих дітей в класі виявилася значно вище, ніж це було відзначено педагогами, адже концентрація уваги вчителя на труднощі навчального процесу приводила до того, що в його поле зору потрапляли в основному учні, які є перешкодою для реалізації чисто навчальних завдань або з негативною моделлю сталих взаємин. Діти ж, поведінка яких не впливала деструктивним чином на дисципліну і порядок у класі, не розглядалися як такі, що потребують будь-якої допомоги, хоча, як показало дослідження, самі вони відчували значні труднощі в школі. Таким чином, в школі акцент робився на зовнішні чинники прояву стану дезадаптації, причому школа як мікромодель соціуму, є тим середовищем, в якій стан дезадаптації проявляє себе найбільш яскраво.

Порушеннями на рівні емоційного реагування пояснюються висока ступінь конфліктності, агресивності, неадекватних поведінкових реакцій у дезадаптованих школярів.

Тривожність, як відомо, є суб'єктивним показником неблагополуччя особистості. Зазвичай вона підвищена у людей, які страждають важкими нервово-психічними і соматичними захворюваннями. Крім того, тривожність буває підвищена у здорових людей, що переживають наслідки психотравми. Як видно з отриманих даних, стан дітей зі шкільною дезадаптацією, їх емоційно-вольова регуляція не тільки характеризується нестійкістю, але і має характеристики невгамовної активності і необхідності в особливих переживаннях.

Наступним за значимістю в структурі тривожності позначився фактор «Страх невідповідності очікуванням оточуючих», в цьому випадку тривога пов'язана з демонстрацією своїх знань і можливостей, а також очікуванням негативної оцінки з боку вчителя і однокласників. Цей фактор виходить на перше місце у адаптованих учнів і на третє місце у дезадаптованих (62,4% - адаптованих, 68,7% дезадаптованих, 65,3% - у дітей з ЗПР ($p > 0,05$)).

Неможливість зайняти задовільний стан в класі, домогтися уваги з боку дорослих, вчителів, вихователів, а також нездатність досягти успіху в навчанні або громадській роботі, є причинами неадекватної поведінки у дітей. Також характерною особливістю структури тривожності дезадаптованих дітей є підвищення шкальних оцінок за фактором «низька фізіологічна опірність стресу». Цей вид тривожності пов'язаний з особливостями психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуації стрессогенного характеру і підвищують ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища, а отже, ймовірність розвитку дезадаптивних станів. Даний фактор в досліджуваній вибірці стоїть на першому місці у дітей з ЗПР і на другому місці у дезадаптованих дітей. Підвищення оцінок за цим фактором не простежується в структурі тривожності у адаптованих дітей ($p < 0,01$).

В ході дослідження з'ясувалося, що як адаптованим учням (56%), так і дезадаптованим (61%) і дітям з ЗПР (70%) властивий страх ситуації перевірки знань. Так вчителя, з метою підвищення шкільної успішності чинять тиск на дітей, внаслідок чого за шкільну успішність дитина платить зависоку ціну. Внаслідок невдач або страху перед невдалою відповіддю діти заздалегідь визнають себе переможеними, відмовляються відповідати, що гальмує їх розвиток і веде до певного рівня напруженості. У дітей з ЗПР всі фактори тривожності підвищені в порівнянні з адаптованими і дезадаптованими учнями, проте найбільш значущі відмінності виявлені за фактором «Низький рівень фізіологічної опірності стресу» ($p < 0,01$). Цей вид тривожності пов'язаний з особливостями психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуації стрессогенного характеру.

Аналіз шкальних оцінок факторів тривожності групи адаптованих учнів дозволяє зробити висновок про те, що їм властиве підвищення рівня тривожності за 2 факторам. Слід зазначити, що тривога в даному випадку найбільше пов'язана з демонстрацією своїх знань і можливостей. У цій групі дітей проявляється тривога перевірки знань, досягнень, можливостей, зокрема в ситуації відповідей у дошки. Профіль структури тривожності дезадаптованих учнів демонструє підвищення норми по 4 факторам. Це означає, що найбільш болісно діти переносять очікування негативної оцінки з боку вчителів і однокласників. Ймовірно, негативна оцінка навчальних успіхів в цьому віці ще не відділяється дитиною від оцінки особистості, можливо, це можна пов'язати з переважанням серед вчителів авторитарного стилю керівництва класом. При такому стилі керівництва особистість учня оцінюється в зв'язку з його успішністю, що призводить до зниження самооцінки у дітей. Для дезадаптованих учнів властива тривога на тлі низької фізіологічної опірності стресу, діти час від часу відчувають сонливість,

дратівливість, головні болі, болі в шлунку. У дезадаптованих учнів показники не всіх шкал перевищили межі норми, але в цілому дезадаптовані діти відчують себе більш дискомфортно і напружено в школі, ніж адаптовані. Стан тривожності у групи дезадаптованих дітей з ЗПР генералізований і захоплює майже всі сфери міжособистісної взаємодії в школі. Про це свідчать підвищення оцінки по всіх шкалах опитувальника тривожності.

Серед причин емоційної напруги в школі слід виділити: негативні індивідуальні особливості вчителя, відсутність емоційного ставлення з однолітками і вчителем, недолік інтересу до навчання, інформаційні перевантаження, недолік часу, підвищені вимоги з боку вчителя і батьків, тиск з метою підвищення шкільної успішності, відсутність чітких вимог з боку вчителів, відсутність постійних вчителів, несподівані і незвичайні ситуації, величезну кількість правил і норм, з якими дитині не приходилося мати справу раніше, підвищений рівень навчальної мотивації.

Висновки. З початком навчання в школі збільшується коло спілкування дитини, розвивається її сензитивність, соціально перцептивні здібності, здатність переживати за іншого. Наявність даних здібностей є однією з основоположних складових адаптації людини в колективі, виявляється дуже важливим для успішної соціалізації особистості. Успішна соціалізація дозволяє молодшому школяреві успішно підійти до наступної стадії розвитку. Тому рання діагностика підсистеми особистісного реагування і соціальних контактів надає можливість для пошуку причин дезадаптації дитини і своєчасної корекції дезадаптивного стану. Порушення в даній підсистемі склали у адаптованих $S_k = 0,2$ бала, дезадаптованих учнів $S_k = 1,3$ бала, у дітей з ЗПР $S_k = 1,7$ бала. Значимість відмінностей достовірна при $p < 0,05$.

Дезадаптованим дітям властиві нерозвиненість рефлексії, відсутність самоприняття, знижене почуття власної гідності, відсутність інтересу до соціальних проблем, низька успішність. Порушення в даній підсистемі не є пріоритетними для першокласників.

Таким чином, проведене дослідження показало, що у адаптованих дітей спочатку були закладені фактори, що дозволяють більш успішно адаптуватися до школи. До них відносяться: родина, здоров'я, і інтелектуальний фактор. Наявність негативних симптомів практично у всіх підсистемах у дезадаптованих дітей визначає ті труднощі, які не дозволили даній категорії дітей успішно адаптуватися до школи.

Література

1. Гуржий О.В. Дослідження адаптаційних розладів дітей з порушеннями в емоційній сфері // Актуальні проблеми психол. : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2011. Т. 7, Вип. 25. С. 61-70.
2. Кравченко К.В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях // Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм», 23-24 січн. 2015 р. / За заг. ред. проф. Н.Є. Завацької. Северодонецьк: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. С. 88 – 90.
3. Петрунко О.В. Проблеми соціалізації і соціальної адаптації молоді в умовах медіа впливу // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. Т. X, вип. 6. Ч. 2. – К.; Ніжин, 2008. С. 152 – 156.

4. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: програма роботи з дітьми від 5 до 18 років. – К.: Шкільний світ, 2008. 128 с.

Транслітерація

1. Hurzhyi O.V. Doslidzhennia adaptatsiinykh rozladiv ditei z porushenniamy v emotsiinii sferi // Aktualni problemy psykhol. : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka. K.: In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2011. T. 7, Vyp. 25. S. 61-70.

2. Kravchenko K.V. Doslidzhennia stavlennia batkiv do dytyny u suchasnykh ukrainskykh simiakh // Materialy III mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Aktualni pytannia sotsialnoi ta praktychnoi psykholohii u koordynatakh suchasnykh paradyhm», 23-24 sichn. 2015 r. / Za zah. red. prof. N.Ie. Zavatskoi. Sievierodonetsk: Vyd-vo Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia, 2015. S. 88 – 90.

3. Petrunko O.V. Problemy sotsializatsii i sotsialnoi adaptatsii molodi v umovakh media vplyvu // Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka, M.V. Papuchi. T. Kh, vyp. 6. Ch. 2. – К.: Nizhyn, 2008. S. 152 – 156.

4. Pomytkin E. Psykholohichne zabezpechennia dukhovnoho rozvytku dytyny: prohrama roboty z ditmy vid 5 do 18 rokov. – К.: Shkilnyi svit, 2008. 128 s.

Frolova L. B.

TO THE PROBLEM OF SOCIAL DEZADAPTATION OF MORE SCHOOLS IN THE CONDITIONS OF THE MODERN SOCIAL

The article reveals modern approaches to the problem of dezadaptation of younger schoolchildren in the conditions of modern society. It is shown that the state of maladjustment of children of this age group reflects the patterns of personal development. The structure of the state of dezadaptation includes three blocks: personal; social; biological. There is no dominant among them, but at every age stage the leader appears, influencing the development of the personality. The structure of the state of maladaptation is determined by the systemic structure of higher mental functions that provide the adaptation effect. The system approach allows us to identify the dominant factor that impedes the process of adaptation at each age stage of human development. In the considered age crisis of the development of the personality of the younger schoolchild, the state of dezadaptation is determined by preferential disorders at the level of the endocrine-humoral regulation subsystem. The structure of the state of dezadaptation is characterized by latent psycho-physiological changes associated with neuro- and psycho-physiological overstrain. At the same time, functional impairments arising in connection with neuro- and psycho-physiological overstrain are manifested in marked impairment of performance, fatigue, etc.

Key words: *younger schoolchildren, state of dezadaptation, social readaptation.*

Фролова Лілія Борисівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ З ЕМОЦІЙНОЮ СТІЙКІСТЮ У НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті аналізується взаємозв'язок адиктивної поведінки з емоційною стійкістю у неповнолітніх. У сучасному суспільстві існують умови, що сприяють поширенню адиктивної поведінки. Можливість легкого і негайного отримання задоволення, яке стає стилем життя, збіднює емоції, мотивацію до навчання, прагнення до цікавої роботи і змістовного дозвілля, що шкодять власному здоров'ю та здоров'ю оточуючих. Все це можна замінити розважальним телепередачами, комп'ютерними іграми, наркотиками і алкоголем. Ці способи легкодоступні і широко рекламуються і не вимагають високоінтелектуальних навантажень.

Рівень життя населення падає, злочинність зростає, людське життя знецінюється, немає впевненості в завтрашньому дні. Зникли багато форм державного захисту, збільшилася кількість неблагополучних сімей, в яких ростуть хворі і знервовані діти. Поширення цієї хвороби сьогодні набуло характеру соціального вибуху, катастрофи. Вибір адиктивної стратегії поведінки обумовлений труднощами в адаптації до проблемних життєвих ситуацій: складні соціально-економічні умови, численні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в родині, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного та фізичного комфорту не завжди можливо реалізувати. Для нашого часу характерно і те, що відбувається дуже стрімке наростання змін у всіх сферах суспільного життя.

Адиктивну особистість відрізняють риси незрілості: чи не вираженість інтелектуальних і духовних інтересів, твердих моральних норм, емоційна нестійкість, безвідповідальність, почуття стадності. Відзначається прагнення адикта йти від прийняття рішення, говорити неправду, і зокрема звинувачувати інших, знаючи, що вони не винні. Для нього так само характерні залежність і тривожність, схильність до коливань настрою, стереотипність, повторюваність поведінки.

Ключові слова: адиктивна поведінка, види адикції, залежна поведінка, емоційна стійкість і її формування у неповнолітніх.

Постановка проблеми. Проблема емоційної стійкості займає важливе місце в сучасній психології, тому що безпосередньо взаємозв'язана з адиктивною поведінкою. Різкі політичні та економічні переми, що відбуваються в нашій країні, сприяють підвищенню рівня психоемоційної напруги у населення. Такі стани надмірного та тривалого психологічного стресу виникають у людини, коли його нервова система отримує емоційні навантаження. Широко розповсюдженими серед населення стали такі несприятливі для здоров'я психічні стани, як тривога, невдоволення життям, невпевненість у майбутньому дні, страх за майбутнє дітей, зоряність, агресивність, депресія та ін.

Не всі вміють регулювати свої емоції, проявляти витримку, піддаються різним видам нервових та психологічних захворювань (наприклад, депресія). Стреси, особливо якщо вони стійкі і тривалі, надають негативний вплив не тільки на психологічний стан, але і на фізіологічне здоров'я людини.

Емоційна стійкість, як здатність людини зберігати в різних умовах соціальної нестабільності особистісні позиції, володіти певними механізмами захисту по

відношенню до дії, зменшує негативний вплив сильних емоційних явищ, попереджає крайній стрес, сприяє проявленню готовності до дії у напруженій ситуації. Тому емоційна стійкість - одна з найважливіших психологічних факторів надійності, ефективності та успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час в психологічній літературі існує кілька визначень адиктивної поведінки. З точки зору Міллера, адиктивна поведінка - зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан, включаючи алкоголь і куріння тютюну, до того як від них сформувалася залежність. На думку інших авторів (А. Е. Лічко, Ц.П. Короленко), адиктивна поведінка (addiction - схильність) одна з форм деструктивної поведінки, яка виражається в прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або активностях (видах діяльності), що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій [5; с. 8].

З точки зору дослідників-психологів, адиктивна поведінка характеризується емоційними змінами: встановленням емоційних відносин, емоційних зв'язків не з іншими людьми, а з неживим предметом або активністю.

Практичний досвід показує, що при формуванні адиктивної поведінки відбувається заміна міжособистісних емоційних відносин проєкцією емоцій на предметні сурогати. На думку авторитетних авторів (А. Айвазової, С.Н. Зайцева, А.Ю. Єгорова, В.Д. Менделевич і ін.), особи з адиктивною поведінкою намагаються реалізувати своє прагнення до інтимності штучним чином. На свідомому рівні вони використовують для самозахисту механізм, який називають «мисленням за бажанням». Суть механізму самозахисту полягає в тому, що людина, всупереч логіці причинно-наслідкових зв'язків, вважає реальним, допускає до себе, до області своїх переживань лише те, що відповідає його бажанням. Як наслідок, зміст мислення при цьому в свою чергу підпорядкований емоціям, які у адикта штучно збіднені [5; с. 27].

З точки зору Москаленко В.Д., адиктивна поведінка - це повторювана звичка, яка підвищує ризик захворювання і пов'язана з особистими або соціальними проблемами [13; с. 27]. На думку О.Ю. Єгорова і С.А. Ігумнова, адикція являє собою набір вчинків, типів поведінки, які включають споживання хімічних речовин які можуть викликати нейрохімічні зміни, подібні до тих які виникають в результаті споживання екзогенних речовин [7; с. 36].

Як підкреслює Бухановський, в даний час існують два варіанти виникнення адиктивної поведінки: оперантне навчання і реактивний імпрітінг. Суть оперантного навчання полягає в поступових, повторних підключеннях. Патогенна ситуація, впливаючи через систему слабких, але регулярних або часткових впливів, поступово формує стійке порушення процесів схильної до того вищої нервової діяльності. У той час як реактивний імпрітінг, викликається надмірним по інтенсивності стресовим впливом, впливаючи у вигляді гострої реакції фіксації незвичайного переживання.

А.В. Худяков виділяє чотири критерії адиктивної поведінки: соціальний, психологічний, фізіологічний і клінічний.

Пошуки причин формування адиктивної поведінки залучили і інших дослідників. Так, Г.В. Старшенбуам виділяє п'ять етапів формування адикції. На 1-му етапі людина відчуває небувалий емоційний підйом, пов'язаний з ризикованою, азартною поведінкою або хімічним впливом. На 2-му етапі людина вдається до предмету адикції в ситуаціях фрустрації, при цьому міжособистісні відносини поступово відходять на другий план, наростає душевний дискомфорт, що провокує адиктивна поведінка. На 3-му етапі адиктивна поведінка стає стереотипною відповіддю на вимоги реальності. Адиктивні

потреби домінують в мотиваційній сфері особистості; людина не реагує ні на критику його поведінки, ні на проблеми близьких людей. На 4-му етапі адикт повністю відчужується від суспільства і своєї колишньої особистості, оточуючі сприймають його як «кінцеву» людину, він втрачає навіть здатність маніпулювати людьми. 5-й етап є катастрофою: руйнується не тільки психіка, а й організм; відбувається виснаження всіх життєвих ресурсів [5; с. 84].

В останні десятиліття особливо гостро постала проблема, адиктивної поведінки серед молоді, пов'язаної з вживанням різноманітних психоактивних речовин, що доходить до стадії психічної та фізичної залежності від них. Відсутність спеціальних знань і навичок здорового способу життя, а також своєчасних соціально адаптивних стратегій поведінки в дорослій частини населення - батьків, педагогів - не дозволяє їм надавати результативну виховну дію, психологічну та соціальну підтримку. Стрімке зростання кількості дітей і підлітків з адиктивною поведінкою, і висока соціальна значущість проблеми, характеризує вивчення даного питання, як одного з центральних у сучасній психолого-педагогічній літературі. Крім того, проблема адиктивної поведінки мало вивчена теоретично. Ця проблема має давню історію. Багато дослідників в нашій країні і за кордоном займалися проблемою алкоголізму, наркоманії, але до одного знаменника не прийшли, тому що вона складна і багатогранна і, отже, одного рішення бути не може. Питання, пов'язані з адиктивною поведінкою підлітків, зачіпаються у багатьох психологічних дослідженнях. Найвність надзвичайно високої концентрації агресії у цього складного феномена, роблять проблему дослідження адиктивної поведінки однієї з найбільш актуальних проблем сучасного світу, важливою теоретичною і практичною задачею.

Метою статті виступає аналіз взаємозв'язка адиктивної поведінки з емоційною стійкістю у неповнолітніх, обґрунтування поняття адиктивна поведінка, дослідження профілактики адиктивної поведінки у підлітків, які навчаються у школах інтернатного типу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Розглянувши стан молоді в Україні, ми переходимо до суті адиктивної поведінки. Перш ніж звернутися до адиктивної поведінки, визначимося з терміном адикція. Адикція - поведінка, при якій індивід втрачає контроль над споживанням алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин, в результаті чого виникають важкі наслідки (порушення функцій головного мозку і всього організму в цілому, психічних процесів, психологічної та соціальної адаптації та ін.). У типових випадках адикція починається з прилучення до споживання наркотиків, алкоголю або інших психоактивних речовин як пошуку відчуттів, за допомогою яких сподівається позбутися усвідомлюваного стресу, розширити діапазон наявного досвіду під впливом соціальних обставин, не усвідомлюючи наслідків своєї поведінки, тиску однолітків і т.п. Після певної кількості вживань психоактивної речовини формується адикція.

Сучасне суспільство характеризується кризовими явищами в багатьох сферах суспільного життя. Важкі соціально-економічні умови поряд з динамічними змінами сучасного суспільства значною мірою ускладнюють повсякденну реальність. В особливо складному положенні при цьому виявляються підлітки, які і так в силу своїх психологічних особливостей знаходяться в перехідному, кризовому стані.

У ситуації нервового перенапруження підлітки часто схильні уникати сформовану життєву ситуацію. При цьому їх «втеча від реальності» може виражатися в суїцидальній або адиктивній поведінці. Суть адиктивної поведінки полягає в тому, що прагнучи піти

від реальності, підлітки намагаються штучним шляхом змінити свій психічний стан, і це дає їм ілюзію безпеки, відновлення психічної рівноваги [1].

В квітні, 2018 року на базі Сєверодонецької обласної загальноосвітньої школи-інтернат I-III ступенів проводилося дослідження спрямоване на вивчення проінформованості та відношення підлітків до вживання алкогольних напоїв. До складу груп увійшли 34 підлітка, середній вік яких склав 13-16 років. Для цього у класах даної школи провели анкетування за допомогою якого дізналися поінформованість і відношення учнів до вживання алкогольних напоїв.

У 7 класі було опитано 15 респондентів : 13 хлопців , 2 дівчинки (табл. 1).

Таблиця 1

Я вживаю алкогольні напої

1-2 рази на тиждень	1-2 рази на місяць	майже кожного дня	не вживають зовсім
1	5	0	9
6,6%	33,2%	0%	60,2%

У 9 класі було опитано 12 респондентів : 6 хлопців , 6 дівчаток (табл. 2).

Таблиця 2

Я вживаю алкогольні напої

1-2 рази на тиждень	1-2 рази на місяць	майже кожного дня	не вживають зовсім
0	2	0	9
0%	17%	0%	75%

У 10 класі було опитано 7 респондентів : 4 хлопців , 3 дівчини (табл. 3)

Таблиця 3

Я вживаю алкогольні напої

1-2 рази на тиждень	1-2 рази на місяць	майже кожного дня	не вживають зовсім
2	3	0	2
29%	42%	0%	29%

Узагальнюючі дані після проведення дослідження серед учнів 7, 9, 10 класів щодо вивчення поінформованості та відношення старшокласників до вживання алкогольних напоїв (табл. 4):

Таблиця 4

Я вживаю алкогольні напої

1-2 рази на тиждень	1-2 рази на місяць	майже кожного дня	не вживають зовсім
3	11	0	20

Підведемо підсумок, профілактика адиктивної поведінки особливо важлива у підлітковому віці. По-перше це не легкий період кризового розвитку, що відбиває не тільки суб'єктивні явища процесу становлення, але й кризові явища суспільства. А по-

друге саме у підлітковому віці починають формуватися дуже важливі якості особистості, звернення до яких, могли б стати однією із найважливіших складових профілактики адикції. Це такі якості як прагнення до розвитку і самосвідомості інтерес до своєї особистості та її потенціалів, здатність до самоспостереження.

Висновки. Адиктивна стратегія взаємодії здобуває все більші масштаби. Сформована в українському суспільстві традиція боротьби з наслідками не вирішує проблеми належним чином. Боротьба з наслідками вимагає величезних витрат: фінансових, моральних, фізичних. Саме по собі рятування від алкогольної, тютюнової, або наркотичної залежності ще не означає повне зцілення. Нажаль не до оцінюється руйнівний характер загальних для усіх видів адекватної поведінки механізмів, в основі яких лежить прагнення відходу від реальності. Ці механізми не зникають із зняттям залежності. Позбувшись від однієї залежності, людина може виявитись у ваді до іншої тому, що незмінними залишаються способи взаємодії із середовищем. Молоде покоління запозичує ці зразки, а особливо підлітки. Дане дослідження дає нам змогу правильно побудувати профілактичну роботу орієнтуючись на обізнаність та відношення підлітків, до алкогольних напоїв та тютюнових виробів.

Тому у роботі практичного психолога виділяємо наступні напрямки профілактичної роботи: формування у підлітків чітких установ на неприйняття наркотиків, виявлення підлітків групи ризику та надання їм психологічної допомоги, навчання батьків та створення в родині атмосфери, що виключає вживання наркотиків, тютюнових виробів, алкогольних напоїв способом заповнення дозвілля, способом надання допомоги дітям в організації свого життя без спиртних напоїв та тютюнових виробів; формування в учнів стратегічної мотивації, формування рис соціально-успішної особистості, що удосконалює, посилює захисні механізми; забезпечення просоціальної активності підлітків, суспільно-корисної діяльності необхідної для їхнього повноцінного розвитку і попередження девіантної поведінки; поширення інформації про причини, форми і наслідки зловживання, формування в підлітків навичок аналізу та критичності; змінна ціннісного відношення підлітків до алкогольних, тютюнових та наркотичних речовин, формування особистої відповідальності за своє поводження, що обумовлює зниження попиту на психоактивні речовини у підлітків; надання рекомендацій класним керівникам по роботі з питань профілактики вживання тютюнових виробів та алкогольних напоїв серед підлітків.

Література

- 1.Абрамова С.М. Вікова психологія / С.М. Абрамова. - М., Вища школа, 2001. – 319с.
- 2.Александров А.А. Типологія делінквентної поведінки при психопатіях та акцентуації характеру. Порушення поведінки у дітей та підлітків / А. А. Александров. – М.: Вища школа, 1981. – 219с.
- 3.Арзуманян С.Д. Мікросередовище і відхилення соціальної поведінки дітей та підлітків / С.Д. Арзуманян. – Єреван: Вид. дім «БАХРАХ-М», 1980. – 325с.
- 4.Аскевіч-Леєрпе Ф. Психологія: короткий курс / Ф. Аскевіч-Леєрпе, К. Барух, А. Картрон; пер. з франц. М.Л. Какрачун. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 155с.
- 5.Беличева С.А. Основи превентивної психології / С. А. Беличева. М.: Ексмо, 1993. – 245с.
- 6.Блонський П.П. Важкі школярі / П.П. Блонський. М.: Вища школа, 1980. – 431 с.
- 7.Гиндікин В.Я. Лексикон малої психіатрії / В.Я. Гиндікін. М.: Видавничий центр

«Академія», 1997. – 518с.

8.Смельянов Ю.М. Теоретичні та методичні засади соціально-психологічного тренінгу / Ю.М. Смельянов, Є.С. Кузьмін, Л.: ЛДУ 1983, - 103с.

9.Казаков В.Г. Психологія: Підручник для індустр.-пед.технікумов / В.Г. Казаков, Л.Л. Кондратьєва. - М.: Виш.шк., 1989. – 383с.

10. Ковальов В.В. Соціально-психіатричний аспект проблеми девіантної поведінки у дітей та підлітків / В.В. Ковальов. - М.: Вища школа, 1981. —185 с.

11. Кондрашенко В.Т. Девіантна поведінка у підлітків / В.Т. Кондрашенко. Мн.: Харвест, 1998. – 362 с.

12. Короленка І.П. Особистість і алкоголь / І.П. Короленка, В.Ю. Зав'ялов. - К.: Наука, 1987. – 595 с.

13. Козирєв Г.І. Внутрішньоособистісні конфлікти//Соціально-гуманітарний знання, 1999.

Транслітерація

1. Abramova S.M. Age psychology / S.M. Abramova - M., Higher school, 2001. - 319

p.

2. Aleksandrov A.A. The typology of delinquent behavior in psychopathy and character accentuation. Violations of behavior in children and adolescents / A.A. Aleksandrov. - Moscow: Higher school, 1981. – 219p.1

3. Arzumanyan S.D. Micro-environment and deviance of social behavior of children and adolescents / S.D. Arzumanyan - Yerevan: View. house "BAKHRAH-M", 1980. – 325p.

4. Askevis-Leerpe F. Psychology: a short course / F. Askevich-Leerpe, K. Baruch, A. Cartron; per. from french M.L. Kakrachun - Moscow: AST: Astrel, 2006. – 155p.

5. Belicheva S.A. Fundamentals of preventive psychology / S. A. Belichev. М.: Exmo, 1993. – 245p.

6. Blonsky P.P. Heavy schoolchildren / P.P. Blonsky М., 1980. –431 p.

7. Gindikina V.Y. Lexicon of Little Psychiatry / V.Y. Hindikin М.: Publishing Center "Academy", 1997. – 518p.

8. Yemelyanov Y.M. Theoretical and methodical principles of social psychological training / Y.M. Yemelyanov, Y.S. Kuzmin, L.: LDU 1983, - 103p.

9. Kazakov V.G. Psychology: The textbook for the industrialist-ped.technikov / V.G. Kazakov, L.L. Kondratiev - Moscow: Vyssh.shk., 1989. – 383p.

10. Kovalev V.V. Socio-psychiatric aspect of the problem of deviant behavior in children and adolescents / V.V. Kovalev - М.: Higher school, 1981. – 185p.

11. Kondrashenko V.T. Deviant behavior in adolescents / V.T. Kondrashenko., 1998. – 362p.

12. Korolenko I.P. Personality and alcohol / I.P. Korolenko, V.Y. Zavialov - К.: Nauka, 1987. – 595p.

13. Kozirev GI Intrapersonal conflicts // Social and humanitarian knowledge, 1999.

Chala T., Zhurba A.M., Boyaryn L.V.

INTERACTION OF ADJECTIVE BEHAVIOR WITH EMOTIONAL STABILITY IN AGE

The article analyzes the interdependence of addictive behavior with emotional resistance in juveniles, as the socially dangerous phenomenon in Ukraine is addictive behavior. In modern society, there are conditions conducive to the spread of addictive behavior. The possibility of easy and immediate reception of pleasure, which becomes a lifestyle, impoverishes

emotions, motivation to study, aspiration for interesting work and meaningful leisure, which is harmful to own health and health of others. All this can be replaced by entertainment TV shows, computer games, drugs and alcohol. These methods are readily available and widely advertised and do not require high-intellectual load.

The standard of living of the population is falling, crime is increasing, human life is devalued, there is no confidence in tomorrow. Many forms of state protection disappeared, the number of dysfunctional families grew, in which sick and nervous children grow. The spread of this disease today has become the nature of a social explosion, catastrophe. The choice of addictive behavior strategy is due to difficulties in adapting to problematic life situations: complex socio-economic conditions, numerous disappointments, the collapse of ideals, conflicts in the family, the loss of relatives, a sharp change in the usual stereotypes. The reality is that the desire for psychological and physical comfort can not always be realized. For our time, there is also a very rapid increase in changes in all spheres of public life.

Addictive personality distinguishes the features of immaturity: whether the severity of intellectual and spiritual interests, firm moral norms, emotional instability, irresponsibility, sense of herding. The desire of the addict to go from making a decision, to speak lies and, in particular, to blame others, knowing that they are not to blame. For him, the same characteristic dependence and anxiety, a tendency to fluctuations in mood, stereotyping, repeatability of behavior.

Key words: *addictive behavior, types of addiction, dependent behavior, emotional stability and its formation in juveniles.*

Чала Тетяна Іванівна – магістрант 2 курсу спеціальності «Соціальне забезпечення» (спеціалізація «Управління соціальним закладом») Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Журба Анатолій Миколайович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету, м. Лисичанськ;

Боярин Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області;

УДК 316.61-053.4-056.26

Черних Л.А.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНOSTІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З СЕНСОРНИМИ ТА МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті розглядається проблема застосування системного підходу до дослідження соціальної адаптованості дітей старшого дошкільного віку з порушенням зору, слуху та мовлення. Виявлено, що всебічно цю проблему можна розв'язати, тільки враховуючи системність у біологічній та соціально-психологічній організації особистості дитини старшого дошкільного віку з особливими потребами. Визначено сутність системного підходу, яка базується на низці принципів, що є актуальними у побудові моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

***Ключові слова:** системний підхід, загальна теорія систем, сутність системного підходу, соціальна адаптованість, дошкільники з особливими потребами.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві у зв'язку з глобалізацією соціального та освітнього простору кожне явище не може розглядатися окремо одне від одного, а тільки у взаємодії, взаємозв'язку. Це зумовлює перегляд методологічних основ утворення багатьох феноменів, одним з яких є соціальна адаптованість, почасти старших дошкільників з особливими потребами. Соціальна адаптованість старших дошкільників з порушенням зору, слуху та мовлення розглядається нами з позицій системного підходу завдяки багатокомпонентності та різнорівневості результату адаптаційного процесу, чинників і умов, які на нього впливають.

Основу системного підходу в дослідженні (Б.Г. Ананьєв, П.К. Анохін, В.О. Ганзен, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, В.А. Семиченко, В.Т. Циба, Г.П. Щедровицький L.F. Bertalanffy, H.J. Morowitz, J.L. Singer) становить визнання активності особистості у взаємодії з навколишнім біологічним та соціальним середовищем [1; 4; 7; 9; 17; 18; 22]. Це положення дозволяє визначити найбільш суттєву психологічну ознаку особистості дошкільного віку – здатність до адаптації. Системний підхід застосований також у дослідженні питань багаторівневості соціальної адаптації, місця її особистісного рівня в розглянутий період вікового розвитку, особистості як системної соціальної якості людини і як системоутворюючої ланки в процесі її адаптації [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Системний підхід вбачається Б.Ф. Ломовим як трактування психічного в тій безлічі зовнішніх і внутрішніх відносин, у яких воно існує як ціле, і конкретизуються такі шляхи реалізації системного підходу в психології. По-перше, потрібен розгляд явища в декількох аспектах: мікро- і макроаналізу, специфіки його як якісної одиниці (системи) і як частини родової макроструктури. По-друге, цей розгляд психічних явищ як багатомірних, для яких абстракція, реалізована послідовним їх розглядом у якомусь одному плані, не повинна закривати всіх інших можливих планів. По-третє, система психічних явищ (а також окремих психічних процесів і станів) повинна розглядатися як багаторівнева та ієрархічна. Взаємини між підсистемами динамічні й залежать від системоутворюючого чинника, який поєднує у функціонування цілого окремі механізми, реалізовані на тому або іншому рівні. Співвідпорядкованість і автономія рівнів – найважливіші умови саморегуляції системи. З різними рівнями можуть бути співвіднесені різні психологічні закони. По-четверте, множинність відносин, у яких існує людина спричиняє множинність і різнопорядковість її властивостей. Побудова піраміди цих властивостей передбачається в кооперації з іншими науками. В-п'ятих, системний підхід пов'язується зі зміною в розумінні принципу детермінізму. І лінійний детермінізм, і ймовірнісний являють собою лише окремі випадки детермінації. Оскільки принцип існування людини є «полісистемним», то не може бути універсальної форми детермінації. Детермінація може розглядатися і як біологічний, і як каузальний зв'язок, і як некаузальні типи зв'язку. Це типи зв'язків, що співвідносяться з поняттями «умова», «чинник» та ін. Нарешті, системний підхід співвідноситься із принципом розвитку, оскільки системи існують тільки в розвитку. У розвитку відбувається й зміна детермінант, і їх взаємодія (специфічна на кожній стадії). При цьому розвиток може включати і лінії прогресу, і лінії регресу [9; 17]. Розвиток, за визначенням Н.Є. Завацької, – це розв'язання протиріч між зовнішнім і внутрішнім, між причинами та умовами, між системами й підсистемами, між рівнями тощо [8].

В.В. Антипов, Б.А. Сосновський зазначають, що реалізація системного підходу спирається на положення про те, що категорія взаємодії становить основу будь-якої психологічної системи (К.К. Платонов), що із самої суті психічних явищ впливає необхідність сполучення декількох планів аналізу, що першим кроком у цьому напрямку повинна бути систематизація і класифікація даних, виявлення їх зв'язків і розробка перехідних концепцій або «концептуальних мостів» (П.К. Анохін), що накопичуються в різних психологічних дисциплінах (Б.Ф. Ломов) [3; 9].

Методологічні основи застосування системного підходу в психології розроблені в працях Б.Г. Ананьєва [2], Б. Ф. Ломова [9], Б. Д. Паригіна [10], М. М. Слюсаревського [14], В. О. Татенка [15], Т. М. Титаренко [16] та ін.

Мета статті – довести доцільність використання системного підходу у формуванні соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Системність, за словами А.В. Петровського, – «пояснювальний принцип наукового пізнання, який вимагає досліджувати явища в їх залежності від внутрішньо пов'язаного цілого, яке вони утворюють, набуваючи завдяки цьому властиві цілому нові якості» [11, с. 366].

Найважливіший постулат принципу системності в психології доводить, що всі психічні процеси організовані в багаторівневу систему, елементи якої здобувають нові властивості, що задаються її цілісністю. Початковими для розробки системного підходу в психології є положення Б.Ф. Ломова, що вимоги соціальної дійсності задовольняються особистісним способом регуляції і організації, який, в свою чергу, визначає мобілізацію психічних способів організації, а останні висувають певні вимоги до способів адаптації нейродинамічних процесів. Здійснюючи специфічно детермінований «рух» в соціальній дійсності, яка ставить перед нею визначені, вимагаючі свого вирішення завдання, особистість в той же час виступає як саморегулятивна, але не відособлена система. Регуляція відносин особистості зі світом і внутрішніх відносин має системний характер, а сама вона виступає «центром» психічної регуляції, організації і мобілізації психічних процесів, станів, а також вчинків, відносин [9].

Основою методології системного підходу є загальна теорія систем. Предметом – порівняльний аналіз інваріантів ізоморфних (або гомоморфних) систем різної природи. Пізнання реальної системи полягає в тому, що властивості абстрактної інваріантної системи адаптуються до реальної системи певної природи. Існує багато різних визначень поняття «система», але узагальненим є таке: система – це сукупність елементів з певними зв'язками між ними, що утворюють певну якісно своєрідну цілісність [5; 17].

І.В. Равич-Щербо, Л.А. Радзиховський, М.В. Розін відзначають, що системи поділяються на відкриті і закриті. Відкриті соціальні системи обмінюються інформацією з соціальним оточенням. Кожна система входить в певне ієрархічне утворення. Аналіз фіксованої проміжної системи в ієрархічній структурі з позиції зовнішньої складнішої системи називається макропідходом, а з позиції її внутрішніх підсистем – мікропідходом [13].

Е.Г. Юдін наголошує, що системи поділяються на гомеостатичні і гетеростатичні. Гомеостатичні системи перебувають у стані динамічної рівноваги з середовищем і не є розвивальними. Негомеостатичні, або гетеростатичні, системи з рухомою точкою динамічної рівноваги є розвивальними. Людина як біосоціальна істота складається з організму людини як гомеостатичної підсистеми і психічної сфери свідомості особистості як гетеростатичної підсистеми. Кожна система існує в просторі і часі, і пізнання її здійснюють спочатку в статичі – аналіз структури, а потім у динаміці – розгортання її дії в часі [19].

У динаміці системи, за твердженням Н.С. Завацької, зокрема соціальні, характеризуються стаціонарними і нестаціонарними процесами. Останні бувають прогресуючими (які розвиваються) і регресуючими (які деградують). Показником перших є зменшення, а показником других – збільшення показника ентропії [8].

З положень системного аналізу простежуються етапи і послідовність дослідження системи: виокремлення її як цілісності; аналіз фіксованої проміжної системи в ієрархічній структурі з позиції більш складної системи (макропідхід) і з позиції її внутрішніх підсистем (мікропідхід); аналіз гомеостатичної і гетеростатичної підсистем; аналіз її структури (статики), а потім дії її в часі (динаміки) тощо.

G.W. Allport вважав, що системний підхід дозволяє трактувати систему поведінки як відкриту (а не замкнуту), інтегровану на «комп'ютероподібну» поведінку із спонтанною активністю особистості. В розробці такого принципу системності (автор називає його «системним еклектизмом») вбачається перспектива подолання конфронтації, перешкоджаючої відтворенню цілісності «картини людини» [20].

Ідеї цілісного підходу до людини простежуються в концепції Л.С. Виготського, яка збереглася у виді «зав'язі» – проекту побудови психології не в термінах явищ свідомості або тілесних реакцій, а в термінах «драми». За одиницю аналізу приймалася цілісна подія життя особистості, її вчинок, що має сенс в системі ролевих відносин. Л.С. Виготський, обдумуючи цей проект, вважав, що динаміка особистості – це драма. На його думку, вже в перших словах дитини розігрується найбільша зі всіх драм – зіткнення природного і суспільно-історичного, драматичний перехід з одного віку в інший, зіткнення різних соціальних ролей особистості тощо. За початковий об'єкт психології, на думку Л.С. Виготського, слід приймати не функцію (або процес), але цілісну особистість, адже мислить не мислення, а людина [6].

Проте, намагаючись окреслити людину в цілому, А. Gehlen (в акті автодеконструкції) віддавав собі звіт в тому, що він одночасно спустошує ціле: «З погляду іdealізму все наше знання, виходячи з самого себе, прагне до системи, до цілого, хай навіть Фіхте або Гегелю не вдалося представити це ціле, – що взагалі в значній мірі неможливе, оскільки будь-який досвід спрямований у відкрите майбутнє» [21, с. 60]. Незважаючи на цю контраверзу, з погляду матеріалізму визнано, що до людини потрібен системний підхід, який вимагає все в людській діяльності, спілкуванні вивчати всебічно, в розвитку, у взаємозв'язках і відносинах реального існування і наукового пізнання.

Н.С. Завацька вважає, що сучасний інтерес до вирішення психологічних проблем, у тому числі і проблеми соціальної адаптованості в аспекті особистості як системи, має своє історичне підґрунтя. Крім того, він цілком обґрунтований з погляду сучасної методології, тому що система створює принципово нову якість, невловиму при об'єктивному висвітленні окремих її компонентів. Принцип системності, сполучений з принципом особистісного підходу і генетичним принципом діяльності, дозволяє відповісти на питання, в процесі чого відбувається урівноваження і цілісність психічної системи. Тенденція до встановлення рівноваги в процесі їх взаємодії – за умови, що вказана активна підсистема не руйнується, і, більш того, підтримуються певні параметри її функціонування – якраз і описується за допомогою поняття адаптованість. В контексті співвідношення двох систем – людини і середовища – соціальну адаптованість слід розглядати як процес розвитку, як діалектичну єдність внутрішнього і зовнішнього [8]. Спробуємо представити цю єдність у вигляді однієї цілісної системи, і тоді системоутворюючою ознакою у функціональній характеристиці цієї системи може бути зазначений процес (або ступінь) урівноваження вхідних в неї систем або гомеостаз.

В нашому дослідженні прийнято до уваги фундаментальні положення системного підходу Л.Берталанфі в контексті дослідження адаптивності як метапараметра індивідуальності, що стосуються стратегії її дослідження: фокусувати увагу на адаптивних процесах, а не продуктивних; вивчати особистість під час стресового впливу, що змушує запускати в дію адаптаційні механізми; нарешті, вивчати адаптаційні процеси в природних умовах. Принцип системності реалізується в питаннях про співвідношення різних детермінант, чинників і умов адаптованості, а також виявленні на цій основі стабілізуючої детермінації, тобто такої комбінації зовнішніх і внутрішніх чинників, що забезпечує стійкість функціонування особистості [5].

Зазначимо, що існує декілька варіацій системного підходу: комплексний, структурний, цілісний. Комплексний тип системного підходу передбачає наявність сукупності складових об'єкта або застосованих методів дослідження. При цьому, за визначенням І.С. Поповича, не беруться до уваги ні взаємозв'язки між складовими, ні повнота їх змісту, ні зв'язки складових з цілим. Структурний тип системного підходу передбачає дослідження складу, тобто підсистем і структур об'єкта. За такого дослідження підсистема і система не співвідносяться як частина і ціле. Декомпозиція систем на підсистеми відбувається по-різному. При цілісному різновиді системного підходу досліджуються зв'язки не лише між частинами об'єкта, але й між частинами та цілим [12].

Сутність системного підходу базується на низці принципів, що є актуальними у побудові моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами:

1) цілісність дозволяє одночасно розглядати систему як єдине ціле, як підсистему для вищих рівнів. Соціальну адаптованість дошкільників з особливими потребами ми розглядаємо як процес рівноваги між соціальною дійсністю старшого дошкільника, особливостями його розвитку, компенсаторними можливостями і в той же час, вона є своєрідною підсистемою соціального життя і регуляції поведінки, узгодженої з соціокультурним середовищем;

2) ієрархічність побудови, тобто наявність множини елементів, зокрема, не менше двох, що розміщені на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня. Будь-яка організація є взаємодією двох підсистем: керування і керованості. Одна підпорядковується іншій. Соціальна адаптованість дошкільника з особливими потребами є сукупністю сформованих знань, інформації про себе й оточуючих, про необхідну поведінку в будь-якій життєвій ситуації, і в той же час вони виступають необхідною умовою конструювання моделі соціальної адаптованості даної категорії дітей;

3) структуризація дозволяє аналізувати елементи системи і їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури. Зазвичай, процес функціонування системи зумовлюється не тільки властивостями її окремих елементів, а й властивостями цілісної структури. Прикладом реалізації принципу структуризації є аналіз таких структурних елементів: адекватна самооцінка, підтримка сім'ї, висока мотивація досягнень, механізми психологічного захисту, певний рівень інтелектуального розвитку, комунікативність, комунікабельність, певні властивості характеру у межах дослідження чинників, які сприяють адаптованості до стресу. Властивості окремих структурних елементів позначаються на складових соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами, а ті, у свою чергу, впливають на механізми соціально-психологічної адаптації. Наприклад, така властивість, як загальна тривожність внаслідок дії стресогенних чинників – порушень сенсорної та мовленнєвої сфери, позначається на

складовій адаптованості до стресу, а також впливає на рівень соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами;

4) множинність дозволяє застосовувати необмежену кількість наукових моделей: психологічних, соціально-психологічних, психофізіологічних, філософських, футурологічних, кібернетичних для опису окремих структурних елементів і системи в цілому. Логіка наукового дослідження побудована таким чином, що ми вважаємо за доцільне подати схему дії стресогенних чинників та наслідків стресу у старших дошкільників з особливими потребами, параметри соціально-психологічної адаптованості до стресу старших дошкільників з особливими потребами, схему складових психологічної готовності до школи, побудувати структурно-функціональну модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами;

5) системність полягає у тому, що об'єкт повинен володіти всіма ознаками системи. Як не парадоксально, але системність є принципом системного підходу, який ми реалізуємо у контексті нашого дослідження. Згідно з цим принципом, дитина старшого дошкільного віку розглядається нами як біологічна істота, якій притаманні органи й системи органів, що мають свої функції й взаємодіють для узгодженої роботи всього організму, а також їй притаманні порушення зору, слуху, мовлення (біологічна підсистема), як соціальна істота, яка повинна адаптуватися у соціокультурному просторі, інтеріоризуючи всі соціальні надбання (соціальна підсистема), а також як психологічна істота, яка має психічні стани, властивості, процеси, особистісну сферу, індивідуально-типологічні властивості особистості, певний рівень спрямованості, прагнень, очікувань (психологічна підсистема).

Застосування системного підходу дозволило нам розглядати об'єкт дослідження – соціальну адаптованість старшого дошкільника з особливими потребами як сукупність взаємопов'язаних складових: змістових психологічних параметрів, чинників, властивостей, що володіють зв'язком з оточенням та зворотним зв'язком. Об'єкт дослідження має вхід – ресурс та умови утворення, і вихід, тобто ціль. Ми розуміємо, що кожен змістовий психологічний параметр, зокрема чинники, які впливають на соціальну адаптованість, необхідно розглядати як елементи системи, що одночасно є системою і елементом більш загальної системи. У дослідженні соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами реалізовано низку дій та заходів, пов'язаних з такими аспектами системного підходу:

1) системно-елементний або системно-комплексний – виокремлено всі структурні елементи досліджуваного явища. Структурні елементи розщеплено на дрібніші структурні елементи, досліджено їх ознаки та властивості;

2) системно-структурний – знайдено внутрішні зв'язки і взаємозв'язки між структурними складовими, елементами, що дозволило отримати уявлення про будову, роботу, функціонування соціальної адаптованості старшого дошкільника з порушеннями зору, слуху, мовлення;

3) системно-функціональний – досліджено функції, як системне утворення соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами;

4) системно-цільовий – науково обґрунтовано цілі системи, їх взаємозв'язок між собою;

5) системно-ресурсний – визначено ресурси (маємо на увазі умови формування соціальної адаптованості старших дошкільників з порушенням зору, слуху, мовлення), вивчено зовнішні та внутрішні чинники, що на них впливають;

6) системно-інтеграційний – визначено сукупність інтеграційних властивостей системи, що забезпечує її цілісність, особливість та неповторність. Соціальну

адаптованість розглянуто як результат соціальної адаптації, високий рівень не просто пристосованості до біосоціального середовища й засвоєння його соціокультурних конструктів, а й активне його перетворення для соціального розвитку особистості;

7) системно-комунікаційний – виявлено зовнішні зв'язки даної системи з іншими, зв'язок соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами з їх адаптованістю до стресу й психологічною готовністю до школи.

Висновки. Системний підхід дозволив нам визначити прогалини в знаннях про соціальну адаптованість старших дошкільників з сенсорними та мовленнєвими порушеннями, виявити їх неповноту, окреслити завдання наукових досліджень, в окремих випадках, шляхом інтерполяції та екстраполяції, передбачити властивості відсутніх частин опису.

Соціально-психологічні засади соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами в умовах сучасного соціуму є системним дослідженням. Загальне завдання системного дослідження – аналіз та синтез системи. У процесі аналізу система виділяється з середовища, визначаються її структура, функції, інтегральні характеристики, властивості, системоутворюючі чинники, взаємозв'язки з середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні описи можуть відображати статичну і динамічну системи, процеси, стани, розвиток. Такі описи – це множина знакових, символічних і образних складових, згрупованих і упорядкованих відповідно до структури об'єктів. Ця упорядкованість знаходить своє відображення у термінах стадійності, періодичності, фазності тощо.

Література

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 2000. – 350 с.
3. Антипов В. В. Психологические механизмы дезадаптации и адаптации к меняющимся социальным условиям / В.В. Антипов, Б.А. Сосновский // Психология человека в условиях социальной нестабильности ; под ред. Б. А. Сосновского. – М. : МПГУ, 1994. – С. 30–47.
4. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 234 с.
5. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем / Л. фон Бергаланфи. – [2-е изд.]. – М. : Мир, 1960. – 328 с.
6. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с. : ил. – (Библиотека всемирной психологии).
7. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – [изд. испр. и доп.]. – Л. : ЛГУ, 1984. – 176 с.
8. Завацька Н.Є. Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук; спеціальність 19.00.05 «соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Н.Є.Завацька. – К., 2010. – 345 с.
9. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
10. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Борис Дмитриевич Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
11. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.

12. Попович І.С. Психологія соціальних очікувань особистості : дисертація д-ра психол. н., спеціальність «19.00.05 соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / І.С.Попович. – Херсон, 2017. – 418 с.

13. Равич-Щербо И. В. Системно-деятельностный подход в психологии личности / И. В. Равич-Щербо, Л. А. Радзиховский, М. В. Розин // Вопросы психологии. – 1988. – № 1. – С. 177–182.

14. Слюсаревський М. М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум, 2005. – В. 10 (13). – С. 3–14.

15. Татенко В. О. Сучасна психологія і теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Вид-во нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.

16. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. / Тетяна Михайлівна Титаренко. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.

17. Циба В. Т. Контури системної соціальної психології / В.Т. Циба // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 27–39.

18. Щедровицкий Г. П. [Проблемы методологии системного исследования](#) / Г.П. Щедровицкий. – М. : [Знание](#), 1964. – 48 с.

19. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методология проблем современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 392 с.

20. Allport G. W. Readings in attitude theory and measurement / G.W. Allport. – N.-Y. : Wiley, 1967. – 462 p.

21. Gehlen A. Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt. 13. Auflage. – Gesamtausgabe, 1986. – Bd. 3. – S. 60–63.

22. Morowitz H. J. The Mind, The Brain, and Complex Adaptive Systems / H.J. Morowitz, J.L. Singer (eds). – Reading, MA : Addison-Wesley Publishing Company, 1995. – 324 p.

Транслітерація

1. Ananев В. Н. Yzbrannnye psykholohyeheskye trudy : v 2 t. / В.Н. Ananев. – М. : Pedahohyka, 1980. – Т. 1. – 232 с.

2. Ananев В. Н. Chelovek kak predmet poznaniya / Borys Herasymovych Ananев. – М. : Nauka, 2000. – 350 с.

3. Antypov V. V. Psykholohyeheskye mekhanyzmy dezadaptatsyy y adaptatsyy k meniaiushchymysia sotsyalnym uslovnyam / V.V. Antypov, B.A. Sosnovskiy // Psykholohyia cheloveka v uslovyiakh sotsyalnoi nestabilnosti ; pod red. B. A. Sosnovskoho. – М. : MPHU, 1994. – S. 30–47.

4. Bratus B. S. Anomaly lychnosti / B.S. Bratus. – М. : Mysl, 1988. – 234 с.

5. Bertalanfy L. fon. Obschaia teoriya system / L. fon Bertalanfy. – [2-e yzd.]. – М. : Myr, 1960. – 328 с.

6. Vyhotskiy L. S. Psykholohyia razvytiya cheloveka / L.S. Vyhotskiy. – М. : Smysl ; Eksmo, 2005. – 1136 с. : yl. – (Byblyoteka vsemyrnoi psykholohyy).

7. Hanzen V. A. Systemnye opysaniya v psykholohyy / V. A. Hanzen. – [y zd. yspr. y dop.]. – L. : LHU, 1984. – 176 с.

8. Zavatska N.Ie. Psykholohichni osnovy sotsyalnoi readaptatsii osobystosti zriholo viku : dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora psykholohichnykh nauk; spetsialnist 19.00.05 «sotsialna psykholohiia; psykholohiia sotsyalnoi roboty» / N.Ie.Zavatska. –

К., 2010. – 345 с.

9. Ломов В. Ф. *Методологические и теоретические проблемы психологии* / В. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

10. Рагын В. Д. *Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории* / Борис Дмитриевич Рагын. – СПб. : УНУП, 1999. – 592 с.

11. Петровский А. В. *Основы теоретической психологии* / А.В. Петровский, М. Н. Ярошевский. – М. : YNFRA-M, 1998. – 528 с.

12. Попович І.С. *Психологія соціальних очікувань особистості : дисертація д-ра психол. н., спеціаліст «19.00.05 соціальна психологія; психологія соціальної роботи»* / І.С.Попович. – Херсон, 2017. – 418 с.

13. Равич-Шчербо Я. В. *Системно-дієльний підхід в психології личности* / Я. В. Равич-Шчербо, Л. А. Радзиковський, М. В. Розин // *Вопросы психологии*. – 1988. – № 1. – С. 177–182.

14. Сliusarevskiy M. M. *Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології* / М. М. Сliusarevskiy // *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Сliusarevskiy та ін.]. – К. : Milenium, 2005. – В. 10 (13). – С. 3–14.

15. Татенко В. О. *Сучасна психологія і теоретико-методологічні проблеми : навч. посіб.* / Vitalii Oleksandrovych Tatenko. – К. : Вyd-vo nats. aviats. un-tu «NAU-druk», 2009. – 288 с.

16. Тятаренко Т. М. *Сучасна психологія особистості : навч. посіб.* / Tetiana Mykhailivna Tytarenko. – 2-е vyd. – К. : Karavela, 2013. – 372 с.

17. Тsyba V. T. *Контури системної соціальної психології* / V.T. Tsyba // *Соціальна психологія*. – 2003. – № 1. – С. 27–39.

18. Shchedrovitskiy H. P. *Проблемы методологии системного исследования* / H.P. Shchedrovitskiy. – М. : Znanye, 1964. – 48 с.

19. Iudyn Э. H. *Системный подход к прынтыпу деятельности. Методология проблем современной науки* / Э. H. Yudyn. – М. : Nauka, 1978. – 392 с.

20. Allport G. W. *Readings in attitude theory and measurement* / G.W. Allport. – N.-Y. : Wiley, 1967. – 462 r.

21. Gehlen A. *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. 13. Auflage. – Gesamtausgabe, 1986. – Bd. 3. – С. 60–63.

22. Morowitz H. J. *The Mind, The Brain, and Complex Adaptive Systems* / H.J. Morowitz, J.L. Singer (eds). – Reading, MA : Addison-Wesley Publishing Company, 1995. – 324 r.

Chernykh L.A.

SYSTEMATIC APPROACH TO THE STUDY OF SOCIAL ADAPTABILITY OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN WITH SENSORY AND SPEECH DISORDERS

The article deals with the problem of applying a systematic approach to the study of social adaptation of children of senior preschool age with visual impairment, hearing and speech. It was revealed that this problem can be solved comprehensively, taking into account the systemic nature of the biological and socio-psychological organization of the personality of the child of the senior preschool age with special needs. The essence of the system approach, which is based on a number of principles that are relevant in constructing a model of social adaptation of older preschool children with special needs, is determined.

Key words: system approach, general theory of systems, essence of system approach, social adaptation, preschoolers with special needs.

Черних Лариса Анатоліївна – кандидат психологічних наук, психолог-консультант, м. Сєвєродонецьк.

УДК 159.364.2

Шрамко І.А.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА МАТЕРІВ-ГОДУВАЛЬНИЦЬ

В статті проаналізовано особливості емоційного стану вагітних жінок та матерів-годувальниць. Розкрито методологію дослідження, що ґрунтується на теоретичних та емпіричних даних, які включають соціальну підтримку і практичну допомогу вагітним жінкам та матерям в умовах грудного вигодовування. Розглянуто методичний комплекс корекції психологічного стану жінок. Зазначено вплив роботи психолога на самопочуття, активність та настрої вагітних та годувальниць.

Ключові слова: психологічне забезпечення, психоемоційний стан, вагітні жінки, матері-годувальниці, методичний підхід, соціальна підтримка.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства проблема соціальної підтримки жінок є однією з важливіших проблем сьогодення. Наявність економічної, політичної та соціальної напруги призводять до все більшого виникнення та розвитку у жінок негативних психологічних станів, що є особливо небезпечним для жінок під час вагітності та після пологів, зокрема в період грудного вигодовування. Для ефективного вирішення виникаючих протиріч жінці необхідно мати достатній рівень необхідних знань, володіти практичними навичками адаптивної поведінки, мати високо розвинений рівень емоційно-вольової сфери. Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях станів тривожності вагітних жінок та жінок-годувальниць, їх невпевненості у собі немає чіткого розуміння ролі грудного вигодовування. Отримання достовірної інформації про психологічні норми грудного вигодовування і соціальну підтримку знижує рівень тривожності і дозволяє вагітним та матерям в найкоротші терміни пристосуватися до дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях Г. Дик-Рида [4], Б.З Драпкина [5], О.А. Денисової [6], П.О. Лукоянова [7], О.В. Шевякова [8] встановлено, що один з найважливіших способів соціальної допомоги вагітній жінці та матері-годувальниці є соціальна підтримка фахівця-психолога, яка включає:

- 1) професійне консультування;
- 2) надання жінці можливості висловитися (жінки, які вперше отримали можливість розповісти про свою проблему, самі в процесі розмови починають бачити проблему інакше);
- 3) надання соціальної підтримки й інформації про позитивні аспекти вагітності та грудного вигодовування;
- 4) сумісне з жінкою переформулювання проблеми;
- 5) укладання контракту (обговорення організаційних аспектів і часток відповідальності жінки і й консультанта);
- 6) формування переліку можливих вирішень проблеми;
- 7) вибір одного оптимального рішення;

8) планування реалізації обраного рішення;

9) завершення консультування з наданням жінці права повторного звернення за необхідності.

Таким чином, найбільшу турботу викликає те, що питаннями психологічного забезпечення вагітності та лактації в Україні стали займатися зовсім недавно, тому в медичній сфері, яка бере консультування жінки-годувальниці на себе, майже відсутні сучасні психологічні знання і досвід. Більш того, в медичній установі жінка часто-густо не отримує соціальної підтримки.

Мета статті – визначити психологічні особливості соціальної підтримки емоційного стану вагітних жінок та матерів-годувальниць..

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Недостатня соціальна підтримка вагітної жінки та матері-годувальниці визначається такими чинниками:

1. Відсутність практики психологічного консультування в медичних установах.

Поза сумнівом, успішний старт лактації й впевненість у своїх силах беруть початок з пологового будинку. Перше прикладення до грудей, момент зустрічі матері і малюка, перші години та дні наодинці одне з одним. Велику роль у житті матері-годувальниці в цей період відіграє зустріч із консультантом-психологом з лактації, який, передусім, є носієм позитивного досвіду грудного вигодовування і володіє певними практичними навичками. Спостереження показали, що достатньо двогодинної консультації в перший день після пологів, щоб забезпечити успішний старт грудного вигодовування. У деяких випадках потрібен контрольний візит консультанта після повернення жінки додому, решта ситуацій припускає спілкування з фахівцем за телефоном [4,с.59].

Часто-густо консультант з грудного вигодовування не є медичним працівником. Ми наполягаємо на тому, що мистецтво годування груддю – немедична проблема, це соціально-психологічний досвід, який передається від матері до доньки, від більш досвідченої матері-годувальниці до іншої. Консультант в обов'язковому порядку навчається на відповідних курсах і має досвід роботи зі складними життєвими ситуаціями;

2. Відсутність у вагітної та годувальниці усіх етапів формування материнської поведінки. Соціальні психологи-перинатологи зазначають, що зріле материнство настає лише з народженням четвертої дитини. Очевидно, що жінка, яка народжує першу дитину, практично не має шансів отримати кваліфіковану соціальну підтримку вчасно.

У зв'язку з цим психологами [5,с.16]. були розроблені такі методичні підходи:

1. Курси для вагітних жінок «Мистецтво годування груддю». У них передбачається інформаційний (живий діалог з консультантом) і практичний (навчання прикладанню на моделях, показ спеціальних анімаційних роликів, навчання правильному зціджуванню у випадках необхідності на моделі молочної залози тощо) компоненти. Робиться акцент на організації вигодовування в пологовому будинку і в перші три місяці життя дитини, ознайомлення матері з можливими емоційними проявами і нормами поведінки дитини. Дослідження показали, що 85% жінок, які пройшли ці курси, не стикалися з труднощами в пологових будинках.

2. Після вивчення дитині двох місяців матері запрошуються до щотижневої Школи годувальниці, яка надає можливість ділитися досвідом і консультуватися з нових питань, що виникають, із фахівцями-психологами з грудного вигодовування. Школа має встановлену програму – окрім основних питань до фахівця наприкінці занять

практикується застосування релаксаційних методів, методів арттерапії та музикотерапії. Матері співають дитячі та колискові пісні, рухаються під музику разом із дітьми.

3. Соціальна робота «гарячої лінії» підтримки грудного вигодовування.

4. Тренінги для батьків, спрямовані на пошук оптимальних шляхів вирішення проблем, що виникають у процесі вагітності та виховання дитини.

5. Видання книг з мистецтва годування груддю, безкоштовні примірники яких змогли отримати 600 матерів м. Дніпро.

Жінки-годувальниці отримують допомогу й соціальну підтримку фахівця протягом усього періоду годування груддю. За нашими даними [7] 87% жінок, які звернулися по допомогу, годують своїх дітей груддю не менше року.

Також одним з напрямів у складанні рекомендацій може стати пошук вправ для саморегуляції, створення соціальної підтримки для формування відчуття упевненості в успіху. Добре знімає тривогу і підвищує стресостійкість фізична активність, за якої надлишок адреналіну і норадреналіну витрачається під час мускульних зусиль і не впливає на роботу внутрішніх органів. Складність взаємодії з маленькими дітьми полягає в тому, що у них можливі абсолютно непередбачувані, парадоксальні, відмінні від дорослих реакції на психологічні втручання.

Із упевненістю можна стверджувати: абсолютно безпечною для дитини є її мати. Адже відомо, що мама і малюк – це до певного моменту одне ціле, у них єдине психоемоційне поле. Материнська інтуїція деколи здатна творити дива. Любляча мама, навіть знаходячись дуже далеко від своєї дитини, може відчутти: з її крихіткою щось трапилось. Все це з області тонких матерій, і подібна спільність починається ще до зачаття. Як у сім'ї готуються до народження дитини? Чи бажана вона? Не менш важливий настрій мами в період вагітності. Що відбувається під час пологів? Як мама доглядає за малюком? Дитинча постійно відчуває ступінь єдності із мамою та реагує на щонайменші її зміни. І нерідко – саме на захворювання, начебто закликаючи: «Скоріше зверніть на мене увагу, виправте помилки!» І як важливо в цей момент зустрітися з кваліфікованим фахівцем!

Материнський голос – це прекрасні й такі необхідні крихітці ліки. Ми прагнемо, щоб мамчин голос став внутрішнім голосом малюка. Мама дає своїй дитині певні позитивні установки, впливаючи на весь організм малюка. Це закріплюється на свідомому рівні і впливає на всі органи крихітки.

Базова програма, корисна будь-кому, у тому числі й здоровій дитині, складається з чотирьох блоків ретельно підібраних висловів, які матері повинні вивчити і кожний вечір говорити своїй сплячій крихітці. Підійти до малюка, переконатися, що він спить. Доторкнутися до його руки або голівки і промовляти (спочатку подумки, потім вголос) фразу за фразою, з усією силою материнського переконання, посылаючи крихітці флюїди любові.

1-й блок. «Вітамін материнської любові».

Я тебе дуже сильно люблю.

Ти – найдорожче і найрідніше, що в мене є.

Ти – моя рідна частинка, рідна кровиночка.

Я без тебе не можу жити.

Я і тато тебе дуже сильно любимо.

2-й блок. «Фізичне здоров'я» (кажучи, уявити свою дитину в ідеалі, здоровою і міцною).

Ти сильний, здоровий, красивий хлопчик (дівчинка).

Ти добре їси і тому швидко ростеш і розвиваєшся.

У тебе міцні і здорові серденько, грудоньки, черевце.

У тебе ніжна, гладка і волога шкіра.

Ти легко і красиво рухаєшся.

Ти здоровий, загартований, рідко і мало хворієш.

3-й блок. «Нервово-психічне здоров'я дитини».

Ти спокійний хлопчик (дівчинка).

У тебе спокійні, міцні нерви.

Ти розумний малюк.

У тебе добре розвиваються голівка і розум.

Ти добре спиш, легко і швидко засинаєш.

У тебе гарний настрій, і ти любиш усміхатися.

Ти бачиш тільки добрі-добрі сни.

У тебе гарно і швидко розвивається мова.

4-й блок. «Емоційний ефект, очищення від хвороб (з народної медицини)».

Я забираю і викидаю твою хворобу.

Я забираю і викидаю (перераховує проблеми вашого малюка).

Я тебе дуже-дуже сильно люблю.

Індивідуальна програма створюється і корегується у процесі консультування фахівцем. Найголовніше – закінчувати потрібно завжди завіряннями в безмежній материнській любові.

Звернути увагу: вся програма – абсолютно позитивна, тут немає ніяких «не», ви просто будите в малюкові бажання бути добрим, щасливим, здоровим і закріплюєте впевненість, що це можливо.

Це одна з найважливіших складових методу «Лікування материнською любов'ю» - це ведення щоденника. Кожного дня матері повинні бачити у своєму малюкові щось нове, якийсь паросточок, раніше не помічений, хай маленьке, але поліпшення його стану. Минулого не існує! Головне, жити за принципом «тут і зараз». Є тільки сьогоднішній день, і гострозорий материнський погляд, напевно, побачить, які зміни відбулися.

Спочатку здається все це якоюсь нісенітницею – матері, можливо, з дитинства не писали щоденників. І дуже часто виходить так, що вже на другій-третій зустрічі з мамою психолог змушений знов і знов підкреслювати важливість цих щоденникових записів (пригадайте, як на першому році життя свого малюка ви із задоволенням фіксували будь-яку значну подію – ось крихітка посміхнулася, навчилася тримати голівку, загулила, стала на ніжки, зробила свої перші кроки. Але й зараз, коли дитя, здавалося б, зовсім вже велике, можна побачити протягом дня стільки важливих моментів, що хочеться їх відзначити, зупинити цю мить).

Більшість матерів, що скористалися цим методом, говорять, що дитина на очах заспокоюється, стає менш дратівливою. Поліпшення фізичного стану настають у кого швидше, у кого пізніше, хтось позбавляється від проблем повністю, хтось – частково. Але всі мами, як одна, говорять про те дивне відчуття возз'єднання з малюком, завдяки якому міняється вся атмосфера в сім'ї, стосунки стають теплішими і більш довірливими [1;2;3].

Широко використовуються [6,с.26] різні техніки релаксації, які дозволяють стабілізувати емоційний стан матері, що годує, зняти внутрішню напругу. Насамперед, це розслаблення під музику, включаючи елементи дихальної терапії, голосотерапію (прозвучування тіла, спів колискових пісень) і пластику під музику. Стресові ситуації провокують напругу у всьому тілі. Розслаблення (релаксація) є станом, протилежним

напрузі. Саме тому навчання нервово-м'язовій релаксації є одним з найбільш ефективних засобів боротьби з напругою. Секрет релаксації полягає у взаємозв'язку між негативними емоціями й напругою м'язів. Негативні стресові емоції (страх, тривога, занепокоєння, паніка, подразнення й ін.) завжди викликають м'язову напругу. Взаємозв'язок стресу й м'язової напруги такий, що якщо навчитися позбутися надлишкової м'язової напруги, інтенсивність стресових емоцій зменшується. Добре розслаблюватися вміють тільки діти й тварини - під час сну. Дорослі люди поступово накопичують у собі напругу й розучуються розслаблюватися. Телевізор, читання, ігри та інші види дозвілля не дають повноцінного розслаблення. Жінка, що годує, більшу частину часу проводить у напрузі - неспокійний нічний сон, що стає поверхневим і неповноцінним, часті годівлі, готовність задовольнити потреби малюка за першою потребою. Навчання методу релаксації проводиться у два етапи. На першому етапі жінки вчать цілеспрямовано розслаблювати всі м'язи свого тіла. Другий етап - навчання диференційованої релаксації. Людина в положенні сидячи розслаблює мускулатуру, що не бере участь у підтримці вертикального положення тіла.

Наше тіло може допомагати нам почувати себе комфортно й упевнено, а може всілякими засобами заважати цьому. Маючи гарне самопочуття й великий запас енергії, ми можемо домогтися високих результатів. Утома, напруга, негативні емоційні переживання «накопичуються» у м'язах, у результаті чого утворюються «м'язові затиснення» - певні групи м'язів, що перебувають у стані хронічної напруги. «М'язові затиски» порушують процеси кровообігу й обміну речовин, що призводить до виникнення психосоматичних захворювань - головних болей, болей у шлунку, порушень серцево-судинної діяльності. Навчившись ефективно розслаблюватися й активізуватися, матері можуть повніше використовувати час, відведений для відпочинку, швидше відновлювати розтрачені сили, краще настроюватися на спілкування з малям, що вкрай важливо в період грудного вигодовування. Важливо, що матері відкривають для себе один з каналів взаємодії із власним тілом. Важливо відзначити, що жоден прийом не приводить відразу ж до максимальної релаксації. Уміння за короткий час поринути в стан розслаблення й спокою, як і будь-яке інше вміння, виникає в результаті певного періоду тренувань.

Використовується дві техніки арттерапії – малюнок матері та сумісний малюнок з дитиною (після 6 місяців). На заняттях задається тема малюнка, жінки вибирають засіб малювання – олівці, гуаш, акварель, пастель. Після завершення проговорюють свої емоції та коментують власний малюнок. Далі малюнок можуть коментувати інші – які в них асоціації, що сподобалося, що не сподобалося. Інструктор робить для себе помітки, вивіщує малюнки на дошку. Кожна жінка може розглядати галерею малюнків на наступному занятті, інструктор – відслідковувати динаміку емоційного стану. У техніці малювання з дитиною використовується малювання за допомогою пальців. Мама допомагає дитині залишати різноманітні сліди на папері, вони формують сумісний малюнок. Техніка підсилює інтуїтивний зв'язок із дитиною, налагоджує відносини в системі «мати-дитина», допомагає жінці розуміти бажання дитини.

Використання перерахованих технік у практиці виявили високу ефективність зняття нервово-психічної напруги у матерів, що годують. Згідно з анкетними даними, 97% обстежених жінок відзначили позитивний настрій на контакт із дитиною після релаксації, бажання взяти маля на руки, прикласти до грудей; 73% після практикували техніки вдома самостійно.

За результатами дослідження, у жінок, які пройшли спеціальну підготовку на базі Центру батьківської культури «Народження» (м. Дніпро), спостерігався стабільний

психоемоційний стан і граничне значення активності і самопочуття, яке є нормальним післяпологовим явищем і пов'язане виключно з фізичним дискомфортом. Подальші дослідження через три місяці виявили граничний показник настрою, що пов'язано з фізіологічними процесами - встановленням лактації і можливою лактаційною кризою. Через шість місяців відзначалися сприятливий емоційний фон матері-годувальниці і тенденції до його подальшої стабілізації. Це дозволяє зробити висновок, що своєчасно надана допомога дає можливість зберегти приблизно однакові показники самопочуття, активності і настрою матерів-годувальниць.

Паралельно проводилося тестування контрольної групи жінок, в якій виявлені низькі показники самопочуття, активності, настрою, що відображають несприятливий психоемоційний фон.

Після проведеного первинного тестування жінкам, які не пройшли спеціальну підготовку, була надана відповідна допомога - консультація фахівця-психолога з лактації, в яку була включена основна інформація щодо психології та фізіології грудного вигодовування, основних правил і норм розвитку і поведінки дитини, особливостей психологічного стану, оцінки поточної ситуації, практичної допомоги, надання рекомендацій щодо застосування корекційних методик: тілесно орієнтованої терапії в догляді за дитиною (в практиці ЦБК «Народження»: методик «Лікування материнською любов'ю» і «Гніздо») і проведення групової дихальної релаксації раз на день. Через тиждень тестування повторювалося.

Після проведення консультації відзначалися тенденції [7,с.92; 8,с.145] до стабілізації психоемоційного стану (середній показник самопочуття змінився з 3,16 до 3,80; активності - з 3,30 до 3,80; настрою - з 3,90 до 4,73), що є значущим на 5% рівні точності психологічних вимірювань за t- критерієм Стьюдента ($p < 0,05$). Жінки були позитивно налаштовані і впевнені в своїх діях. Їм була надана психологічна допомога, проведено тренінг з психологічних особливостей періоду годування грудьми, рекомендована методика «Гніздо», спрямована на формування системи «мати-дитина». Низький показник активності був пов'язаний виключно з післяпологовим періодом.

Висновки. В ході дослідження встановлено:

1. Гармонізація психоемоційного стану матері є важливим етапом психокорекційної дії.
2. Релаксаційні техніки виявили високу ефективність зняття нервово-психічної напруги у вагітних жінок та матерів-годувальниць.
3. Отримання достовірної інформації про норми грудного вигодовування, а також соціальної допомоги знижує рівень тривожності і дозволяє матері в найкоротші терміни пристосуватися до дитини.
4. Опрацювання тривожної ситуації й усвідомлення істинної її причини є важливою частиною корекційного процесу.

В якості перспективи подальших досліджень пропонується дослідити комплексний вплив системи психологічних чинників на психоемоційний стан вагітних жінок та матерів-годувальниць.

Література

1. Грофф С. Области бессознательного: данные исследований / С. Грофф. - М.: Акцент, - 2014.-250 с.
2. Грофф С. Путешествие в поисках себя: измерения сознания и новые перспективы психотерапии и внутреннего исследования / С. Грофф. - М.: Акцент, 2005.- 380 с.

3. Гуревич П.С. Психологія / П.С. Гуревич.– Київ: Юніті-Дана, 2015.-350 с.
4. Дик-Рид Г. Роды без страха / Г. Дик-Рид. – М.:Здоровье, 1996.-230с.
5. Драпкин Б.З. Психотерапия материнской любовью / Б.З. Драпкин. - М.:Полис, 2010.-360с.
6. Денисова Е.А. Искусство кормления грудью / Е.А. Денисова. – Днепр: ДП ИМЦ «Вень У», 2016.- 250с.
7. Лукоянов П.О. Психологічні аспекти взаємодії ціннісних орієнтацій та розвитку особистості / П.О. Лукоянов, І.А. Шрамко // Realita a perspektivy spolocnosti: socialne, psychologické a politicke aspekty.- Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia 28-29 oktobra 2016.-Sladkovicovo, Slovenska republika, 2016.- P.90-93.
8. Шевяков О.В. Особливості психоемоційної сфери матерів-годувальниць / О.В. Шевяков, І. А. Шрамко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Вип.6. Т.1.-Херсон, 2016. С.142-146.

Транслітерація

1. Groff S. Oblasti besoznatel'nogo: dannye issledovaniy / S. Groff. - М.:Akzent, - 2014.-250 s.
2. Groff S. Puteshestviye v poiskah seb'a: izmereniya soznaniya i novyye perspektivy psyhoterapii i vnutren'n'ego issledovaniya / S. Groff. - М.: Akzent, 2005.-380 s.
- 3.Gurevych P.S. Psihologiya / P.S. Gurevych.– Kyiv: Unity-Dana, 2015.-350 s.
- 4.Dyk-Ryd G. Rody bez straha / G. Dyk-Ryd. – М.:Zdorov'ye, 1996.-230s.
- 5.Drapkin B.Z. Psihoterapiya materynskoj l'ubov'ju / B.Z. Drapkin. - М.:Polis, 2010.-360s.
- 6.Denysova Ye.A. Iskusstvo kormleniya grud'ju / Ye.A. Denysova. – Днепр: DP IMZ «Ven' U», 2016.- 250s.
- 7.Lukojanov P.O. Psihologichni aspekty vzajemodii zinnisnyh orijentazij ta rozvytku osobistosti / P.O. Lukojanov, I.A. Shramko // Realita a perspektivy spolocnosti: socialne, psychologické a politicke aspekty.- Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia 28-29 oktobra 2016.-Sladkovicovo, Slovenska republika, 2016.- P.90-93.
- 8.Sheviakov O.V. Osoblyvosti psyhoemozynyoi sfery materiv-goduval'niz' / O.V. Shevjakov, I. A. Shramko // Naukoviy vysnik Khersons'kogo dergavnogo univepsytetu. Serija Psihologichni nauki. Vyp.6. T.1.-Kherson, 2016. S.142-146.

Shramko I.A.

SOCIAL SUPPORT FOR PREGNANCY WOMEN AND CATS OF MATERNITY

The article analyzes the features of the emotional state of pregnant women and nursing mothers. The research methodology, which is based on theoretical and empirical data, including social support and practical help for pregnant women and mothers in the context of breastfeeding, is disclosed. The methodical complex of correction of the psychological state of women is considered. The influence of psychologist's work on the state of health, activity and mood of pregnant women and nursing boys is noted.

During the research it was established:

1. The hypothesis that there are significant differences in the level of reflection regarding their own lives in pregnant and non-pregnant women is confirmed. As the results of the study showed, significant differences in the level of retrospective and promising reflection in pregnant and non-pregnant women were not obtained, while there are statistically significant and significant differences in the levels of general and situational reflection. Namely, in

pregnant women, these rates are significantly higher than those of non-pregnant women, indicating a significant change in the woman's life during pregnancy.

2. We believe that, while in a state of pregnancy, a woman, constantly ensures direct self-control of their behavior and activities. Constantly listening to his child, a woman, in the fullest sense, lives the basic principle of many therapeutic directions "here and now."

3. The birth of a child was found to be the dominant value in pregnant women. Hedonic values were not represented at all by any pregnant woman. While the dominant values of non-pregnant women were spiritual, material and hedonistic values.

Key words: *psychological support, psycho-emotional state, pregnant women, vfnthb-nurses, methodical approach, social support.*

Шрамко Ігор Анатолійович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 316.624–053.6

Яремчук В. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

В статті піднімається проблема аутоагресивної поведінки молоді. Автором наголошено, що соціальні та соціально-психологічні чинники здатні спричиняти прояви аутоагресивної поведінки. Опираючись на дослідження вчених, авторка вважає, що для виникнення аутоагресії необхідна система, що включає як мінімум три компоненти: фрустровану людину з сформованим внутрішнім конфліктом, що пригнічує свою агресію, і одночасно, заперечує свої соціалізовані інтроєкти; психотравматичну ситуацію, в якій реалізуються захисні патерни поведінки, обумовлені вищезазначеним внутрішньоособистісним конфліктом; зворотній негативний зв'язок - нездійснені очікування по відношенню до об'єкта, агресивність суб'єкта, потреба дозволу внутрішньоособистісного конфлікту. Наголошено, що соціально-психологічними передумовами аутоагресивної поведінки молоді є: стан дезадаптації, обумовлений деформацією смисложиттєвих орієнтацій, міжособистісної взаємодії, індивідуально-типологічні особливості юнаків, належність до групи соціального ризику. Авторка стверджує, що ефективним засобом профілактики проявів аутоагресивної поведінки можуть бути різноманітні види соціально-психологічних тренінгів, психотерапевтичні практики, індивідуальна консультативна робота. Головним завданням психолога в роботі має стати включеність таких молодих людей у особистісно-цінні для них види діяльності, підтримання соціальних потреб у визнанні і безпеці, реальність комунікативних контактів, зміна алгоритму поведінки із узалежненої на асертивному.

Ключові слова: *аутоагресія, аутоагресивна поведінка, молодь, патерни аутоагресивної поведінки.*

Постановка проблеми. Підвищений рівень соціальної напруги, інтенсивність ритму життя, посилення впливу інформаційного простору, спричиняють загострений інтерес до проблеми аутоагресивної поведінки молоді, яка вимагає комплексного, системного вивчення як медико-соціальної проблеми. Особливої гостроти вказана проблема набуває в молодому віці. Обумовлено це специфікою вікового періоду

(більший рівень свободи, прагнення до занять екстремальними видами спорту, домінування віртуальної комунікації над реальним спілкуванням, імпульсивність особистісних переживань, криза безробіття, посилення трудової міграції, завищений рівень домагань та ін.). Матеріали ВООЗ, дані статистики та літератури свідчать про значне зростання рівня аутоагресивної поведінки в останні десятиліття в усіх розвинених країнах світу, включаючи Україну. Одним з найбільш небезпечних аспектів проблеми зростання аутоагресивної поведінки серед населення різних країн світу є виражена тенденція до зростання суїцидальних спроб та інших несмертельних, еквівалентних форм саморуйнівної активності. Постійне і суттєве зростання кількості самогубств та суїцидальних спроб стало основою для формування в різних країнах світу національних програм з превенції аутоагресивної поведінки як загалом в популяції, так і серед максимально вразливих контингентів населення, зокрема, дітей та підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи теоретичні нароби вчених умовно можна виокремити наступні напрямки досліджень проблеми аутоагресії: клініко-психологічний (А. Г. Абрумова, О. Є. Калашнікова, С. В. Жабокрицький, О. В.Вроно, Л. Я. Жезлова та ін.); біологізаторський (З.Фрейд, К.Лоренц, А.Адлер, Е.Фромм, В.І.Полтавець, В.С.Первий); соціологізаторський (Р.Мартенс, А.Бандура, А.Бусс); діяльнісний: аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ (С.І.Яковенко, В.С.Медведєв, В.А.Розанов); осіб, які працюють в екстремальних умовах (В.С.Бітенський, С.І.Табачников, А.А.Пахмурний); осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (О.І.Діденко, О.В.Комаров, О.Ю.Донець, В.В.Сулицький та ін.). Таким чином, через суспільну загрозу і науковий інтерес, проблема аутоагресивної поведінки молоді набуває як наукової, так і практичної ваги.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості аутоагресивної поведінки сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Проведені дослідження засвідчують, що саме в період активного особистісного становлення, формування системи цінностей, домінування соціальних потреб молоді у самоствердженні і визнанні, особливо загострюється емоційна чутливість. Як наголошує Т. Ларіна, через це аутоагресивна поведінка молодшої людини частіше спрямована на знищення себе як індивіда внаслідок зруйнованих соціальних зв'язків з оточенням, а отже перетворюється на засіб самоствердження. Такими засобами самоствердження є, наприклад захоплення ризикованими видами спорту, туризму, участь у ризикованій діяльності, зловживання наркотичними речовинами. При використанні цих засобів цінність людського буття ніби підвищується, підкріплюється гострими відчуттями, грою з небезпекою. За припущенням Н.Фербоу, Е.Шейдман, такі люди мають схильність до саморуйнівної поведінки. Так само і Е. Дюркгейм розглядає поведінку людини, яка свідомо наражається на небезпеку, прагне до ризику, до переживання екстремальних ситуацій, чітко усвідомлюючи ступінь імовірності смертельного кінця, як вид зародкового самогубства. Такі вчинки, за його твердженням, мають аналогічну мотиваційну структуру, тому що пов'язані зі смертельним ризиком.

Проведене емпіричне дослідження А. А. Реана, підтверджуючи складність феномена аутоагресії, дозволяє ввести поняття аутоагресивного патерну особистості. На думку дослідника, аутоагресія являє собою не просто ізольовану особистісну рису, особливість, але є складним особистісним комплексом, що функціонує і проявляється на різних рівнях. У структурі аутоагресивного патерну особистості, як показують емпіричні дослідження, можуть бути виділені наступні субблоки: характерологічний субблок, самооціночний субблок, інтерактивний субблок, соціально-перцептивний субблок

аутоагресивної патерну особистості. Характерологічний субблок аутоагресивного патерну – рівень аутоагресії позитивно корелює з інтроверсією, педантичністю, депресивністю та невротичністю, а негативно зв'язаний з демонстративністю особистості. Самооціночний субблок аутоагресивного патерну - чим вище аутоагресія особистості, тим нижче самооцінка власних когнітивних здібностей (пам'ять, мислення), нижче самооцінка тіла («фізичне Я»), нижче самооцінка власної здатності до самостійності, автономності поведінки та діяльності. Інтерактивний субблок аутоагресивного патерну - аутоагресія пов'язана зі здатністю або нездатністю до успішної соціальної адаптації особистості, з успішністю або неуспішністю міжособистісної взаємодії в мікросоціумах. Соціально-перцептивний субблок аутоагресивного патерну особистості - наявність аутоагресії пов'язано з особливостями сприйняття інших людей. Чим вище рівень аутоагресії суб'єкта, тим більш негативними є уявлення про оцінку іншими його особистості. Також А. Реан наголошує, що феномен «неприйняття самого себе» є безсумнівно більш широким і саме до нього має бути залучено особливу увагу при конструюванні вимірювальних шкал аутоагресії [4].

На основі аналізу зовнішньо обумовленої аутоагресивної поведінки Г. Я. Пилягіна вважає, що для виникнення аутоагресії необхідна система, що включає як мінімум три компоненти: 1) фрустрована людина з сформованим внутрішнім конфліктом, що пригнічує свою агресію, і одночасно, заперечує свої соціалізовані інтросекти; 2) психотравматична ситуація, в якій реалізуються захисні патерни поведінки, обумовлені вищезазначеним внутрішньоособистісним конфліктом; 3) зворотній негативний зв'язок - нездійснені очікування по відношенню до об'єкта, агресивність суб'єкта, потреба дозволу внутрішньоособистісного конфлікту [2].

Завдяки аналізу даних досліджень, Г. Я. Пилягіна, виділяє наступні типологічні форми аутоагресивної поведінки і певні патогенетичні особливості їх формування [2]:

1. Суїцидальна поведінка:

- патобіологічна основа: «включення» програми індивідуального самознищення;
- найчастіше формується на переході зі стадії резистентності до стадії виснаження адаптаційного синдрому;
- у вигляді відповідь-реакції спостерігаються смертельні форми поведінки (самогубство, життєво небезпечні способи здійснення суїцидальних спроб), «тунелізований» характер мислення, спрямований «на підведення життєвих підсумків», що буде проявлятися у вигляді різко підвищеної когнітивної активності зі специфічною «стенічною» афектацією до реалізації аутоагресивної поведінки;
- частіше зустрічається при непсихотичних психічних розладах (на тлі декомпенсації шизоїдного, параноїдного і ананкастного розладів особистості, емоційно-поведінкові розлади на тлі важких соматичних захворювань та ін); може формуватися при дистимії і депресивній фазі циклотимії, а також при психотичних розладах у стадії розриву психозу, ремісії або інтермісії;
- особистісна патопсихологічна мотивація спрямована на досягнення добровільної смерті внаслідок «негативного життєвого балансу»;
- власна аутоагресивна поведінка виражається у вигляді ретельного планування та підготовки аутоагресивних дій; вибору завідомо летальних способів їх здійснення; тривалим неафектированим пресуїцидальним періодом (так званий «холодний пресуїцид»).

2. Парасуїцидальна поведінка:

- програма на індивідуалізоване самознищення «не включається»; патобіологічна основа - знижена стресостійкості організму;

- частіше зустрічається при всіх неспсихотичних психічних порушеннях (переважно декомпенсації особистісних розладів і т. д.), розладах адаптації, може формуватися при психотичних розладах (включаючи афективні) у стадії ремісії, інтермісії на тлі додаткових психотравмуючих ситуацій;

- особистісна патопсихологічна мотивація пов'язана з бажанням зміни актуальної ситуації, а не досягненням добровільної смерті на тлі вираженої ситуації актуальних потреб; можлива фіксація на «несправедливості» нездійснених очікувань; децентрації суб'єктивного часу пов'язаних зі страхом перед невідомим майбутнім (спроба таким чином «відсунути» його наступ), гіперболізація минулого при відчутті «несправедливості» справжнього;

- характерні імпульсивні аутоагресивні дії, вибір переважно життєбезпечних способів їх реалізації; гострий афектований пресуїцидальний період. Це найбільш часто здійснюється переважно у вигляді суїцидальних спроб. Найбільшою небезпекою при її реалізації є закріплення аутоагресивних патернів.

3. Псевдосуїцидальна поведінка:

- до нього відносяться демонстративно-шантажні форми аутоагресивної поведінки;

- відсутність програми на самознищення;

- найчастіше спостерігається при істеричному (можливо, залежному) розладі особистості або при розладах адаптації у особистості з вираженим істеричним радикалом;

- особистісна патопсихологічна мотивація спрямована виключно на бажану зміну актуальної ситуації; характерні інфантильні психологічні установки; децентрації суб'єктивного часу можуть не спостерігатися, проте можливі варіанти, коли майбутнє планується виключно відповідно за «власним сценарієм». У клінічній практиці зустрічається не так часто. Найбільшу небезпеку становить закріплення дезадаптивних (регресивних) форм, що призводить до непередбачуваних наслідків.

4. Асуїцидальна форма аутоагресивної поведінки:

- зустрічається винятково при психотичних розладах під впливом хворобливих переживань (марення, галюцинації): при шизофренії та шизотипичних розладах, а також при органічних і афективних психозах;

- особистісна патопсихологічна мотивація обумовлена змістом психотичних хворобливих переживань, а спрямованість на власну смерть частіше не усвідомлюється і не є проявом власного волевиявлення;

- характерна імпульсивна реалізація аутоагресивних дій з вибором жорстоких (часто витончених) життєво небезпечних способів їх здійснення; ймовірність летального результату дуже висока; смерть в таких випадках кваліфікується як нещасний випадок.

Підтримуємо думку дослідників, які визначають аутоагресію як сукупність тенденцій у реальній поведінці та в уявленнях суб'єкта, спрямованих на завдання шкоди самому собі. Слід розрізняти суїцидальні (завершені суїциди та спроби самогубства) та

несуїцидальні (алкоголізм, токсикоманія, наркотична залежність, нехтування рекомендаціями лікаря, трудоголізм, делінквентні вчинки, невиправдана схильність до ризику, необачливий азарт та ін.) форми аутоагресивної поведінки. Аутоагресивна поведінка молоді має такі особливості як демонстративність, імпульсивність, спрямованість аутоагресивної дії на мікросоціальне середовище (переживання інтерперсонального конфлікту), захисний компенсаторний характер поведінки, переважання групових форм аутоагресії.

Висновки. Незважаючи на широке висвітлення різних аспектів аутоагресивної поведінки молоді, деякі питання вивчено недостатньо. Залишаються поза увагою соціально-психологічні особливості несуїцидальних форм аутоагресивної поведінки молоді. Соціально-психологічними передумовами аутоагресивної поведінки молоді є: стан дезадаптації, обумовлений деформацією симсложиттєвих орієнтацій, міжособистісної взаємодії, індивідуально-типологічні особливості юнаків, належність до групи соціального ризику. Як засвідчує отриманий досвід роботи зі студентською молоддю, ефективним засобом профілактики проявів аутоагресивної поведінки можуть бути різноманітні види соціально-психологічних тренінгів, психотерапевтичні практики, індивідуальна консультативна робота. Головним завданням психолога в роботі має стати включеність таких молодих людей у особистісно-цінні для них види діяльності, підтримання соціальних потреб у визнанні і безпеці, реальність комунікативних контактів, зміна алгоритму поведінки із узаалежненої на асертивну.

Література

1. Аутоагресивна поведінка підлітків [Текст]: монографія / О.В. Погорілко, А.М. Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І.Саков. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – 141 с.
2. Пилягина Г. Я. Аутоагрессивное поведение: патогенетические механизмы и клинико-типологические аспекты диагностики и лечения: автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 14.01.16 / Пилягина Галина Яківна; УНДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. – Київ, 2004. – 32 с.
3. Стан психічного здоров'я населення та перспективи розвитку психіатричної допомоги в Україні / М. К. Хобзей, П. В. Волошин, Н. О. Марута [та ін.] // Український вісник психоневрології. – 2012. – Т 20, вип. 3 (72). – С. 13 – 18.
4. Реан А. А. Аутоагрессивный паттерн личности / А. А. Реан / Ананьевские чтения, 98. – СПб., 1998 – 83 с.
5. Табачников С. И. Школьная дезадаптация (неуспеваемость): взгляд на проблему с позиций детской психиатрии / С.И. Табачников, И.И.Марценковская // Здоров'я України: медична газета. – 2010. – № 2(13). – С. 42–43. Autoagresy`vna povedinka pidlitkiv [Tekst]: monografiya / O.V. Pogorilko, A.M. Skry`pnikov, L.O. Gerasy`menko, R.I.Isakov. – Poltava: TOV «ASMI», 2017. – 141 s.

Транслітерація

1.Py`lyagy`na G. Ya. Autoagresy`vnoe povedeny`e: patogenety`chesky`e mexany`zmy y` kly`ny`ko-ty`pology`chesky`e aspekty dy`agnosty`ky` y` lecheny`ya: avtoref. dy`s. ... d-ra med. nauk: 14.01.16 / Py`lyagy`na Galy`na Yakivna; UNDI social'noyi i sudovoyi psy`xiatriyi ta narkologiyi MOZ Ukrainy`n`. – Ky`yiv, 2004. – 32 s.

2.Stan psy`xichnogo zdorov`ya naselennya ta perspekty`vy` rozvy`tku psy`xiatry`chnoyi dopomogy` v Ukraini / M. K. Hobzej, P. V. Voloshy`n, N. O. Maruta [ta in.] // Ukrainys`ky`j visny`k psy`xonevrologiyi. – 2012. – T 20, vy`p. 3 (72). – S. 13 – 18.

3.Rean A. A. Autoagressyvnnyj pattern lychnosty / A. A. Rean / Anan'evsky'e chteny'ya, 98. – SPb., 1998 – 83 s.

4.Tabachny'kov S. Y'. Shkol'naya dezadaptacya (neuspevaemost'): vzglyad na problemu s pozy'cyj detskoj psy'xy'atry'y' / S.Y'. Tabachny'kov, Y'.Y'.Marcenkovskaya // Zdorov'ya Ukrainy': medy'chna gazeta. – 2010. – # 2(13). – S. 42–43.

Yaremchuk V.V.

Socio-psychological features of auto-aggressive behavior of modern youth

The article raises the problem of autoaggressive behavior of youth. The author noted that social and socio-psychological factors are capable of provoking manifestations of autoaggressive behavior. Relying on the research of scientists, the author believes that for the emergence of autoaggression, a system is needed that includes at least three components: a frustrated person with a formed internal conflict that overwhelms his aggression and at the same time denies his socialized introversion; psycho-traumatic situation in which protective patterns of behavior are realized, caused by the aforementioned intrapersonal conflict; negative negative relationship - unexpected expectations with respect to the object, aggressiveness of the subject, the need for resolution of intrapersonal conflict. It is noted that socio-psychological preconditions for auto-aggressive behavior of young people are: a state of maladaptation, caused by deformation of symbiosis orientations, interpersonal interaction, individual-typological peculiarities of young men, belonging to a group of social risk. The author argues that various types of social psychological trainings, psychotherapeutic practices, and individual counseling work can be an effective means of preventing manifestations of auto-aggressive behavior. The main task of the psychologist in the work should be the inclusion of such young people in their personal-valuable activities for them, the maintenance of social needs in recognition and security, the reality of communicative contacts, changing the algorithm of behavior from dependent on the assertive.

Key words: autoaggression, autoaggressive behavior, youth, patterns of auto-aggressive behavior.

Яремчук Віталія Василівна – кандидат психологічних наук, викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РЕЛІГІЙНОСТІ У СТУДЕНТІВ

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження релігійності особистості та прояв індивідуальної структури релігійності у студентів. Методологічними засадами слугує духовна парадигма дослідження. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що переважна більшість студентів має високий і середній рівні сформованості релігійності особистості. Визначено значущі відмінності у структурі індивідуальної релігійності відповідно до рівня сформованості релігійності. Встановлено вищі показники за шкалою віри в Творця як Божественної сили, релігійної самосвідомості, прагненні знаходити в релігії джерело підтримки та вітих, дотримання зовнішніх форм релігійності у студентів з високим рівнем.

Ключові слова: релігійність, особистість, індивідуальна структура релігійності, духовна парадигма.

Постановка проблеми. Проблема релігійності у сучасній психології привертає увагу значної кількості вчених і практиків з огляду на її можливі позитивні впливи на особистісний розвиток, особистісне змінювання і духовне зростання [2; 3; 4]. Також у сучасних працях помітні і інші акценти: вплив релігійності особистості на її психічне здоров'я, психологічне благополуччя та якість життя [6; 7].

Попри значну кількість емпіричних досліджень, окрема у зарубіжній психології, важливим є питання стосовно вироблення чітких методологічних засад дослідження, які дозволили б розробити процедуру емпіричного вивчення проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою нашого дослідження слугувала духовна парадигма, яка ґрунтовно описується у працях вітчизняного вченого М. Савчина, Н. Савелюк та ін. [4; 5]. На думку цих дослідників, провідним завданням сучасної психології є ґрунтовне вивчення глибинних засад і динаміки душі як найповнішого вияву внутрішнього світу людини.

Вчені зазначають, що упродовж тривалого часу душа в термінологічному плані ототожнювалася із психікою, що є неприпустимим, адже до уваги вчених не потрапляє духовна ідентичність як сукупність внутрішніх екзистенційних переживань людини, що можуть забезпечити цілісне уявлення про особистість, враховуючи її духовні виміри.

М. Савчин зазначає, що поза межами духовної парадигми у психології залишається низка невирішених завдань [5]. Зокрема, предметом дослідження, продовжуючи традиції психодинамічного, когнітивно-поведінкового, гештальт-психологічного напрямів та ін. й надалі залишається нездорова особистість, яка потребує психологічної супроводу чи допомоги. Відтак, у психології відсутній ідеал, зразок особистості, до якої варто прагнути, аби стати ідеалом здорової, творчої, щасливої особистості, на думку вчених. Саме духовна парадигма здатна запропонувати уявлення про таку особистість.

Основними ідеями духовної парадигми має бути гармонійне поєднання богословських і емпіричних феноменів про людську особистість. При цьому М. Савчин зазначає, аби уникнути тяжіння до суто теологічного підходу до дослідження особистості, слід розглядати усі психічні процеси особистості, зокрема пізнавальні (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення) у контексті духовних вимірів людини як

прояви її духу [5]. Таким чином, вчений вважає, що цілісне дослідження людини повинне ґрунтуватися на східно-християнському вченні у розгортанні міждисциплінарного підходу, зокрема гармонійного поєднання психології, філософії та богослов'я. Як результат такого підходу, вчений виокремлює у духовності особистості як феноменологічному конструкті чіткі онтологічні категорії: мудрість, інтелект, мотивацію до конструктивної діяльності.

Таким чином, услід за цими ідеями вважаємо, що духовна парадигма слугує відповідною методологічною основою для дослідження феноменів, які важко операціоналізуються лише на рівні чітких експериментальних підходів, і потребують у вихід парадигми, яка охоплює також якісну інтерпретацію даних стосовно екзистенційних переживань особистості як вияву її духовності.

Мета статті полягає у визначенні методологічних засад дослідження релігійності особистості та емпіричному вивченні індивідуальної структури релігійності студентів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для вироблення подальших етапів нашого дослідження необхідно визначити загально-науковий рівень методології. За результатами теоретичного аналізу праць О. Климишин, В. Москальця, Н. Савелюк, М. Савчина та ін. [2; 3; 4; 5], у нашому дослідженні загально-науковий рівень методології представлений сукупністю акмеологічного, гносеологічного, феноменологічного і онтологічного статусів духовного. Розглянемо їх більш докладно. Акмеологічний підхід передбачає дослідження духовного розвитку особистості, досягнення його піку. Адже духовність – це ширша сфера за психічне, воно існує на надрефлексивному рівні та слугує найвищим проявом людської індивідуальності.

Використання цього підходу у нашому дослідженні дає змогу визначити наскільки релігійність особистості пов'язана із досягненням її духовного розвитку, слугує виявом її емоційно-почуттєвої сфери як сукупності екзистенційних переживань. Взаємозв'язок релігійності і духовності видається важливим, оскільки остання, за словами М. Савчина, є вершинним рівнем особистісного розвитку, завжди втілюється в цінності, згодом формуються в цілі і слугує спонукою особистісного зростання [5].

Гносеологічний підхід до дослідження релігійності особистості у контексті духовної парадигми дає змогу вивчати останню як умову, що полегшує трансцендентування, прагнення особистості до вищих, нематеріальних ідеалів. такий шлях часто забезпечує людині, на думку О. Климишин, досягнення душевної гармонії, відчуття любові, проявити творчість і свободу.

Феноменологічний підхід до дослідження релігійності у контексті духовної парадигми виявляється у тому, що зіставлення понять релігійності і духовності відбувається у контексті дослідження свідомості у вигляді асоціативних і конотативних значень. Як зазначає С. Белорусов, релігійність як прояв духовності особистості виявляється у свідомості на рівні духовних цінностей [1]. Це здійснюється завдяки моральній і духовній рефлексії суб'єкта упродовж пізнання і розуміння світу. Таким чином, феноменологічний підхід до дослідження релігійності особистості реалізується через вивчення її у структурі свідомості як сукупності екзистенційних переживань, що можуть визначатися з допомогою асоціативних і конотативних значень.

Дослідження релігійності особистості у контексті феноменологічного підходу також зіставляється із сучасною тенденцією вивчення релігійної конверсії, яка тлумачиться як радикальний тип змін особистості, згорнутий в часі, що охоплює когнітивні, афективні і поведінкові структури. Саме релігійна конверсія здатна відобразити релігійність особистості в динаміці [1].

У психологічній структурі релігійної конверсії визначають зовнішній і внутрішній модули. Зовнішні модули – це вплив соціальних чинників на зміну релігійних уявлень особи, які, передусім, пов'язані із соціалізацією людини. Внутрішній модуль – це зміна цінностей у структурі свідомості особистості, які приводять до змін у релігійності особистості. Внутрішній модуль змінюється до системи смислів, які зосереджуються у структурі релігійної свідомості. Тому враховуючи стрижневу важливість внутрішнього модулю релігійної конверсії, яка торкається перебудови смислів у релігійній свідомості особистості, вважаємо феноменологічний підхід дуже важливим.

Онтологічний підхід до дослідження релігійності полягає в тому, що релігійність як і духовність – це іманентно властива особистості сутність, вічне прагнення людини повернутися до себе, до власної неповторності і унікальності. Саме таке повернення дає змогу людині усвідомити власну самоцінність, що згодом втілюється, а М. Савчиним, у творенні особистістю добра, милосердя, боротьба зі злом, визначеність і регулювання власного життєвого шляху, постійне самовдосконалення особистості [5].

Подібної думки дотримується В. Москалець, вчений вважає провідним у духовному становленні надбання духовних цінностей та релігійної свідомості і самосвідомості [3]. Релігія поряд із наукою, мистецтвом, педагогікою, мораллю слугують основними чинниками становлення духовності особистості. Релігійність як основа духовності притаманна людині і закладена в ній для подальшої реалізації творчого плану свого життя.

Таким чином, сукупність акмеологічного, гносеологічного, феноменологічного та онтологічного підходів до дослідження релігійності особистості дає змогу здійснити зіставний аналіз її з духовністю та вибудувати подальші етапи дослідження.

Для реалізації завдань емпіричного дослідження важливим поставало визначення рівнів релігійності особистості, яка зумовлена внутрішніми і зовнішніми чинниками. У дослідженні взяло участь 356 осіб, студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Г. Шевченка, віком від 20 до 26 років. У дослідженні було використано методику В. Ю. Щербатих для вивчення релігійності особистості. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows, версія 24.

Інтерпретація результату описової статистики та визначення процентилів дали змогу виявити три рівні сформованості релігійності у наших досліджуваних.

Таблиця 1

Визначення рівнів сформованості релігійності студентів

№ з/п	Процентілі	Рівні релігійності	Порогові значення
1	25	Низький рівень	0-40
2	50	Середній рівень	41-46
3	75	Високий рівень	47-88

Таким чином, визначивши рівні сформованості релігійності особистості студентів, можна встановити розподіл досліджуваних відповідно до цих рівнів (див. рис. 1).

Таким чином, найвищий відсоток студентів представлений із високим і середнім рівнями сформованості релігійності особистості. Це означає, що студенти переважно ідентифікують себе із конкретною релігійною конфесією та наслідують провідні ідеї релігійних текстів. Для розуміння чинників сформованості релігійності особистості розглянемо її індивідуальну структуру більш докладно.

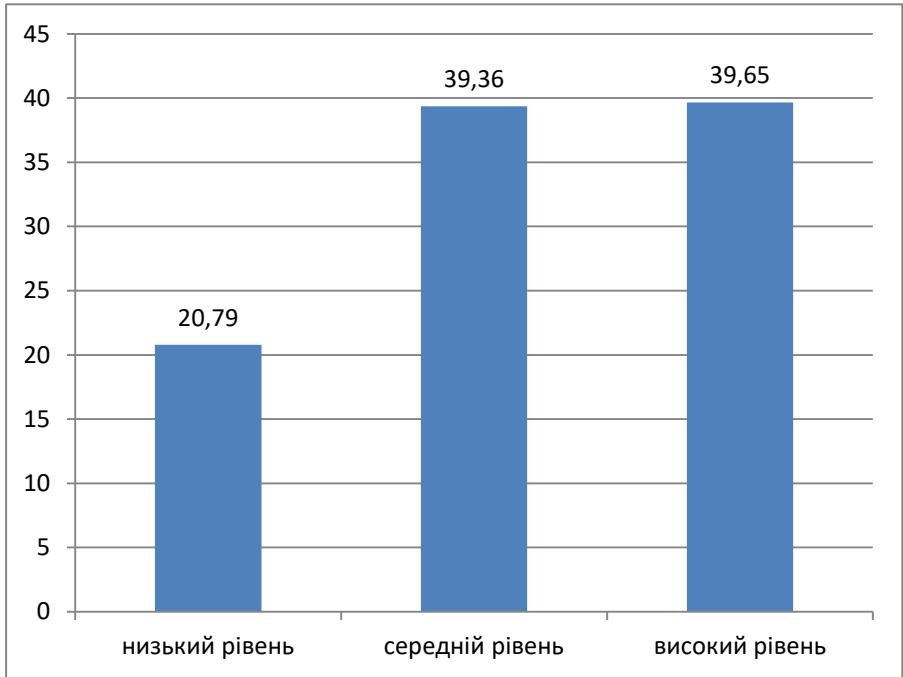

Рис. 1. Відсотковий розподіл студентів відповідно до рівнів сформованості релігійності особистості

Для визначення відмінностей у структурі індивідуальної релігійності студентів із різними рівнями останньої було використано однофакторний дисперсійний аналіз із використанням t-критерію Стьюдента із попереднім визначенням критерію Ливена. Основними залежними змінними для порівняння слугували шкали індивідуальної структури релігійності, за Ю. Щербатих (див. табл. 2): ставлення досліджуваного до релігії як філософської концепції, ставлення до магії, тенденція шукати в релігії підтримку та втіху, вираження зовнішніх ознак релігійності, підвищений інтерес до псевдонауки як сукупності загадкових явищ на основі вірувань, а не знань, віра в Творця і визнання існування вищої сили, релігійна самосвідомість як ставлення особистості до релігії. Для отримання значущих відмінностей було обрано найбільш контрастні групи: досліджувані із високим і низьким рівнями сформованості релігійності.

Як видно з таблиці 2, майже за усіма шкалами індивідуальної релігійності спостерігаються значущі відмінності у досліджуваних відповідно рівня сформованості релігійності. Помічаємо вищі показники за шкалою віри в Творця як Божественної сили, що, очевидно, забезпечується більшою обізнаністю із релігійною літературою та дотриманням релігійних норм цими досліджуваними.

Натомість у студентів із низьким рівнем релігійності спостерігаються вищі показники ставлення студентів до релігії як філософської концепції, що дає змогу

визначити більшою мірою раціональний підхід цих досліджуваних до релігії. Також помітні вищі показники ставлення до магії у студентів із низьким рівнем релігійності, що очевидно, узгоджується із тенденцією більшості релігій уникати контактів із окультизмом та його представниками. Для студентів із високим рівнем релігійності притаманні вищі показники у прагненні знаходити в релігії джерело підтримки та втіхи, тоді як студенти із низьким рівнем вбачають у релігії сукупність норм і правил, що на наш погляд, узгоджується із ставленням релігії як до філософської концепції.

Таблиця 2

Відмінності в індивідуальній структурі релігійності особистості відповідно до рівня сформованості релігійності

№ з/п	Компоненти структури релігійності	Показники студентів із низьким рівнем релігійності	Показники студентів із високим рівнем релігійності	Значення за тестом Ливена	t
1	Віра в Творця та існування вищої сили	6,83±0,7	7,36±2,08	0,813, p=0,18	4,081, p=0,028
2	Ставлення до релігії як філософської концепції	8,00±1,95	6,67±2,16	0,177, p=0,66	4,421, p=0,001
3	Ставлення до магії	5,70±1,99	4,93±2,31	6,85, p=0,09	2,141, p=0,004
4	Тенденція шукати в релігії підтримку	7,47±1,93	8,81±1,73	8,51, p=0,21	2,904, p=0,007
5	Ставлення до релігії як сукупності норм	6,00±2,10	5,92±1,59	6,83, p=0,01	6,831, p=0,006
6	Вираження зовнішніх ознак релігійності	7,43±1,72	8,00±1,97	0,047 p=0,82	2,090, p=0,038
7	Підвищений інтерес до псевдонауки на основі вірувань	4,31±2,20	4,00±2,14	6,511, p=0,08	1,017, p=0,310
8	Релігійна самосвідомість	6,09±1,76	8,75±2,09	4,83, p=0,28	4,851, p=0,028

Також спостерігаємо прагнення студентів із високим рівнем релігійності наслідувати і дотримуватись зовнішніх форм релігій, що також, на наш погляд, посилюється за рахунок необхідності дотримання відповідних ритуалів, приписаних

конкретною релігійною конфесією. Релігійна самосвідомість як вираження внутрішньої потреби належати до певної релігії притаманна студентам із високим рівнем релігійності.

Релігійна самосвідомість тлумачиться як специфічна характеристика людини, що вживлюється у виокремленні особистою себе у релігійному бутті. також важливим у релігійній свідомості є усвідомлення себе як активного суб'єкта релігійного процесу. У цьому усвідомленні, на наш погляд, важливої ролі відіграє релігійна ідентичність як отожднення себе з конкретною релігійною спільнотою. Подібно тому, як духовна ідентичність є стрижнем духовності особистості, за М. Савчином, вважаємо, що релігійна ідентичність є стрижнем релігійності особистості [5]. Саме цим пояснюється, на наш погляд, вищий рівень релігійної самосвідомості студентів із високим рівнем релігійності.

Також варто зазначити про відсутність значущих відмінностей у досліджуваних у ставленні до релігії як псевдонауки. Для розуміння причин і механізмів розвитку релігійності особистості, а також встановлення внутрішньої динаміки вважаємо за доцільне розглянути взаємозв'язок різних компонентів релігійності із внутрішньою чи зовнішньою орієнтацією релігійної особистості.

Висновки. Результати теоретико-емпіричного дослідження індивідуальної структури релігійності студентів дали змогу дійти таких узагальнень. Визначено методологічні основи дослідження, представлені духовною парадигмою (теоретико-емпіричне вивчення глибинних засад і динаміки душі як найповнішого вияву внутрішнього світу людини), сукупністю акмеологічного (взаємозв'язок релігійності і духовності як вершинний рівень особистісного розвитку, що втілюється в цінності, формується в цілі і слугує спонукуючою особистісного зростання), гносеологічного (умова, що полегшує трансцендентування, прагнення особистості до вищих, нематеріальних ідеалів і забезпечує досягнення душевної гармонії, відчуття любові, прояву творчості і свободи), онтологічного (релігійність як і духовність – це іманентно властива особистості сутність, вічне прагнення людини повернутися до себе, до власної неповторності і унікальності), феноменологічного (релігійність у контексті релігійної свідомості та самосвідомості) підходів до дослідження релігійності.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що переважна більшість студентів має високий і середній рівні сформованості релігійності особистості. Визначено значущі відмінності у структурі індивідуальної релігійності відповідно до рівня сформованості релігійності. Встановлено вищі показники за шкалою віри в Творця як Божественної сили, релігійної самосвідомості, прагненні знаходити в релігії джерело підтримки та втіхи, дотримання зовнішніх форм релігійності. Натомість у студентів із низьким рівнем релігійності спостерігаються вищі показники ставлення студентів до релігії як філософської концепції та сукупності норм і правил.

Виявлено структуру релігійності особистості студентів, серед якої найбільш сформованими компонентами є релігійна самосвідомість та віра в Божественні сили. Низько сформованими є ставлення студентів до релігії як до псевдонауки чи магії, що також узгоджується із високо сформованим рівнем релігійності.

Перспективним вважаємо подальше дослідження релігійності особистості у сукупності вікових та гендерних характеристик.

Література

1. Белорусов С. А. Психология духовности, веры и религии / Психология религиозности и мистицизма: хрестоматия / С. А. Белорусов. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. – С. 92-46.

2.Климишин О.И. Динамичность религиозности личности как объект психологических исследований / О. И. Климишин // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXII междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2012. – С. 99-107.

3.Москалець В. П. Релігійна віра як духовна цінність українського народу / В. П. Москалець // Духовні цінності українського народу. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 127—178.

4.Савелюк Н. М. Типи релігійної особистості у психологічних дослідженнях / Н. М. Савелюк // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 32. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 465-476.

5.Савчин М. В. Духовна парадигма психології: монографія / М. В. Савчин. – К.: Академвидав, 2013. – 252 с.

6.Haug I.E. Including a spiritual dimension in family therapy: Ethical Considerations, Contemporary Family Therapy, 1998. – 20 (2). – P. 181–194.

7.Koenig H.G. Handbook of religion and health / H. G. Koenig, M. E. McCullough, D.B. New York: Oxford University Press, 2001. – 308 p.

Транслітерація

1. Belorusov C. A. Psychologia duchovnosti, very religii / C. A. Belorusov // Psychologia religioznosti I mystizhisma. – Minsk: Harvest, 2001. – S. 92-46.

2. Klymyshin, O.I. Dynamichnost religioznosti lichnosti kak object psychologicheskikh issledovaniy // Person, family and society: issues of pedagogics and psychology. – Vol. II. – Novosibirsk: SYBak, 2012. – S. 99-107.

3. Moscalets V.P. Religiozna vira yak duchovna tzinnist ukryinskogo narodu. – Ivano-Frankivsk, 1999. – S. 127-178.

4. Savelyuk, N.M. Typy religiyinoi osobystosti u psychologichnyh doslidzhennyah // Problems of modern psychology. – Vol. 32. – Kamyanetz-Podilskyi, 2016. – S. 465-476.

5. Savchin M. V. Duchovna paradigma psihologii. – Kyiv: Academvudav, 2013. – 252 s.

6. Haug I.E. Including a spiritual dimension in family therapy: Ethical Considerations, Contemporary Family Therapy, 1998. – 20 (2). – P. 181–194.

7. Koenig H.G. Handbook of religion and health / H. G. Koenig, M. E. McCullough, D.B. New York: Oxford University Press, 2001. – 308 p.

Yaroschuk M. V.

THE PECULIARITIES OF INDIVIDUAL STRUCTURE OF RELIGIOSITY AMONG STUDENTS

The article presents the results of theoretical and empirical research of the personality's religiosity and the manifestation of the individual structure of religiosity among students. Methodological principles of a spiritual paradigm of the study are highlighted. Methodological principles are presented as a set of acmeological (the relationship of religiosity and spirituality as the top level of personal development that is embodied in the values, is formed in the objectives and serves as a motivation for personal growth), epistemological (the condition that facilitates transcendence, the desire of the personality to the higher, intangible ideals and achieve spiritual harmony, a sense of love, creativity and freedom), ontological (religiosity as well as spirituality is inherent in the essence of personality,

the eternal human desire to return to yourself, to your own originality and uniqueness), phenomenological (religion in the context of religious consciousness and identity) approaches to the study of religion.

The results of the empirical study indicate that the vast majority of students have a high and middle levels of religiosity. Significant differences in the structure of individual religiosity are determined in accordance with the level of formation of religiosity. Higher indicators are established on the scale of faith in the Creators as divine power, religious consciousness, the desire to find in religion a source of support and comfort, adherence to external forms of religiosity in students with a high level. Instead, the students with a low level of religiosity have higher rates of students' attitudes toward religion as a philosophical concept, which makes it possible to determine a more rational approach of these subjects to religion. Also, higher rates of attitude towards magic in students with low level of religiosity are revealed, which is obviously in line with the tendency of most religions to avoid contact with occultism and its representatives. Students with a high level of religiosity tend to have more high rates in an effort to find in religion a source of support and comfort, while students with a low level perceive in religion a set of rules and norms, which in our opinion, is consistent with the attitude of religion as a philosophical concept.

Students with a lower level of religiosity have higher rates of students' attitudes toward religion as a philosophical concept and a set of rules and norms.

The structure of religiosity of the personality of students is identified, among which the most predominant components are religious consciousness and believe in a Divine power. The students' attitude towards religion as a pseudoscience or magic is low developed, which is also consistent with the highly formed level of religiosity.

Key words: *religiosity, personality, individual structure of religiosity, spiritual paradigm.*

Ярошук Маріанна Володимирівна – аспірантка кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

**№ 3 (47) 2018
Том 2**

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 31.03.2018 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. № . Замов. № . Ціна вільна.